

ISSN 1999-4214 (print)
ISSN 2957-5095 (online)

ЕУРАЗИЯ ГУМАНИТАРЛЫҚ ИНСТИТУТЫНЫҢ
ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК

ЕВРАЗИЙСКОГО
ГУМАНИТАРНОГО
ИНСТИТУТА

BULLETIN

OF THE EURASIAN HUMANITIES
INSTITUTE

№ 2/2022

Жылына 4 рет шығады
2001 ж. шыға бастаған

Выходит 4 раза в год
Начал издаваться с 2001 г.

Published 4 times a year
Began to be published in 2001

Нұр-Сұлтан, 2022

Нур-Султан, 2022

Nur-Sultan, 2022

Бас редакторы **Дауренбекова Л.Н.**
Еуразия гуманитарлық институтының доценті, филология ғылымдарының кандидаты, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Жауапты редактор **Алимбаев А.Е.**
*Еуразия гуманитарлық институтының доценті, философия докторы (PhD)
Нұр-Сұлтан, Қазақстан*

Редакция алқасы

- Аймұхамбет Ж.Ә.** филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
- Ақтаева К.** филология ғылымдарының докторы, профессор, А. Мицкевич атындағы Польша университеті, Познань, Польша.
- Әбсадық А.А.** филология ғылымдарының докторы, профессор, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан
- Бредихин С.Н.** филология ғылымдарының докторы, профессор, Солтүстік Кавказ федералды университеті, Ставрополь, РФ
- Гайнуллина Ф.А.** филология ғылымдарының кандидаты, доцент Ә. Бөкейхан атындағы университеті, Семей, Қазақстан
- Ермекова Т.Н.** филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
- Есиркепова К.Қ.** филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан
- Жүсіпов Н.Қ.** филология ғылымдарының докторы, профессор, Торайғыров университеті, Павлодар, Қазақстан
- Курбанова М.М.** филология ғылымдарының докто32цры, профессор, Алишер Наваи атындағы Ташкент мемлекеттік өзбек тілі мен әдебиеті университеті, Ташкент, Өзбекстан
- Қамзабек Д.** ҚР ҰҒА академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
- Құрышжан Ә.** филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Ханкук шетелтану университеті, Сеул, Оңтүстік Корея
- Онер М.** философия докторы (PhD), профессор, Эгей университеті, Измир, Туркия
- Пименова М.В.** филология ғылымдарының докторы, профессор, Шет ел тілдері институты, Санкт-Петербург, РФ
- Сайфулина Ф.С.** филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазан федералды университеті, Қазан, Татарстан, РФ

*Редакцияның мекенжайы: 010009, Нұр-Сұлтан қ., Жұмабаев даңғ., 4
Телефон/факс: (7172) 561 933; E-mail: eagi.vestnik@gmail.com, Сайт: ojs.egi.kz*

Еуразия гуманитарлық институтының Хабаршысы.

Меншіктенуші: «Еуразия гуманитарлық институты»

Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігі Ақпарат комитетінде қайта есепке қойылды.

Тіркеу № KZ92VPY00046970 17.03.2022

Басуға 05.07.2022ж. қол қойылды. Пішімі 60*84 1\8. Қағаз офсеттік Көлемі. БТ.

Таралымы 200 дана. Бағасы келісім бойынша. Татсырыс № 89

«Ақтаев У.Е.» баспасында басылып шықты

Главный редактор **Дауренбекова Л.Н.**
Кандидат филологических наук, доцент Евразийского гуманитарного института,
Нур-Султан, Казахстан

Ответственный редактор **Алимбаев А.Е.**
Доктор философии (PhD), доцент Евразийского гуманитарного института,
Нур-Султан, Казахстан

Редакционная коллегия

- Аймухамбет Ж.А.** доктор филологических наук, профессор, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан
- Актаева К.** доктор филологических наук, профессор, университет имени Адама Мицкевича, Познань, Польша.
- Абсадық А.А.** доктор филологических наук, профессор, Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан
- Бредихин С.Н.** доктор филологических наук, профессор, Северо-Кавказский федеральный университет, Ставрополь, РФ
- Гайнуллина Ф.А.** кандидат филологических наук, доцент университет имени А. Бокейхана, Семей, Казахстан
- Ермекова Т.Н.** доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан
- Есиркепова К.К.** кандидат филологических наук, профессор, Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан
- Жусипов Н.К.** доктор филологических наук, профессор, Торайгыров университет, Павлодар, Казахстан
- Курбанова М.М.** доктор филологических наук, профессор, Ташкентский государственный университет узбекского языка и литературы им. Алишера Навои, Ташкент, Узбекистан
- Камзабек Д.** академик НАН РК, доктор филологических наук, профессор, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан
- Курышжан А.** кандидат филологических наук, профессор, Университет иностранных языков Ханкук, Сеул, Южная Корея
- Онер М.** доктор философии (PhD), профессор, Эгейский университет, Измир, Турция
- Пименова М.В.** доктор филологических наук, профессор, Институт иностранных языков, Санкт-Петербург, РФ
- Сайфулина Ф.С.** доктор филологических наук, профессор, Казанский федеральный университет, Казань, Татарстан, РФ

Адрес редакции: 010009, г. Нур-Султан., пр. Жумабаева, 4
Телефон/факс: (7172) 561 933; E-mail: eagi.vestnik@gmail.com, Сайт: ojs.egi.kz

Вестник Евразийского гуманитарного института.
Собственник: «Евразийский гуманитарный институт».
Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан Комитет информации постановлено на
переучет № KZ92VPY00046970 17.03.2022
Подписано в печать 05.07.2022ж. Формат 60*84 1\8. Бум. Типогр.
Тираж 200. Цена согласовано. Заказ № 89
Напечатано в издательстве «У.Е. Актаева»

Chief Editor **Daurenbekova L.N.**
*Candidate of Philological Science, Associate Professor of the Eurasian Humanities
Institute, Nur-Sultan, Kazakhstan*

Editor-in-Chief **Alimbayev A.E.**
*Doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor of the Eurasian Humanities Institute,
Nur-Sultan, Kazakhstan*

Editorial Board

- Aimuhambet Zh.A.** Doctor of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan
- Aktayeva K.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Poznan Adam Mitskevich University, Poznan, Poland
- Absadyk A.A.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Kostanay Regional University named after A.Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan
- Bredikhin S.N.** Doctor of Philological Sciences, Professor, North-Caucasus Federal University, Stavropol, RF
- Гайнуллина Ф.А.** Candidate of Philological Sciences, Associate Professor Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan
- Yermekova T.N.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Kaz. National Women's Pedagogical University. Almaty, Kazakhstan
- Yesirkepova K.K.** Candidate of Philological Sciences, Professor, Kostanay Regional University named after A.Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan
- Zhusipov N.K.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Toraighyrov University, Pavlodar, Kazakhstan
- Kurbanova M.M.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Tashkent State University of the Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoyi, Tashkent, Uzbekistan
- Kamzabek D.** Academician of NAS RK, Doctor of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan
- Kuryshzhan A.** Candidate of Philological Sciences, Professor, Hankuk University of Foreign Studies Seoul Korea
- Oner M.** Doctor of Philological (PhD), Professor, Aegean University, Izmir, Turkey
- Pimenova M.V.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Foreign Languages Institute, St-Petersburg, RF
- Seifullina F.S.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Kazan Federal University, Kazan, Tatarstan, RF

*Editorial address: 010009, Nur-Sultan., 4, Prospect Zhumabayev
Tel/Fax: (7172) 561 933; E-mail: eagi.vestnik@gmail.com, Caïm: ojs.egi.kz*

Bulletin of the Eurasian Humanities Institute. Series -PHILOLOGY

Owner: «Eurasian Humanities Institute».

The Ministry of Information and Public Development of the Republic of Kazakhstan Information Committee decided to re-register No. KZ92VPY00046970 17.03.2022

Signed for printing 05.07.2022 Format 60 * 84 1 \ 8. Paper. Printing house

Circulation 200. Price agreed. Order No. 89

Printed in the publishing house of «U.E. Aktaev»

МАЗМҰНЫ-СОДЕРЖАНИЕ-CONTENTS

ТІЛ БІЛІМІ – ЯЗЫКОЗНАНИЕ – LINGUISTICS

Бекенова Г.	Солтүстік өңір гидронимдерінің типологиясы.....	6
Нұрдәулетова Б.И.	Көркем мәтіннің семантикалық кеңістігі (жыраулар поэзиясы мәтіні негізінде).....	15
Сағидолда Г., Жамбулова Қ.Қ.	Түркі лексикографиясының теориялық-методологиялық негіздері.....	28
Шоқабаева С.С., Нұрбанова А.Қ.	Қазіргі қазақ тіліндегі «көк» сөзінің сөзжасамдық әлеуеті.....	37

ӘДЕБИЕТТАНУ – ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ – LITERATURE STUDIES

Abdigapparova ZH.ZH.	Literary studies of Rakhmankul Berdibay and a legend of Kozkaman.....	50
Дәуренбекова Л.Н. Батан С.	Абай Құнанбайұлы – мысал жанрын аудару шебері.....	59
Нұрман Б., Маулан М.	«Қорқыт ата кітабы» үшінші нұсқасының ерекшелігі.....	69
Оспанов С.О., Мырзағалиева К.М., Алимбаев А.Е.	Абайды ардақтау Торғай бойында Ахметтен басталған.....	78

ТІЛ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ – МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ – METHODOLOGY OF TEACHING LANGUAGE AND LITERATURE

Курышжан А.	Об опыте подготовки аутентичных учебных материалов при обучении казахскому языку как иностранному в системе перевернутого обучения.....	86
Шормакова А.Б.	Қошке Кемеңгерұлының «жат тілді» оқыту әдісі.....	98

Г.Ш. БЕКЕНОВА Еуразия гуманитарлық институты, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
(e-mail: gulnara_bekenova@mail.ru)

СОЛТҮСТІК ӨНІР ГИДРОНИМДЕРІНІҢ ТИПОЛОГИЯСЫ

Аңдатпа. Топонимиядағы этимологиялық талдау атаудың семантикасын ашуды көздейді, зерттеудің семантикалық аспектісі үлкен мағынаға ие болады. Зерттеуші-ғалымдардың барлығы дерлік атау семантикасына көңіл бөлсе де, бұл аспект әлі толық талданған жоқ. Қазіргі таңда топонимнің, соның ішінде субстратты топонимнің семантикасын зерттеуде сенімді, ғылым тұрғысынан негізделген дәлелді әдістемені әзірлеу қажеттілігі зор. Мұндай әдістеме топонимдердің жалпы, жалқы ерекшеліктерімен қатар әр территориядағы, әр тілдік топонимдер семантикасын жан-жақты зерттегенде ғана жасалуы мүмкін. Семантиканың бұл ерекшеліктерін анықтау әдістемесі топономастикада әлі қолданылмаған лингвистикалық типология арқылы жүзеге асуы мүмкін. Топонимикалық жүйе семантикасындағы типологиялық ортақтастық пен айырмашылықтарды анықтау жұмысы өте көп материал негізінде жүргізу керектігі түсінікті. Қазақстанның солтүстік өңір түркі (қазақ) және орыс гидронимдерін осы аспектіде салыстырып, олардың семантикалық типологиясын құруға жасаған талпынысымыз заңды құбылыс. Аталған мақалада Қазақстанның солтүстік өңір гидронимдерін семантикалық типология тұрғысынан талдау жасап, субстратты гидронимдердің этимологиясы қарастырылады.

Түйін сөздер: топонимия, этимология, Қазақстанның Солтүстік өңірі, этнография, көл, теңіз.

Кіріспе. Топонимиядағы семантикалық типология жайлы сөз қозғасақ, ең алдымен топонимдердің семантикасы, яғни кең мағынадағы жалқы есімнің семантикасы жайлы сөз қозғау қажет. Бүгінгі күні бұл әлі шешімі табыла қоймаған күрделі мәселелердің бірі. Кей ғалымдар жалқы есімде мағына барлығын жоққа шығарса, енді басқалары мағына бар екендігін дәлелдейді.

Зерттеу аймағын таңдағанда, өңірдің физика-географиялық ерекшеліктері, яғни гидрообъектілердің, соның ішінде көлдердің көп болуы да өз әсерін тигізбей қойған жоқ. Әдетте өзен атауларының этимологиясы ономастарды көп қызықтырады, ал ағын суы аз, тұйық суы көп территориядағы көл атаулары өзен аттарынан да көне болуы мүмкін, сондықтан тарих құпиясы осылардың бойында жатуы ықтимал.

Солтүстік өңір топонимдеріне көңіл аударуымыз өлкедегі тарихи және этникалық процестердің күрделілігімен, оның жан-жақтылығымен байланысты. Тарихи-этнографиялық жағынан зерттеу регионы қазақ халқының сан ғасырлық тарихи оқиғаларды басынан кешірген ата-баба жері болып саналады. Сонымен бірге солтүстік көрші Ресей елімен, Сібір, Алтай өлкелерімен шекаралас, осы өңір арқылы атақты «Горькая линия» өтеді. Бұл жерде моңғол элементтері де баршылық. Кейбір топонимистердің айтуынша, қазіргі солтүстік өңір территориясында бір кездері угорлар өмір сүрген. Кейін олардан соң түркі тілдес тұрғындар, қазіргі қазақтардың ата-бабалары келген. Географиялық атаулар халықтың көне тарихынан бастап осы күнге дейінгі өмірінен мәлімет бере алады. Сондықтан солтүстік өңір топонимиясын зерттеу үшін түркі және субстратты атауларды ажырату қажет. Бұл мақсатқа географиялық атаулар этимологиясын анықтап, семантикасын талдау арқылы жетуге болады.

Өңірдің физика-географиялық сипаттамасы. Республикамыздың ұлан-байтақ территориясының көлемді де аумақты үлкен бөлігін солтүстік өңір алып жатыр. Ол әлемдік

теңіз, мұхиттан алшақ, солтүстік бөлігі орманды дала зонасына еніп, Қарталы-Қостанай – Урицкое – Шортанды станциясынан солтүстік шығыстағы Теке көліне дейін, әрі қарай шығысқа, Ертіске дейін созылып жатыр. Осы деңгейдің оңтүстігіне қарай жазық далалы зонаға айналып, оңтүстік шекара Сарықопа, Теңіз көлдерінің солтүстігінен өтеді. Өңір территориясының оңтүстік бөлігі жартылай шөл даласына ұласады. Сонымен қатар аталған өлкенің батысы, шығысы және солтүстігі ойпат жазықты, ал орта бөлігі – қырлы, төбелі болып келеді, Қазақтың ұсақ шоқылары орналасқан.

Қазақстанның солтүстік өлкесінің екі табиғи зоналы географиялық жағдайы көл-су объектілерінің шоғырлануына көп әсер етеді. Орманды дала зонасында тұщы көлдер жиі кездеседі. Олар көне су айналым ойпаттарында, жазықтарда орналасқан. Жазық дала зонасында ірі көлдер қыр-төбе арасындағы ойпаттарда (Имантау көлі, Көксеңір көлі), өзен салаларында (Сілеті теңіз, Жалаулы көлі) кездеседі. Жартылай шөлді зонада көлдер негізінен кең котловиналарда орналасқан (Теңіз-Қорғалжын көлдер тобы). Географ-зерттеушілер бұл өлкені бірнеше ірі көлді регионға бөліп қарайды [1, 18].

Торғай жазығындағы көлдер тобына ең ірі көлдер – Теңіз, Алакөл, Құсмұрын, Сарымойыл. Ақсауыт, Сарықопа, Тобыл өзенінің жоғарғы ағысындағы көлдер (Сұлукөл, Қайыңдықөл, Қопа, Қарақамыс көлі), Аят, Тоғызақ өзендер аралығындағы Тобыл өзені, Құсмұрын көлі және Ащыбұй өзені аралығында ұсақ тұзды көлдер, Құндызды және Есіл өзендерінің арасындағы Қойбағар көлдер тобы жатады.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Солтүстік өңір деген аймаққа қазіргі Қостанай, Солтүстік Қазақстан, Павлодар және Ақмола облыстары кіретінін жоғарыда айтқанбыз. Сол облыстар топонимдерінің тілдік тұрғыдан жинастырылып, зерттелу деңгейі әрқилы. Павлодар облысының гидронимдерін В. Попова 1966 жылы лингвистикалық тұрғыдан толық талдаған. 1838 гидронимдің құрылымдық семантикалық жағынан зерттеп, Қ. Өміралиев, Ә. Нұрмағамбетов, С. Нұқановтар да өз зерттеулерін топонимдер этимологиясына арнағандығын айта кету керек.

Қазақстан Республикасы Ғылым Академиясының Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының ономастика бөлімі әр өңір, әр облыс бойынша он томдық топонимикалық сөздік жасау жоспарланған. 1990 жылы осы сөздіктің алғашқы томы «Қазақстан географиялық атауларының сөздігі. Жезқазған облысы» деген атпен шықты. Сөздіктің бұл томына Жезқазған облысының атаулары енгенімен, бізге жұмыс барысында көп көмек болды. Қазақстанның солтүстік өңір топонимдеріне арналған құнды еңбектердің қатарына В. Попованың 2 томдық Павлодар облысының географиялық атаулар сөздігін жатқызуға болады. Онымен қатар В. Попова топонимдердің ішінде гидронимдерді тіл тұрғысынан зерттеудің алғы шарттарын орыс топонимистерін санамағанда бірінші болып қалыптастырды. Одан кейін Шығыс Қазақстан облыс гидронимдерін Г. Мадиева зерттеп талдады.

Сонымен бірге соңғы 5-10 көлемінде ономастикада пайда болған жаңа ағымдағы іргелі, ауқымды еңбектер ретінде Э. Мурзаевтың «Топонимика и география» [2] атты монографияларын атаймыз. Этнографиялық ғылымдағы ақтаңдақтарды жоюға көп әсерін тигізетін И. Лезина, А. Суперанскаяның «Словарь-справочник тюркских родоплеменных названий» [3] атты сөздігін, А. Әбдірахмановтың «Историко-этимологическое исследование топонимов Казахстана» [4] атты ғылыми мақаласын осы қатарға жатқызуға болады.

Бүгінгі күні атаудың шығу тегін анықтау, олардың семантикасын ажырату – топономастиканың алдында тұрған қиын да күрделі мақсаттардың бірі. Ерте дәуір, кешегі күн өміріне көз салғысы келген ғалымдар, өлкетанушылар, тіпті әуесқойлар топонимикалық фактілерге үніледі, олардың этимологиясын талдап, жергілікті атаудың мағынасын ашуға тырысады. Топонимияның әр саласы әртүрлі деңгейде зерттелгенін ескерсек, ғылыми жұмыстың өзектілігіне күмәндану болмас.

Талқылау мен бақылау. Алдымен жалқы есім және оның ұғымы арасындағы қатынас жайлы пікірлерде бірізділік жоқ. Зерттеушілердің біразы жалқы есімді ұғымнан тыс жатқан категория деп санайды, ал семантика, мағына құрамында ұғым міндетті түрде болады. Біразы

семантиканы жалқы есімнің ерекше аспектісі ретінде бөліп қарастыру дұрыс емес деп санайды.

Мәселеге қатысты ғылыми тұжырым-пікірлер екі бағытта қалыптасып дамыған. Біріншісі жалқы есім мен ұғым арасындағы тікелей байланыста жоққа шығарып, атау мен ұғым арасындағы дәнекер болады дей отырып, дәнекер ретінде объектіні белгілейді.

Жалқы есімде объектіні даралап жекелесе, жалпы есімдер оларды жалпылама түрде ғана бере алады. Нақты затпен арақатынас жалқы есім үшін негізгі тірек болып саналады. Сондықтан жалқы есім мен ұғым арасында байланыс мүлде жоқ деу дұрыс емес. Тек атау номинация кезінде жалқы есім ұғымдарынан арылатыны белгілі. «Тілдегі әр атау өзінің бойындағы ұғымды мағынаны тек индикатор сөзбен (өзен, қала) байланысты болғанда ғана өмір сүре алады. Жалқы есімде бұл байланыс зат арқылы, ал жалпы есімде тікелей жүзеге асады» [5, 266].

А. Суперанскаяның пікірінше, кең мағынадағы мағына мен жалқы есімдер мағынасындағы мүлде басқа әртүрлі ұғымдар белгіленеді. Жалқы есім ешқандай ұғымды білдірмейді деп айтуға болады десек те, әр жалқы есімнің белгілі өзіндік мағынасы болады. Жалқы есім семантикасынан гөрі, оның бойындағы ақпарат (информация) жайлы сөз қозғаған дұрыс. Ол ақпараттың үш түрін ажыратады: сөйлеу (речевая), тілдік және энциклопедиялық. Сөйлеу ақпараты – объектінің атаумен байланысы, сөйлеушінің объектіге деген қатысын білдіретін ақпарат. Тілдік ақпарат құрамына атаудың мағыналық компоненттерінің сипаты мен құрылысы және номинативті сөз, атау екендігін көрсететін грамматикалық формаларының болуы енеді. Энциклопедиялық ақпарат – атауды қолданатын тілдік ұғым мүшелеріне түсінікті, объект жөніндегі білімдер жиынтығы.

Жалқы есім мағынасына түсінікті немесе мүлде түсініксіз, мазмұн-мағынасы өшірілген апеллятив те енуі мүмкін. Атаудағы апеллятив мағынасы қаншалықты көмескі болса, соншалықты атау жалқы есім ретінде қабылданады, ал атаудың өз құрамындағы апеллятив мағынасымен байланысы көбірек сезілсе, ол жалпы есімдер қатарына жақынырақ тұрады» [6, 256].

Егер жалқы есім тек атап, ал жалпы есім тек мағынаны ғана білдіретін болса, Н.Толстой жалқы есім семантикасы жайлы былай тұжырымдайды: «Имя собственное – семантически, т.е. лишено значения, в том смысле, в каком этот термин применяется к имени нарицательному. Имя собственное несет некую не для всех одинаковую информацию («содержание»), которую не следует смешивать со значением («семантикой»)» [7, 200].

Жалқы есімдегі ақпарат ұғымына Н. Подольская, осы тілде сөйлейтін кез келген адамның немесе талдау барысында зерттеушінің топонимнен алатын жеке мағлұматы не олардың жиынтығы деп анықтама береді» [8, 87]. Бұл анықтамаға жүгінсек, топоним семантикасы мен оның бойындағы ақпарат арасындағы айырмашылықты байқау қиын емес. Топонимдегі ақпарат оның семантикасынан кеңірек және сапасы жағынан алуан түрлі, әрі бұл ақпарат әдетте субъективті сипатта және бір объектіге ғана қатысты болады.

Таулы Алтай өңіріндегі түрік топонимдеріне арналған еңбегінде О. Молчанова: «Основной и принципиальный вопрос ономастики – понятийны ли имена – может быть интерпретирован следующим образом: если принять постулат формальности понятия, то, безусловно, да, хотя понятийность имени собственного предельна и варьирует в зависимости от разряда имени, сохранения или утраты семантической структуры, наличия географической номенклатуры (ГН) и т.д.» [9, 41]. Сонымен қатар, ғалымның пікірінше, жалқы есім ол ұғымнан семантикалық құрылысының көмескіленуі арқылы айырылуға тырысады. Жалпы алғанда, жалқы есім семантикасының құрамына оның әртүрлі функциялары: тілдік, сөйлеу, арнайы ономастикалық және эстетикалық реңктері де апеллятив негіздің мағынасы да кіреді.

О. Молчанованың ойынша, атау жиі коннотацияланады да, коннотация екі түрлі беріледі: атау құрамындағы компонент – апеллятив семантикасы арқылы атаудың семантикасына кіретін коннотация; апеллятив – негіз құрамында жоқ, екінші реттегі жанама коннотация» [9, 44].

В. Никонов «Введение в топонимику» атты еңбегінде географиялық атаулар мағынасына жеке тарау арнап, атау семантикасын үшке бөліп қарайды: 1) тура топонимикалық мағына. Бұл мағына барлық топонимдер бойында міндетті түрде болады, біздің санамызда белгіленетін объект бейнесі мен топоним қатысын білдіреді (яғни санаулы ұғымды білдіреді); 2) топонимге дейінгі мағына («до-топонимическое») немесе этимологиялық мағына, яғни апелляция семантикасы. Бұл мағынаның барлық атауда болуы міндетті емес, егер топонимнің ішкі формасы анық болмаса, мүлде болмауы да мүмкін. 3) топонимнен шыққан мағына («оттопонимическое»), яғни топоним негізінде пайда болған жаңа мағына, екіншілік ретте туған мағына. Топоним семантикасын зерттеу барысында мағынаның үш аспектісін бөліп, ажырата қарастырған дұрыс» [10, 26].

Осы мәселеге тоқтала келіп, Н.Голев жалқы атаулар санаулы ұғымдар қатарына жатады және жалпы және жалқы есімдердің ұғымдық мазмұнын компоненттік анализ ашады, деп ойын Байкал атауының мағынасын жан-жақты талдап, саралайды. Байкал сөзінің мағынасында төмендегідей компоненттер бар: а) көл; ә) белгілі бір географиялық орын; б) көлем; в) форма; г) мөлдір су және т.б. Сонымен бірге ол жалпы және санаулы ұғымдар арасындағы елеулі ерекшеліктер көзге түседі. Себебі, кейбір ұғымдар біртиптес заттар жайлы, ал енді біреулері нақты бір зат жайлы адам ойындағы бейнелер мен ассоциацияларды белгілейді. Себебі, кейбір ұғымдар біртиптес заттар жайлы, ал енді біреулері нақты бір зат жайлы адам ойындағы елестерді қорытудан қалыптасады» [11, 97].

Жалқы есімнің, соның ішінде топонимнің де семантикасы жайлы екі пікірді салыстырсақ, бізге екінші ой жүйелі көрінеді. Біріншіден, тұжырым жалқы есім спецификасын елей отырып, табиғаттағы жалқы, жалпы есімдер арасындағы ортақ момент – ұғыммен байланыстырады. Екіншіден, жалқы есіммен, ұғым арасындағы байланысты жоққа шығару ұғымының семантикасы, мазмұны жоқ деп айтуға әкеледі. Ал атау бойында семантикалығын көптеген зерттеушілер, тіпті атау мен ұғым арасында тікелей байланыс жоқ деп тұжырымдайтын ғалымдар да мойындайды.

Жалқы есім белгілі бір ұжымда өмір сүреді, ал сол ұжым шекарасынан тыс оның мағынасы көмескіленеді немесе мүлде түсініксіз болады.

Алайда атау бөгде адамға түсініксіз болса, оның семантикасы жоқ деу дұрыс емес. Басқа тілдік ұжымда кез келген бейтанныс немесе түсініксіз жалпы есім жайлы дәл осылай айтуға болады. Жалқы есім өзіне дейін жалпы есімдер (сөздері) бар тілдік ұжымда қолданылады, яғни тіл аясында алдымен жалпы есімдер, содан кейін ғана жалқы есімдер пайда болады. Мәселен, кез келген қазақ тілінде сөйлеушіге «қамыс» сөзі түсінікті және белгілі бір ұғым екендігі айқын. Бірақ шектеулі нақты территория аумағында ғана Қамыстыкөл атауы қолданылып, тек соның аясында объектінің ерекше сипатын беретін санаулы ұғымды білдіреді. Бұл территориядан, тілдік ұжымнан тыс бұл атау өз семантикасынан айырылатын сияқты.

Санаулы ұғым мазмұны жалқы есім түріне байланысты алуан түрлі болуы мүмкін (топоним, антропоним және т.б.). Сонымен топоним семантикасы географиялық объектінің түрін, объектінің орны мен басқа объектілерге метонимия арқылы жасалған бірде атау берілсе (Саумалкөл көлі және Саумалкөл ауылы), оларды әртүрлі ұғымды білдіретін омонимдік атаулар деп қарастыруға болады. Бұл компонент жалқы есімдерге универсалды болып келеді, себебі кез келген топоним семантикасында объект түріне сілтеме бар. Объект орнын көрсету жалқы есімдердің кейбіреуінде болмағанымен, топоним семантикасының басты компоненттері болып саналады.

Жалқы есім (топоним) семантикасының құрамына коннотативті моменттер де кіруі мүмкін. Бірақ мағыналық жағынан олар факультативті болып келеді. Атау бойында бекіген уәжділік белгі (мотивировочный признак) аталған компоненттердің кез келгенінде болуы мүмкін.

Географиялық атау мағынасы жөнінде В.А Никоновтың жоғарыда келтірілген пікірі, біздің ойымызша, қызғылықты. Мағына (значение) терминінің толық ашылмағаны жайлы

А. Суперанскаяның ескертпесін дұрыс деп ойлаймыз. Өйткені кез келген атауда топонимге дейінгі (дотопонимическое) және топонимнен жасалған (оттопонимическое) мағына бола бермейді, сондықтан олар топоним семантикасының міндетті компоненттерін құрай алмайды» [6, 264]. Ескертетін бір жай, В.А. Никоновтың схемасы классификация емес, бұл бірі екіншісін жоққа шығаратын топоним мағынсының үш аспектісі болып саналады. Шынында да кейбір топонимдерде шығыс (исходны) апеллятив мағынасын ажыратуға болады, ал біразында бұл мағына жасырын түрде келеді. Алайда, бұл топонимдердің бәрі өз мағынасының негізін құрайтын белгілі бір санаулы ұғымға қатысты. Топоним семантикасы мен шығыс апеллятив семантикасы деген қолданыстағы семантика термині зерттеушіні шатастыруы мүмкін. Олар әр түрлі мағына беріп, өзара жанасып та, жанаспай да өмір сүреді.

Топоним семантикасының құрамына топонимге дейінгі шығыс апеллятив семантикасы кіре ме?

Апеллятив мағанасы топонимнің пайда болу кезеңінде оның құрамына толық кіреді, уақыт өтуімен өшіріліп, сөздің толығымен жалқы есім болғанынша сезіліп тұрады. Бұл жөнінде О. Молчанова: «нам кажется, что значение онима, полученное в момент его жизни (в случаях, когда оно совпадает со значением апеллятива, легшего в его основу), сохраняется и удерживается в нем не только на довольно долго и прочно, пока не начнется в силу лингвистических и других причин перестройка имени» [9, 7].

Атау қалыптасу барысында бірнеше кезеңнен өтеді, әр кезеңнің өзіне тән семантикасы болады. Алғашқы кезеңді пайда болудан ең бірінші фонетикалық өзгеріске дейін деп бөліп, мұнда топоним жасаған апеллятив мағынасы толық түрде жалқы есім құрамына оның басты компоненті ретінде кіретінін атап көрсетеді.

Ескеретін бір жай, апеллятив топоним болғанда белгілі өзгерістерге, трансформацияға ұшырайды. Біріншіден, ол топонимдік аффикстердің тіркелуі арқылы өзгеруі де мүмкін. Екіншіден, шығыс апеллятив семантикасы мен топонимге дейінгі (этимологиялық) мағына бір емес болуы да мүмкін. Шығыс апеллятивінің лексикалық мағынасы редукцияға ұшырайды: коннотация реңктерінен, көп мағыналықтан ажырайды. Топоним семантикасына енген топонимге дейінгі мағына оның коннотациялық реңктерінің бірі болып саналады.

Зерттеуші-тілшіге топоним семантикасының басқа моменттерінен гөрі семантика құрамындағы топонимге дейінгі мағына ғылыми тұрғыдан қызғылықты. Шынында да топонимге дейінгі мағына жалқы есімнің қалыптасуына, олардың этимологиясына жол ашады.

Осы жұмыста топоним семантикасының бір аспектісі – топонимге дейінгі мағына қарастырылады, сөз жоғарыда айтылған жағдайларды ескер отырып, шығыс апеллятивінің семантикасы жайлы болмақ. Осы аспекте «топоним семантикасы», «семантикалық классификация», «семантикалық типология», «семантикалық модель» терминдері қолданылады.

Топонимикадағы номинация (атаушы) принципі бірнеше номинация сипаты (сыны) арқылы көрсетіледі. Кейде жалпы лексиканы зерттеуде жиі қолданғанмен, «уәжділік сын» (мотивировочный признак) термині осы мағынада жұмсалады. Бұл ұғым мазмұнын В.А. Губанова былай анықтайды: «та часть объективируемого идеального содержания, на основе которой устанавливается его отношение к другому понятию, называется мотивировочным признаком. Благодаря найденной связи объективируемого понятия с объективированным, появляется возможность материального выражения первого через второе» [12, 13], соның салдарынан объект пен ұғым арасындағы байланысты уәжділік сын деп атауға болады.

Номинация принципі, өз тұрғысынан, тура немесе жанама (метафора) тәсілдер арқылы іске асуы мүмкін.

Көзбен көруге болатын географиялық объектілерді саралағанда метафора арқылы жасалған атаулар саны көбейетіні белгілі. Бұл процесс халықтың бейнелі ойлау қабілетімен байланысты. Мысалы: Дөңгелек көлі (Қостанай обл.) – тура номинация, Аяқ көлі (Солт.Қаз.обл.) – метафоралық номинация. Бұл жерде метафоралық және метафоралық емес атауларды номинация сыны бір (-дөңгелек формасы), ал номинация тәсілі әр түрлі.

А.Матвеев бұл жөнінде топонимияда әр семантикалық өріс екі түрлі қолданылады – «тура» мағынада (скала Острая) және метафоралық мағынада дейді. Соңғысының іске асу варианттары өте көп (скала Палец, скала Шила). Метафоралық және метафоралық емес топонимдер арасындағы бір тіл аясындағы өзара қатынастарды екі параллельді жүйе ретінде түсінген жөн деп көрсетеді [13, 203].

Әртүрлі номинация тәсілдерін қолдану жағдайынан бір тәсіл шегіндегі номинация құралдарын ауыстыруды (варьирование) ажырата білу керек. Мұндай ауыстыру морфологиялық және лексикалық кезеңдерде болуы мүмкін. Мәселен, қазақ тілінде «құм» номинациялық сынын, бір номинациялық тәсіл негізінде іске асырудың бірнеше формасын көруге болады: Құмдыкөл, Құмдақтыкөл т.б. Бұл қосымшалардың қолдану вариациясымен түсіндіріліп, топонимикадағы варианттық қатынасқа әкеліп соғады.

Екінші жағынан бір номинациялық сын, бұл жерде «саз», бір номинациялық тәсіл шегінде әртүрлі атау ретінде өмір сүруі мүмкін – Балшықтыкөл, Саздыкөл және Батпақтыкөл. Кейбір аймақта бұл атаулар синонимдік қатар құрады, сондықтан оларды номинация тәсілінің варианты деп айтуға болады. Ескеретін бір жай, сөз бір объектінің бірнеше атауы жайлы емес, аталу тәсілінің варианттары жайлы болып отыр.

Нәтижелер. Номинация сипаты (сыны) топонимнің семантикасын құрып, пайда болуына әсер етсе, оны топонимнің семантикалық моделі ретінде қарастыруға әбден болады. И. Воробьева топонимиядағы сөзжасам аспектісін талдау үшін «модель» терминін енгізіп, оны біртепте атауларды жасау формуласы деп атайды [14, 21]. Семантика тұрғысынан мұндай формула қызметін номинация сипаты (сыны) атқара алады. А. Рудных семантикалық модельге осы үндес анықтама береді. Оның ойынша, семантикалық модель-географиялық объектіні атаудағы негізге алынған мағына, атаудың ішкі формасы [15, 44]. Бұл анықтама, біздің ойымызша, сәтті және қолдануға қолайлы көрінеді. Сонымен бірге біз семантикалық тип терминінің қажеттілігі туады. Номинация принциптері ішінде семантикалық модельдердің белгілі топтары бар. Мысалы, «шортан, алабұға, шабақ» (шука, окунь, чебак) семантикалық модельдерінде барлығына ортақ белгі бар екендігі айқын және оларды белгілі семантикалық типке «балық» деп бөлуге болады. Семантикалық модельдерге қарағанда семантикалық тип өзгермейді де, осы модельдер қатарында іске асады. Демек, семантикалық типті нақты номинативтік сындар арасында жұмсалатын жалпы ортақ сын деп түсінуге болады.

Қорытынды. Егер семантикалық модель бір қарағаннан түсінікті топонимге тән негізгі ұғым болса, семантикалық тип факультативті, ол классификациялық ұғым, ол жұмыста қолайлылық үшін енгізіледі. Сонымен семантикалық анализ бірліктері иерархиялық, белгілі тәртіппен орналасқан жүйені құрайды деп айтуға болады.

Бүгінгі күні атаудың шығу тегін анықтау, олардың семантикасын ажырату – топономастиканың алдында тұрған қиын да күрделі мақсаттардың бірі. Ерте дәуір, кешегі күн өміріне көз салғысы келген ғалымдар, өлкетанушылар, тіпті әуесқойлар топонимикалық фактілерге үніледі, олардың этимологиясын талдап, жергілікті атаудың мағынасын ашуға тырысады. Топонимияның әр салсы әртүрлі деңгейде зерттелгенін ескерсек, ғылыми жұмыстың өзектілігіне күмәндану болмас.

Топонимиядағы этимологиялық талдау атаудың семантикасын ашуды көздейді, зерттеудің семантикалық аспектісі үлкен мағынаға ие болады. Зерттеуші-ғалымдардың барлығы дерлік атау семантикасына көңіл бөлсе де. Бұл аспект әлі толық талданған жоқ. Қазіргі таңда топонимнің, соның ішінде субстратты топонимнің семантикасын зерттеуде сенімді, ғылым тұрғысынан негізделген дәлелді әдістемені әзірлеу қажеттігі зор. Мұндай әдістеме топонимдердің жалпы, жалқы ерекшеліктерімен қатар әр территориядағы, әр тілдік топонимдер семантикасын жан-жақты зерттегенде ғана жасалуы мүмкін. Семантиканың бұл ерекшеліктерін анықтау әдістемесі топономастикада әлі қолданылмаған лингвистикалық типология арқылы жүзеге асуы мүмкін. Топонимикалық жүйе семантикасындағы типологиялық ортақтастық пен айырмашылықтарды анықтау жұмысы өте көп материал

негізінде жүргізу керектігі түсінікті.

Әдебиеттер

1. Абаев В.И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. – М.: Наука, 1958. – 350 с.
2. Мурзаев Э.М. Мурзаева В.Г. Словарь местных географических терминов. – М.: Наука, 1959. – 291с.
3. Лезина И.Н., Муперанская А.В. Словарь-справочник тюркских родоплеменных названий. – М.: Литер, 1994. – 254 с.
4. Абдрахманов А.А. Историко-этимологические исследования топонимов Казахстана. – Алматы: Ғылым, 1991. – 125 с.
5. Агеева Р.А. Происхождение имен рек и озер. – М.: Наука, 1985. – 80 с.
6. Агеева Р.А. Цветовые обозначения в онимах разных классов. – М.:Литер, 1993. – 125 с.
7. Агеева Р.А. Гидрономия русского Северо-запада как источник культурно-исторической информации. – М.: Наука, 1989. – 148 с.
8. Аскеров Н.А. Гидронимы в азербайджанском языке. Диссерт канд.наук. – Баку: 1986. – 151с.
9. Атаниязов С. Толковый словарь географических названий Туркменстана. – Ашхабад: Ылым, 1980. – 267 с.
10. Атаниязов С. Топонимия юго-восточного Туркменстана: Автореферат канд.фил.наук. – Уфа: 1969. – 22 с.
11. Ахмедов Т. Система азербайджанских топонимов: Автореферат диссер.кан.фил.наук. – Баку: 1987. – 22 с.
12. Әбдірахманов А. Қазақстан этнотопонимикасы. – Алматы: Ғылым, 1979. – 125 б.
13. Баскаков Н.А. Географическая номенклатура в топонимии Горного Алтая. –М.: Системс, 1969. – 71 с.
14. Воробьева И.А. Варианты в топонимии. // Сб.: Языки и топонимия Сибири. Вып. 2. – Томск: Культура, 1970. – 142 с.
15. Рудных А. Словарь географических терминов и других слов в топонимии Горно-Алтайской автономной области. – М.: Перина, 1969. – 225с.

Бекенова Г. Ш.

Евразийский гуманитарный институт, Нур-Султан, Казахстан

ТИПОЛОГИИ ГИДРОНИМОВ СЕВЕРНОГО РЕГИОНА

Аннотация. Этимологический анализ в топонимии предполагает раскрытие семантики имени, смысловой аспект исследования имеет большое значение. Множество исследований сосредоточено на семантике имени, но этот аспект еще не был полностью проанализирован. В настоящее время существует необходимость разработки надежной, научно обоснованной аргументированной методики в изучении семантики топонима (в том числе и субстратного топонима). Такая методика может быть разработана только при комплексном изучении семантики топонимов на каждой территории, на каждом языке, наряду с общими, специфическими особенностями топонимов. Методология определения этих особенностей семантики может быть реализована через лингвистическую типологию, которая еще не использовалась в топонимике. Работа по выявлению типологической общности и различий в семантике топонимической системы должна проводиться на основе большого количества материала. Попытка сопоставить в этом аспекте тюркские (казахские) и русские гидронимы северного региона Казахстана и создать их семантическую типологию является закономерным явлением. В данной статье проведен анализ гидронимов северного региона Казахстана с точки зрения семантической типологии и рассмотрена этимология

субстаратных гидронимов.

Ключевые слова: топонимия, этимология, северный регион Казахстана, этнография, озеро, море.

BEKENOVA G. SH.

Eurasian Humanities Institute, Nur-Sultan, Kazakhstan

HYDRONYMS OF THE NORTHERN REGION TYPOLOGY

Annotation. Etymological analysis in toponymy involves the disclosure of the semantics of the name. The semantic aspect of the study is of great importance. Although almost all research scientists are focused on the semantics of the name, this aspect has not yet been fully analyzed. Currently, there is a need to develop a reliable, scientifically based reasoned methodology in the study of the semantics of a toponym, including a substratum toponym. Such technique can be developed only with a comprehensive study of the semantics of toponyms in each territory, in each language, along with the general, specific features of toponyms. The methodology for determining these features of semantics can be implemented through a linguistic typology that has not yet been used in toponomastics. It is clear that the work on identifying typological similarities and differences in the semantics of the toponymic system should be carried out on the basis of a large amount of material. An attempt to compare the Turkic (Kazakh) and Russian hydronyms of the northern region of Kazakhstan in this aspect and create their semantic typology is a natural phenomenon. This article will concern the hydronyms of the northern region of Kazakhstan from the point of view of semantic typology and consider the etymology of substrate hydronyms.

Keywords: toponymy, etymology, northern region of Kazakhstan, ethnography, lake, sea.

References

1. Abaev V.Ī. Īstoriko-etimologicheskii slovar' osetinskogo iazyka. –M: Nauka, 1958. – 350 s.
2. Murzaev E.M. Murzaeva V.G. Slovar' mestnykh geograficheskikh terminov. –M:Nauka, 1959. – 291s.
3. Lezina Ī.N., Muperanskaia A.V. Slovar'-spravochnik türkskikh rodoplemennykh nazvani. – M:Liter,1994. – 254 s.
4. Abdrahmanov A.A. Īstoriko-etimologicheskie issledovania toponimov Kazahstana. – Almaty: Ėylym, 1991. – 125 s.
5. Ageeva R.A. Proishojdenie imen rek i ozer.–M: Nauka, 1985. – 80 s.
6. Ageeva R.A. Svetovye oboznachenia v onimah raznykh klasov. – M:Liter, 1993. – 125 s.
7. Ageeva R.A. Gidronomia ruskogo Severo-zapada kak istochnik külturno-istoricheskoi informasii. – M: Nauka, 1989. – 148 s.
8. Askerov N.A. Gidronimy v azerbajjanskom iazyke. Disert kand.nauk. – Baku:1986. – 151 s.
9. Ataniazov S. Tolkovyi slovar' geograficheskikh nazvanii Tursmenstana. – Aşhabad: Ylym, 1980. – 267 s.
10. Ataniazov S. Toponimia iugo-vostochnogo Turkmenstana: Avtoreferat kand.fil.nauk. – Ufa: 1969. – 22 s.
11. Ahmedov T. Sistema azerbajjanskikh toponimov: Avtoreferat diser.kan.fil.nauk. – Baku: 1987. – 22 s.
12. Äbdırahmanov A. Qazaqstan etnotoponimikasy. – Almaty: Ėylym, 1979. – 125 b.
13. Baskakov N.A. Geograficheskaiia nomenklatura v toponomii Gornogo Altaia. – M: Sıstems,1969. – 71 s.
14. Vorobeva Ī.A. Varianty v toponimii. // Sb.: Īazyki i toponimia Sibiri. Vyp. 2. – Tomsk: kültura, 1970. – 142 s.
15. Rudnyh A. Slovar' geograficheskikh terminov i drugih slov v toponomii Gorno-Altaiiskoi

avtonomnoi oblasti. – M: Perina, 1969. – 225s.

Автор жайлы мәлімет:

Бекенова Гүлнар Шияпқызы – филология ғылымдарының кандидаты, Еуразия гуманитарлық институтының профессоры, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Бекенова Гүлнар Шияповна – кандидат филологических наук, профессор Евразийского гуманитарного института, Нур-Султан, Казахстан.

Bekenova Gulnar Shiyapovna – candidate of Philological Sciences, Professor of the Eurasian Humanities Institute, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Б.И. НҮРДӘУЛЕТОВА

Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті,
Ақтау, Қазақстан
(e-mail: nurdauletova@mail.ru)

КӨРКЕМ МӘТІННІҢ СЕМАНТИКАЛЫҚ КЕҢІСТІГІ (ЖЫРАУЛАР ПОЭЗИЯСЫ МӘТІНІ НЕГІЗІНДЕ)

Аңдатпа. Мақалада Маңғыстау жыраулық мектебінің басты өкілі – Қашаған жырау Күржіманұлы шығармаларының мәтініне талдау жасау арқылы көркем мәтін түсініліміндегі семантикалық кеңістік мәселесі, оның ауызша мәтіндерге қатысты ерекшелігі сөз болады.

Мәтін лингвистикасы туралы сөз болғанда, бір зерттеулерде мәтіннің жазба нұсқаға түскен сөйлеу құрылымы екендігі баса айтылса, кейбір зерттеушілер мәтінді ауызша да, жазбаша да сөйлеу құрылымында кездесетін жүйе ретінде қарастырады. Мәтін қандай формада көрініс берсе де (ауызша, жазбаша, мономәтін түрінде, поэзиялық, прозалық сипатта) белгілі бір дәуір туғызған мәдениеттің, шығармашылықтың, рухани қызметтің жемісі әрі осындай рухани байлықты ұрпақтан-ұрпаққа сақтап жеткізуші феномен болып табылады.

Көркем мәтіннің басты белгілері ретінде оның біртұтастығы, белгілі бір ойды жеткізудегі жүйелілігі, басталуы мен аяқталуының болуы, тақырып таңдалымы, мәтін арқылы белгілі бір ақпараттың берілуі (информативтік қызметі) және мәтіннің қарым-қатынас құралы (коммуникациялық қызметі) бола білуі, сондай-ақ ең маңыздысы, мәтін арқылы адам дүниетанымының, ұлттық рухани мәдениетінің көрініс беруі (мәтіннің кумулятивтік қызметі), сол арқылы жеке адам тұлғасының, дүниенің тілдік бейнесінің жасалуы (мәтіннің концептуалдық-тілдік қасиеті) туралы зерттеліп те айтылып та жүр.

Жыр мәтіні ауызша дүниеге келу ерекшелігіне қарамастан көркем мәтінге тән барлық талаптарға жауап бере алады.

Түйін сөздер. Көркем мәтін, иерархиялық құрылым, семантикалық кеңістік, ауызша мәтін, Қашаған жырау, менталды жасалым, жыр шоғыры.

Кіріспе. Е.И. Диброва мәтін когниция мен эмоцияны жеткізудің әмбебап құралы екендігін мынадай бірнеше уәждемелермен дәлелдейді: 1. мәтінде адамның қызығушылығы, өмірлік мақсаты мен мотиві, талап-тілегі көрініс береді; 2. мәтін дегеніміз – белгілі бір ұлтты айырып танытатын білімдер мен пайымдаулар, ақыл мен құлшыныс, ақиқатты қабылдау мен таразылау әлемі; 3. мәтін бізге барынша байланысты түрде ақпарат беретін бірыңғай, біртұтас жүйе, қатынасты түрде жабық құрылым [1, 89].

И.Р. Гальпериннің зерттеулері бойынша мәтін мынадай басты категорияларға ие: 1. ақпарат (мазмұнды концептуалды, мазмұнды фактуалды, мазмұнды астарлы); 2. когезия (мәтін ішілік байланыстар); 3. континуум (уақыт пен кеңістікте дамиды мөлшеметтер мен оқиғалардың бірізділігі); 4. мәтін үзіктерінің автосемантикасы (тұтас мәтін немесе оның бөліктерінің мағыналық қарым-қатнасы); 5. мәтіннің модальдылығы (ой-предметтің субъективті бағалауыштық сипаттамасы); 6. ретроспекция (оқырманды бұрынғы мазмұнды-фактуалды ақпаратқа апаратын тілдік өрнектердің грамматикасы); 7. проспекция (мәтіннің келесі бөліктерінде хабарланатын мазмұнды-фактуалды ақпараттарды білдіру үшін түрлі тілдік формаларды байланыстыратын мәтіннің грамматикалық формасы); 8. интеграция (мәтіннің тұтасымдылығына қол жеткізу мақсатында оның барлық бөліктерін бір-бірімен ұластыру); 9. аяқталғандық (аяқталғандық ұғымы мәтін бөліктеріне емес, тек қана тұтас

мәтінге байланысты) [2, 132].

Жыраулар поэзиясының мәтініне зерттеу жүргізу мәтіннің дүниеге келуіндегі кейбір ерекшеліктерді ескеруді талап етеді. Орыс фольклорын зерттеуші В.Е. Гусев фольклорға тән төрт басты белгіні көрсетеді. Солардың қатарынан зерттеуші көрсеткен екі белгі біздің зерттеу жағдайымызда жыраулар поэзиясының мәтініне де қатысты деп есептейміз: біріншіден, фольклор мәтінінде көркем образ жасайтын әр алуан элементтер болады: сөз, музыка, хореография, мимика. Соның ішінде сөз элементі басты категория болып есептеледі. Екіншіден, фольклордың өмір сүру сипаты ерекше, яғни «фольклордың дүниеге келу процесі орындаушы мен тыңдаушыны бір мезгілде қатыстыратын, туындыны бір мезгілде көруге де, тыңдауға да болатын творчестволық акт» [3, 6-7].

Мәтін теориясын зерттеуші И.Г. Гальперин мәтін тақырыбының дұрыс таңдалуын мәтіннің толыққандылығының бір белгісі ретінде көрсетеді [2, 133]. Жалпы, аталым – мәтін мазмұнының көрсеткіші, мәтін арқылы берілетін коммуникацияның жинақталған, сығымдалған атауы, баламасы деуге болады. Аталым арқылы мәтіннің не туралы екенін аңдауға мүмкіндік туады. Жыраулар шығармашылығының бір ерекшелігі – мәтінге жыршы не жырау арнайы тақырып қойып, ат беріп, айдар тағуды мақсат санамаған, жырға атауды тыңдаушылардың өзі қойып алатын кездері көптеп ұшырасқан. Бұл пікірімізге бір шығарманың бірнеше атпен сақталуы немесе жырлардың көпшілігінің алғашқы сөйлемдермен аталып кетуі дәлел болады. Осындай фактілер мәтін табиғатына талдау жүргізуде тыңдаушы мен жаттап айтушының қабылдау, түйсіну деңгейі мен ерекшелігін де ескеру қажеттігін талап етеді.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Зерттеу материалдарына XIX ғасырдың екінші жартысында өмір сүрген Маңғыстау жыраулық мектебінің басты өкілі Қашаған жырау Күржіманұлы шығармаларының мәтіні алынды. Тақырыпты зерттеу барысында мәтіндерге концептуалды талдау жасалды, жеке сөздердің мағыналық өрісін айқындауда этимологиялық, лингвокогнитивті зерттеу жүргізілді.

Талқылау мен бақылау. Бір мазмұнға құрылған өлеңнің түрлі тақырыппен қағазға түсіп, таралуы оның мазмұнын жырлаушы (жеткізуші) мен тыңдаушы (қабылдаушы) жақтың түрліше қабылдауына байланысты. Себебі мәтін теориясына қатысты еңбектерде тыңдаушының мәтінді түрліше қабылдауы, мағыналық жақтан таратуы (интерпретациялау) реципиенттің таным аясы мен эмотивтілік деңгейіне байланысты болатыны жазылып жүр. В.П. Беляниннің пайымдауына сүйенсек, мәтінді қабылдау бірнеше сатыда жүзеге асырылады: реципиент, алдымен, мәтіннің таңбалық түрін қабылдап, одан айтылымның мағынасын қабылдау сатысына өтіп, соңында мәтінді тұтас құрылым ретінде қабылдау тиіс [4, 29]. Мәтіннің толыққандылығы оның көлемділігінен ғана емес, мазмұндық құрылымынан, мағыналық жүйелілігі мен тұтастығынан, сондай-ақ мәтіннің басталуы мен аяқталу жүйелілігінен көрінетіні белгілі.

И.Р. Гальперин мәтінді талдауда оның жеке бөлімдерінің жекеленген және өзара байланыстылықта қаралуын дұрыс деп есептейді. Мұндай талдау әдісін *синтездеу* немесе *интеграциялау* деп атайды [2]. *Интеграция* термині энциклопедиялық сөздіктің түсіндіруінде мәтіннің жеке бөлімдерін жекелеп, және тұтастай қарастыратын жүйе теориясының ұғымы болып табылады. Мәтіндегі *интеграциялау* нәтижесі оның аяқталу категориясымен байланысты. *Интеграция* ғылыми, публицистикалық, іскерлік мәтіндерде бір басқа, көркем шығарма мәтінінде басқаша сипат береді. Мәтіндегі *когезия* құбылысы мен *интеграцияның* аражігін ажырата білу керек. *Когезия* мәтіннің жеке бөліктерін байланыстыратын грамматикалық, семантикалық, лексикалық формалар, ол бір контекст-вариативтік мүшеленуден екіншісіне өтуді көрсетеді. *Интеграция* мәтіннің тұтастығын сақтау мақсатында оның барлық бөліктерін біріктіретін құбылыс.

Мәтін мазмұнындағы жүйелілік пен ондағы ақпараттардың бір-бірімен байланыс түзеп, тізбектеле келіп, толық ойды білдіруі оның *тұтасымдылық* белгісінен саналады. Мәтіннің мұндай табиғаты оны тыңдаушының тез қабылдауына (мазмұндық ұғынылуына) ықпал етіп қана қоймай, мәтіннің эстетикалық бояуын да арттыра түседі. Көркем шығарманың

семантикалық кеңістігін зерттеу «адам», «уақыт», «кеңістік» деп аталатын үш түрлі басты мәтіндік әмбебап ұғымдарды қарастырумен тығыз байланысты. Осылардың қатарында әсіресе, «адам» универсалиінің мәні зор. Себебі көркем шығарманың кейіпкері де, авторы да, қабылдаушысы да – адам. Т. Ван Дейктің айтуынша, мәтінді түсіну оқшау «вакуумдық» жағдайда емес, белгілі бір тыңдаушы мен айтушының арасында нақты бір жағдайда, әлеуметтік мәдени контексте жүзеге асырылатын процесс. Айталық, оқиға туралы түрлі пікірлер, көзқарастар, пайымдаулар, қорытындылар жүреді. Тыңдаушы естіген оқиғасы туралы жеке пайымдау жасап қана қоймайды, сонымен бірге айтушының не айтпақ болғанына ой жүгіртеді, оны өз пайымдауымен салыстырады. Ал сөйлеуші оқиға туралы баяндай отырып, белгілі бір әлеуметтік актіге қатысады, тыңдаушының әлденеге көзін жеткізуге, оны әлденеден сақтандыруға күш салады. Бұны түсінілімнің *прагматикалық* негіздемесі деп атаймыз. Оқиға туралы әңгіме кімге арналып айтылуына байланысты да түрліше талданып, түсіндірілуі мүмкін. Мәселен, оқиғаны айтушы кезкелген кездейсоқ жолаушыға, арнайы маманға, үйінде туыстарының ортасында баяндауы мүмкін. Бұндай жағдайда түсінілім *ситуативті* негізмеге сүйенеді [5, 156-159].

Жыр мәтіні ауызша дүниеге келу ерекшелігіне қарамастан көркем мәтінге тән барлық талаптарға жауап бере алады. Пікірімізді дәлелдеу үшін нақты жыр мәтіндеріне талдау жасаймыз.

Жыр ауызша дүниеге келіп, ауызша тарағандықтан (кейінірек хатқа түскені өз алдына мәселе) автордың бастапқы идеясы сақталып, оның берілу тәсілі – (тілдік және тілдік емес тәсілдер) кейінгі қосымша авторлардың (олардың өзі бастапқыда тыңдаушы ретінде қатысып, кейін жырды өздері айтып, басқаларға жеткізуіне байланысты қосымша авторларға айналған) сөз саптауымен дамытылып, өзгеріп отырған. Соған байланысты мәтін ішіндегі жеке сөздер мен сөйлем (ой) құрылымдары өзгеруі мүмкін. Оған дәлел кейде бір шығарманың бірнеше нұсқада сақталып, жетуі.

Әрине, жыраулар поэзиясы автордың өз аузынан емес, кейінгі жеткізушілердің жырлауынан жазылып алынып, хатқа түскендіктен, бастапқы нұсқаны «дәл мынадай еді» деп ешкім де кесіп айта алмасы сөзсіз. Дегенмен жыраулық дәстүрдің, жыршылықтың басты ұстанымы да, негізгі талабы да, тіпті «шын жыршы» болудың шарты да қасиетті жырдың әр сөзін шашпау шығармай жадыда ұстап, жеткізе білуде болғандықтан, «тақтақтықты» кие санаған өнер иесі жыршы-шәкірттің жырау-ұстаз алдындағы міндетін адал атқарғанына сенімдіміз. Сондықтан жыр мәтіндеріндегі ауытқулар жырдың «ауызша ғұмырында» емес, жазуға түскен кезеңінен басталды деп айтуға негіз бар. Жыраулар шығармаларының жазба мәтіндеріндегі белгілі мақсаттан туындаған (кейде құрастырушыны не редакторды мәжбүрлеген) қысқартулар мен өзгертулер көзге де көңілге де менмұндалап тұрады және жырдың тілдік-көркемдік тұтастығын бұзғаны өз алдына, жыраулық мұраның басты мұраты болып табылатын ұлттық мүдденің идеялық концепциясына нұқсан келтіретіні байқалады.

Маңғыстау өңірінде «Адайдың бес жүйрігі» атанған жыр дүлдүлдерінің бірі – Қашаған Күржіманұлының «Жұт жылы» дастанының мәтініне талдау жасап көрейік. Жыраудың кеңестік идеологияның сүзгісінен өтпеген жыр мәтіндері, тұтас шумақтар мен жыр шоғырлары баспаға жетпей қырқылып отырғаны байқалады. Бұндай репрессияланған шумақтар – белгілі бір тарихи кезеңдегі ұлттық рухтың бұлқынысы, қандай да бір қауіптен секем алған сананың қатер алдындағы дабыл қағуының жыраулық толғаумен төгілуі шовинистік үстем саясатқа ұнамағандықтан қаншама жылдар ресми жарияланудан, ғылыми талдаудан шет қалып келді. Жыраудың, әсіресе, дастандарының мәтіні қатты өзгеріске ұшыраған. Жыр жолдары қалып қойғаны өз алдына, біртұтас шығарманың әр шоғыры әртүрлі атпен бөлек-бөлек шығармалар түрінде кездеседі. Мысалы, ақынның «Жұт жылы» дастанының үзінділері «Топан» жинағында «Жұттан кейін», «Замана халі» деп аталатын бөлек-бөлек жыр үзіктері түрінде берілген [6].

1900 жылы Жем өзені арнасынан асып, жағасына жақын орналасқан елді мекендерді су шайып кетеді. Адам, мал шығыны көп болады. Табиғат апатынан зардап шегіп сансыраған

халыққа сол кездегі қазақ жерін уысында ұстап отырған патша үкіметінің жергілікті әкімшілігінен ешқандай жәрдем көрсетілмейді. Осы жайларды көзімен көріп, күйінген ақынның ашу-ызасы жыр болып төгіледі. Жыр бірте-бірте тереңдеп, «Топан» деп аталған дастанға айналады. Осы дастан «Топан» (Алматы, 1991) жинағында 335 тармақпен берілген. Жергілікті баспасөз беттерінде дастанның бір бөлігі «Топан», келесі бір бөлігі «Жем тасығанда» деп аталып, екі бөлек шығарма ретінде жарияланып келді. Кейіннен бұл екі жырдың тұтас бір дастан екені анықталды. Сонымен «Топан» дастанының толықтырылып, қалпына келген нұсқасы 534 жолды құрайды [7].

Дастанның негізгі мағыналық шоғырлары:

1. Кіріспе. Бегім төреге арнау сөз. (*Бегім төре, нәніміз, Сөзге құлақ салыңыз, – деп басталатын 23 тармақ*).

2. Асан қайғының Еділ мен Жайықты тастап көшуі туралы (*Күндердің күні болғанда...*)

3. Өткен тарихтан мысал-үлгі айту (*Ноғайлының елінде, Үш қиянның жерінде, Талай хандар шалқыған...*)

4. 1900 жылғы оқиға тұсында қазақ жеріндегі саяси-әлеуметтік жай-күйді сипаттау. (*Әлеумет, пәмді ішпен сез, Асанқайғы атам айтқан сөз. Еліңді кімнің алғанын Көріп тұр шыққыр, міне, көз...*)

5. Оқиғаны суреттеу (*Құтырылған бір құйын Кетірді жаман ел күйін...*)

«Топан» жинағында дастанның 1-шоғыры мүлде жоқ. 2-шоғырдағы кейбір шумақтар арасындағы түсіп қалған жеке тармақтарға тоқталып жатпай, алынып тасталған тұтас шумақтарды көрсете кетсек: *Күндердің күні болғанда, «Орыстар зорлық етер, – деп, – Жағама қолы жетер, – деп, – Еңіреп ерлер өтер», – деп, Асан қайғы бабамыз Жерінен безіп сол үшін, Амалсыз тастап кетіпті Көк Еділ мен Ақжайық, Кең Нарынның қонысын!.. Қалып қойған келесі шумақ: Батырлар да өтті әруақты, Қанжығасы қанға малынған. Бексауытын жамылған, Дұшпаннан кегі алынған. Көрмесе жауын сағынған, Алмастан қару тағынған. Камалға шауып, шеп бұзып, Жүрегін басқан қабынған. Он сан ноғайлының хандығын Билігімен басқарып, Орақ, Мамай, Телағыс, Асанқайғы атам, Қазтуған – Олар да кеткен шарасыз Мынау көлденең жатқан Нарыннан. Өлең жолдары Асанқайғының Еділ, Жайық, Нарынды тастап көшу тарихын, себебін баяндайды. Еділ, Ақ Жайық, Нарын бойындағы жерлердің бір кездерде Ноғайлының биі Ер Едігенің және оның ұрпақтарының билігінде болғандығын меңзейді. Бұл Қашаған жыраудың тарихи танымының өте терең екендігін, атышулы «Қырымның қырық батыры» жырлар циклінің қалыптасу аралының Қазақстанның батыс өңірі, соның ішінде Атырау, Маңғыстау, Ақтөбе аймағы екендігін нақтылай түседі [8].*

Дастанның ең көп қысқартылған бөлігі төртінші мағыналық шоғырда. Ақын «Асанқайғының болжап айтып кеткені шынға айналды, соны шыққыр көзіміз көрді» деп күйіне сөз етіп отырғаны – Ресей патша үкіметінің қазақтың жерін шындап жаулай бастаған тұсы. Жем мен Жайықтың бойындағы қорғасындай балқыған құйкалы жер, Жайықтың исі аңқыған бекіресі талайдың арманына айналып еді. Сарытау, Самар, Қазанның саудагерлері мен келімсек қоныстанушылары, Хиуаның саудагер сарттары ағылып келіп, олжаға белшесінен батып, ақшаны сарайлап жинап, елдеріне тасушы еді. Сол келімсектер тойынғасын «құдайларын» ұмытып, жергілікті елді көзіне ілмей, кемсітіп қорлауға айналды. (*Жем мен Жайық құт еді, Тарқамас базар-дүкені. Берекелі қазаным, Қызығы кетпес базарым, Ақ шуақты ажарым. Кешіп жатыр басынан Келімсектер мазағын*). Халықтың қазанына қол сұғып, өз несібесін өзіне татырмады (*Сарытау, Самар, Қазаннан Келгеннің қызық көргені, Тастары өрге өрледі. Бектерімді баяғы, Есіктегі, аяғы, Құлы құрлы көрмеді. Билеп ап судың балығын Бұқара байтақ халықтың Жеуіне де бермеді...*). Қазақтың мүддесімен ешкім санаспады, бас көтерсе, жазаға тартты (*Бас көтерген қазақты Пәлеге тартты кесектен*). Бір кездерде қазақты «қой баққан надан ел» деп менсінбей, қазақтың жеріне аяқ басуға жиренетіндер енді басқаша сайрап жүр (*Сахыраның елі шашық деп, Баруға алыс-қашық деп, Шаңды-аяқ елге бармайық, Бара алмаспыз асып деп... Жоламаушы еді әуелде. Бүгінде басқа сайрап жүр, Тор-тұзағын сайлап жүр «Зердесіз елдің байлығын Қарнып қалуға асық» деп...*). Бұл келімсектер қазақтың байлығына сұғынғаны аздай, енді елдің рухани

болмысын бүлдіруге әрекеттенуде. Алдымен елдің жүрегін жадылап, арамза молдалары келді (*Ноғайлар тапқан жан-айла, Указной молдалар Өп-өтірік құдайлап*). Артынан елдің санасын тұмандатып, есінен адастыратын арағы мен темекісі қоса жетті (*Қалаға келген билері Арақ ішіп, елірді. Кеудесі бұған семірді, Папиросы шегулі...*). Тентек-тебірін қазы мен билердің алқасына салатын салтымыз аяқасты боп, түрме деген сұмдығы шықты (*Тентек қылса бір қазақ, Түрмеге барып маталды*). Қазақтың сөзін сөйлеуге тиісті бай-мырзаларын арзан қызықпен алдап-сулап, басын айналдырып қойды (*Қайырсыз кілең қаста бай Айдаған малға қуанып, Қой-қозыға жұбанып; Қалалы жерде мырзасы Қос арғымақ пар жегіп, Тарантас арба туарып, Кәрішөндікке қамалып, Шалқыды талай мас болып, Нәпсісін ылайға суарып...*). Бұған дейінгі жарияланымдарда *нәпсісін шайға суарып* түрінде беріліп келген тіркес ауызша нұсқада *нәпсісін лайға суарып* болып айтылған. Біздің ойымызша, ақынның *лай* деп отырғаны *арақ* болса керек. Қаладаға мырзалар кәрішөндікке қамалып шай емес, арақ ішетіні түсінікті. *Шалқыды талай мас болып* деген тармақ та *лай (арақ)* сөзіне меңзейді. *Арақ* – адамның санасын лайлайтын жағымсыз, лас сұйық ретінде образдалып беріліп тұр деп түсінеміз.

«Топан» жинағында төмендегі шумақтар жоқ:

Бес күндік дәулет мас қылып,
 Дұшпанға артын аштырып,
 Жақсыны жаман табалап.
 Бәледен бәле балалап,
 Көбейді хабар жаманат...
 Сарттан болды молдасы,
 Шайтан болды жолдасы.
 Құл-құтанға қор болды,
 Азамат ердің ордасы.
 Алла деген артық бақ,
 Бұрынғы өткен заманнан,
 Қызыл тілім, сайрасаң,
 Оқиғаларды айтып бақ.
 Жастабан, Шарға, Келдібай –
 Таз деген туыс жұртымның
 Жүрегі жаман шайылды-ақ.
 Байұлының ішінде
 Білікті қарттар қайымдап,
 Білген екен пайымдап.
 «Су тасады жымдай» деп,
 «Байтақ жатқан халыққа
 Бәле келеді мұндай» деп.
 Алты күн бұрын өтулі
 Елі-жұртын аралап,
 Айтқан екен шамалап:
 «Елді бүлгін шалад» деп
 «Топан су тасып ағад» деп.
 «Бәле келед тұлданған
 Кер заманға қырындап, –
 Айдың басы қауіп» деп.
 Білікті шалдар айтыпты
 Оқиғадан бұрын-ақ.
 Тыңдаған бірақ жан бар ма,
 Шалдардың сөзін ырымдап? [9, 221].

Адамзаттың азғындауының белгісі: *тәубе, шүкір, қанағат* деген кісіліктің үш критерийін ұмыту. Алланы ауызға алмау. Бәленің белгісін болжаған даналыққа құлақ аспау. Міне – қаншама жанды жалмаған қасіретті оқиганың себебі. Алланың құдіретін жария ететін жолдар міндетті түрде қысқартылып не өңін айналдарып, өзгертілген. Мысалы: «Салих құлын бір Алла От ішінде сақтар» деген сөз Көнеден жеткен ақпар-ды. Бітіне, бұзық көбейіп, Хаққа қарсы іс қылғасын, Қайсысын аман сақтар-ды. – деген жолдар бұрынға нұсқада: «От ішінде сақта» деген сөз Қайсысын аман сақтады. – түрінде құйрық-жалы күзеліп ұсынылған. Бірінші нұсқасында: «Салих (адал) құлын Алла от ішінде де сақтайды деген көнеден жеткен қасиетті сөз бар еді, бірақ адамзат кұнаға шексіз батып, Хаққа қарсы іс қылғасын Алла оларды жазалады» деген ұғымды берсе, қысқартылған кеңестік нұсқасы «от ішінде сақта деген сөздің жалған екені осыдан көрінеді» деген ойға мензейді.

Ақын осыншама жазықты-жазықсыз адамды жалмаған апаттың сырын «табиғаттың мылқау күшінен» емес, адам баласының өзінің ішкі болмысынан іздейді. Адамның рухани азғындауына, пейілінің бұзылуына жіберген Алланың жазасы деп ұқтырады. Жырдың ресми мәтінінде осы ойларды айғақтайтын жолдар түсіп қалған:

Асылың шикі топырақ,
Асылы топырақ болған соң,
Адамның ісі ғапыл-ақ,
Өлмейтіндей көргенмен
Адамға ажал жақын-ақ.
Өлерін адам білгесін
Төсекке түнде кіргенде
Иманыңды айтқан мақұл-ақ.
Алласы түспей ауызына
Сөйлемек жаман шатынап.
Тәубаға кел тірлікте
Құдайға жылап аһылап.
Ақыреттің қайығын
Бір мінгесін ылаулап,
Келмегің қиын қатынап.
Ізінді бағып шайтан жүр,
Қалт жібермей бақылап...[6, 95]

Ресми мәтіндегі «кеңестік түсініктің» немесе «кеңестік түсінбеушіліктің» салқыны тиген өлең тармақтарын көрсете кетейік.

Ресми нұсқасында:
Ғаламат мұндай түс болды,
Азғындар азып мыс болды.
Әлпештеген арудың
Кеудесіне қара құс қонды.
Ауызша жырланған нұсқасында:
Ғаламат мұндай түс болды,
Алтындар азып мыс болды.
Қызылдан киім киінген,
Мамықтан төсек жиынған
Әлпештеген арудың
Кеудесіне қара құзғын құс қонды [6, 96].

«Қызылдан киім киіну» мен «мамықтан төсек жиіну» образы «әлпештеген арудың» қаншалықты аяулы екендігін, соның ішінде арудың қазақ деген ұлттың дүниетанымындағы, болмысындағы орнының ерекше екендігін, әлпештеген аруыңның – ұлтыңның болашақ анасының – кеудесіне жай қара құс емес, қара құзғын құстың қонғанын (құзғынның өлексеге қонатынын ойласақ) сол арқылы қазақ ұлтының басына түскен ахуалдың

қаншалықты қасіретті екендігін меңзеп отыр. Сондай-ақ, ресми нұсқадағы: Малынан пайда көрмеген,

Қанағатсыз Қарынбай,
Барын жоқ деп құрынған.
Жұлдызды жатқа санасак,
Қисап етіп қарасак,
«Мың тасқанға бір тосқан»
Бар емес пе еді бұрыннан?! [6, 96]

деп берілген жолдардың ауызша жырлаудағы нұсқасы әлдеқайда терең әрі жүйелі деуге болады:

Малынан пайда көрмеген,
Қанағатсыз Қарынбай,
Барын жоқ деп құрынған.
Табалап оны қайтейін, –
Құдайдың торы құрылған!
Өнеге үшін айтамын,
Кейінгі туған жас бала
Таймағай деп жол мен ырымнан.
Жұлдызды жадқа санасак,
Хисап етіп қарасак
«Мың тасқанға бір тосқан»
Бар емес пе еді бұрыннан?! [10, 226].

«Табалап оны қайтейін, Құдайдың торы құрылған!» деген жолдар жыраудың өкініші мен шарасыздығын танытады. «Жұлдызды жатқа санау» дегеннен гөрі «жұлдызды жадқа санау» тіркесі қисындырақ тәрізді. «Жад» – арабтың «ес» ұғымындағы сөзі десек, «жұлдызды жадқа санаудың» мағынасы «халықтың өткені мен болашағын жұлдыздарға қарап, болжап, есептеп отыру», қазақ халқының астрономиялық қабілеті туралы айтылып тұрған болу керек деп ойлаймыз. Сонда «жұлдызды жадқа санау» тіркесін: «жұлдызды халықтың жады деп санау, есептеу» ұғымында алу керек болады.

Нәтижелер. Адмони, Серебренников, И.В. Арнольд өзге де мәтінтанушылардың зерттеулерінде мәтіннің семантикалық құрылымының иерархиялылығы баса көрсетіледі. Мәтіннің мұндай құрылымы мәтінді қабылдауды жеңілдетіп, оның эстетикалық әсерлілігін арттырады. Мәтін құрылымындағы семантикалық компоненттердің иерархиялы сатысының ең шыңында автордың дүние туралы индивидуалды-авторлық концепциясы тұрады [9, 50]. Біз жоғарыда талдаған жыр мәтінінің иерархиялы құрылымы оның 5 мағыналық шоғырынан көрінеді. Мағыналық шоғырлардың аралық жолдары түсіріліп, қысқарып қалғандықтан, автордың бастапқы идеясына нұқсан келтірілген.

Антропологиялық және когнитивтік лингвистиканың аясында мәтін семантикасы туралы мәселе күрделеніп, кеңейе түсті. Мәтіннің мағыналық құрылымын зерттеудің түрліше қырлары пайда болды. Соның ішінде қазіргі кезде көптеген зерттеушілердің назарын аударып отырған *мәтіннің семантикалық кеңістігі* мәселесі деуге болады. Кеңістік категориясында мәтін таңбалық және мағыналық бірліктерде танылады. Бұндай кеңістікті виртуалды және актуалды деп екіге жіктеуге болады. Виртуалды семантикалық кеңістікте мәтіннің бастапқы пайда болуындағы автордың алғашқы ойы (замысель) көрінсе, актуалды семантикалық кеңістік дегеніміз мәтіннің тыңдаушы арқылы қабылдану барысындағы мазмұны. Басқаша айтқанда, алғашқысы мәтіннің басталу кеңістігі болса, екіншісі мәтіннің аяқталу кеңістігі деп түсінеміз.

Мәтіннің семантикалық кеңістігі – менталды жасалым. Оның қалыптасуына, біріншіден, көркем шығарманың өзі, яғни, автор қолданған тілдік таңбалар – сөздер, сөйлемдер, күрделі синтаксистік құрылымдар (виртуалды кеңістік), екіншіден, оқырманның мәтінді қабылдау кезіндегі түсінілімі (оны мәтін семантикасының актуалды кеңістігі дейміз) негіз болады. «Мәселен, жыраулар дүниетанымындағы мұң концептісін айқындауда, *мұң*,

қайғы, уайым, шер тәрізді синонимдес сөздердің семантикалық өрісінен өзге мұнның логикалық, психологиялық, философиялық түсіндірмесі, қазақ халқы үшін мұнның эмоциональдық, бағалауыштық, этникалық, тарихи тұрғыда қабылдануын танытатын мәтіндер (фразеологизмдер, афоризмдер, миф т.б.) қоса ұсынылады» [11]. Яғни, жыраулық мәтіндерді түсініп, қабылдау үшін, сол мәтін арқылы берілген концептілерден хабардар болу қажет.

Қашаған жыраудың ресми басылымнан сусып түсіп қалған жырдың ендігі бір қомақты шоғыры – «пікір ету» мен «тәубаға келу» идеясын насихаттайтын діни мазмұндағы өлең жолдары:

Және бір мысал айтайын:
Өзіреті ер Ғали:
«Тұтқасы болса ұстайтын
Қара жердің қабатын
Қозғар едім», – деп еді.
Көңілін Алла семдірген –
Сол сөзінің себебі.
Дәуіттің ұлы Сүлеймен
Он сегіз мың ғаламға
Патша болып ол тұрған.
Нұры суға түскен соң
Патшалықтан айырылып,
Бұқарашылық жол қуған.
Өтірік айтып тайсалман,
Наданның сөзін айта алман,
Айырма, Алла, тағаттан.
Хақ жолға баста, Жаратқан!
Дәуіттің отыз ұлына
Өзірейіл құрық салғанда,
Бәрін жинап алғанда,
Арасы алыс болмапты
Анығы жалғыз сағаттан.
Перғауын патша зор болған,
Шайтанға құлқын билетіп,
Зұлымдықты мол қылған.
Тәккәпарлық еніп көңіліне,
Мөлшерлі күні мұны да
Ніл дария жұтып қор қылған.
Қазинесі көп Алланың,
Фазылынан шет қалмаң.
Алласыз іс қылам деп,
Пайда бермес мақтанған.
Менмендіктен қайыр жоқ,
Арам қан жиып көңілге,
Көкірегі таттанған.
Адамзатқа сол керек –
Құдайдан қорқып сақтанған.
Тәкәппар мен менменнің
Пиғылына тап келіп,
Осындай рет көп болған.
Мейлің патша, мейлің құл,
Өлшеулі сағат соққанда
Бәрі де соның жоқ болған.

Жан жаратқан Алланың
 Кеңшілігіне тап болар
 Тәуба мен шүкір еткен жан... [9, 227].

Патшалығынан айрылған Дәуіттің ұлы Сүлеймен, отыз ұлы бір сағаттың ішінде көз жұмған Дәуіт, Әзіреті ер Ғали – Алланың көзі түскен пайғамбарлары болса, қауымымен бірге Ніл дарияға жұтылған Перғауын – кәпірлердің патшасы – бірі көңіліне сәл болса да күпір ой келгендіктен, енді бірі Аллаға жақпас іс қылып, менмендік, жауыздық іс қылғандықтан, қатерге ұшырады. Әрқайсысы бір-бір қиссаға азық болатын оқиғаларды Қашаған жырау тәптіштеп баяндап жатпаған. Қара күштің иесі Әзіреті ер Ғалидың жауыздардың қолынан мешітте өлтірілуін «көңілін Алла семдірген» деп ишаралайды. 18 мың ғаламды билеген Дәуіттің ұлы Сүлейменнің пері қызының сөзіне еріп, құстарға қиянат жасамақ болғаны үшін патшалықтан айырылуын «нұры суға түскен соң, патшалықтан айырылып...» деп береді. Оның себебі – біріншіден, бұл оқиғалар Қашағанның өмір сүрген кезеңінде кез-келген қазақтың баласына көзін тырнап ашқаннан тыңдап өскен қиссалары арқылы таныс болатын; екіншіден, жырдың прагматикалық мақсаты (әсерлілігі) үшін оқиғаларды тізбектеп жату маңызды емес, сол оқиғалардың салдарын, ұрпаққа сабақ болатын өнегесін айту маңыздырық болса керек.

Жырдың концовкасындағы қорытынды ой – ақынның өзін де, елін де жұбатып айтқан жолдары «ресми басылымда»:

Кейіндегі бозбалалар,
 Налымаңыз, шырағым
 Күндердің күні болғанда,
 Көк дария көл болса,
 Бай мен жарлы тең болса,
 Суда – балық, қырда – егін
 Бәле-бәтер жоқ болса,
 Диқаншылық көп болса,
 Талаптың күші сел болып,
 Кетерсіз-дағы ел болып[6, 97].

Ауызша жырлаудан жазып алынған нұсқада:

Кейіндегі бозбала,
 Налымаңыз, шырағым,
Әлі де Құдай ондаса,
 Күндердің күні болғанда,
 Көк дария көл болса,
 Бай мен жарлы тең болса,
 Суда – балық, қырда – **елік,**
 Бәле-бәтер жоқ болса,
 Диханшылық көп болса,
 Талаптың күші сел болып,
Алладан болып кеңшілік,
Пендеден кетпей кемшілік,
Талабың еткен жөнделіп,
 Кетерсіз-дағы ел болып [9, 228].

Қарайтылып берілген жолдар – Алла атымен байланысты ой оралымдары – ресми басылымда жоқ. Сондай-ақ, «суда – балық, қырда – егін» тіркесі «суда – балық, қырда – елік» түрінде айтылған. Судан балық аулау, қырдан аң аулау, өзеннің бойына егін салу («диханшылық көп болса») – қазақтың үш түрлі күн көріс көзі меңзеліп тұр деп түсінеміз.

Қорытынды. Көркем шығарманың семантикалық кеңістігін зерттеу «адам», «уақыт», «кеңістік» деп аталатын үш түрлі басты мәтіндік эмбебап ұғымдарды қарастырумен тығыз байланысты. Осылардың қатарында әсіресе, «адам» универсалиінің мәні зор. Себебі көркем

шығарманың кейіпкері де, авторы да, қабылдаушысы да – адам. Л.Г. Бабенко мен Ю.В. Казариннің «Көркем мәтінді лингвистикалық талдау» еңбегінде мәтіннің семантикалық кеңістігінің үш түрлі саласы ұсынылады: 1. концептуалды, 2. денотативті, 3. эмотивті [10].

Аталған еңбекпен танысу арқылы пайымдауымыз бойынша, мәтіннің концептуалды кеңістігін зерттеу негізінен төмендегі мәселелермен байланысты қаралуы тиіс:

1. Шығарманың концептуалды кеңістігінің белгілі бір ұлт мәдениетіне қатыстылығы, яғни ұлт мәдениетінің дамуы сол тілдегі көркем шығарманың тілдік, концептуалдық әлеуетімен тығыз байланысты;

2. Мәтін тілінің ұлттық концептосферамен, ұлт мәдениетімен байланысы;

3. Ұлт мәдениетіндегі тұрақты мәдени концептілердің болуы, оның көркем мәтінде көрінуі;

4. Концептінің «адамзат санасына» ортақ білімдік аяда тоғысуы (концептінің әмбебаптығы);

5. Концептінің динамикалылығы, үнемі дамуға қабілеттілігі;

6. Концептуалдық талдаудың мақсаты: мәдени мәнділікке ие концептілердің парадигмасын айқындау, олардың концептосферасын сипаттау, концептінің менталды өрісін құрайтын компоненттерді табу [10, 61].

Г.М. Мучник көркем мәтіннің қабылдану проблемасына байланысты «автор – мәтін - оқырман» үш жақты моделін ұсынады [12].

Біздің ойымызша, мәтін мағынасы, мәтін семантикасы, мәтіннің семантикалық кеңістігі терминдерін мәтін түсінілімі мен қабылдануын, жалпы көркем мәтін табиғатын анықтайтын ұғымдар мен категориялар ретінде тануға, сондай-ақ, көркем мәтіндегі дүниенің концептуалдық бейнесін сипаттау барысында концептілерді айқындау үшін де пайдалануға болады. Түсінілім – адресат пен айтылым авторын байланыстырушы категория, осы тұрғыдан «түсінілім» және «тіл» бір қатардағы ұғым десе де болады. Себебі тіл де сөйлеуші мен тыңдаушыны байланыстырады [13]. Сондай-ақ, мәтін түсінілімінде кез-келген индивидтің жеке санасының бір бөлшегін құрайтын «тілдік сананың» [14, 80] да маңызы зор деп ойлаймыз. Себебі тілдік бірліктер жүйесі тілдік санада сақталады, ал мәтін түсінілімінде тілдік бірліктерді қабылдаудың мәні ерекше.

Қорыта айтқанда, Қашаған Күржіманұлы шығармаларының мәтіндеріндегі «репрессияланған» шумақтардың дені діни-идеологиялық және саяси астары бар жыр жолдары деп батыл айта аламыз. Мұсылман дінінің кісілік қағидаларын насихаттап, үлгі етіп қана қоймай, қазақтың ділі мен дініне қол сұға бастаған саяси-идеологиялық күштердің арамза әрекеттерін әшкерелейтін ақынның жан айқайына құрылған шумақтар «кеңестік цензурадан» өтпейтін болғандықтан азаматтарымыз амалсыз қысқартуға, өңін өзгертуге мәжбүр болған. Кейбір тұстарда тәуекелге барып, сыналап енгізіп те отырғаны байқалады. Осынша қысым мен қырағы бақылауға қарамастан, «ұлтшыл» атанудан сескенбей, қазақ халқының ұлттық танымы мен тарихи баянын паш ететін жәдігер жырларды кез келген мүмкіндікті пайдаланып жарыққа шығарып, кейінгі ұрпаққа аманаттап үлгерген Маңғыстау жыраулық дәстүрін жинап, зерттеуші Қ. Сыдиқов сынды ғалымдардың еңбегі мен ерлігі өлшеусіз.

Мақала ҚР БҒМ грантымен қаржыландырылатын «AP08856996 Маңғыстау аймағындағы сакралды мәтіндердің концептуалды кеңістігі (жыраулық мәтіндер, эпитафиялық жазба мәтіндері, петроглифтер)» ғылыми жобасы аясында жазылды

Әдебиеттер

1. Ахмедьяров К.К. Формирование и развитие метаязыка русской лингвистической поэтики. Диссертация доктора фил. наук. – Алматы: Еверо, 2003. – 250 с.

2. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. – М.: Наука, 1981. – 134 с.

3. Гусев В.В. Проблемы фольклора в истории эстетики. – М.: АН СССР, 1963. – 158 с.

4. Белянин В.П. Психолингвистические аспекты художественного текста.– М.: МГУ, 1988. – 121 с.
5. Дейк Т. Язык. Познание. Коммуникация. – М.: Прогресс, 1989. –310 с.
6. Күржіманұлы Қ. Топан. – Алматы: Жалын, 1991. – 175 б.
7. Көне күннің жыр күмбезі // Құрастырған Б.И.Нұрдаұлетова. – Алматы: Жазушы, 2007. – 344 б.
8. Нұрдаұлетова, Б.И., Режепович, Б.С., Жанат, С., Нұржанова, А.С. Мәулімнияз-Едиге поэмасындағы мифопоэтизмдер // Orscion (Венесуэла) V 36.2020. ISSN 1012–1587, Scopus, CiteScore 0,06, Том 36. Арнайы № 26. Б. 751–765. (ағылшын тілінде).
9. Қайыртпай кеткен Қашаған // Құрастырған Ж.Жылқышиев. – Алматы: Жазушы, 2011. – 432 б.
10. Бабенко Л.Г., Казарин Ю.В. Лингвистический анализ художественного текста. – М.: Флинта-Наука, 2003. – 495 с.
11. Нұрдаұлетова Б.И. Қазақ дүниетанымындағы базалық концептілердің тілдік көрінісі. Ясауи университетінің Хабаршысы, №1 (123), 2022. – с. 10-20
12. Мучник Г.М. Текст в системе художественной коммуникации. Восприятие анализ, интерпретация. –Алматы: Балауса, 1996. – 192с.
13. Демьянков В.З. Понимания как интерпретирующая деятельность Вопросы языкознание.– М.: Флинта-Наука, 2003. – 214 с.
14. Агманова А.Е., Рубас А.А. Актуализация индивидуального сознания вучебном дискурсе. Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. № 1(138)/2022. – с. 79-86

Б.И. НУРДАУЛЕТОВА

Каспийский университет технологии и инжиниринга им Ш.Есенова, Актау, Казахстан

СЕМАНТИЧЕСКОЕ ПРОСТРАНСТВО ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА (НА ОСНОВЕ ТЕКСТА ПОЭЗИИ ЖЫРАУ)

Аннотация. В данной статье рассматривается вопрос семантического пространства в интерпретации художественного текста, его специфика по отношению к устным текстам. Анализируюся текст произведений главного представителя школы Мангистауских жырау Кашагана жырау Куржيمانұлы.

В одних исследованиях акцент ставится на структуру речи текста, в других рассматривается текст как система, встречающаяся структуре устной, письменной. В какой бы форме не обозначался текст (устно, письменно, в виде монотекста, в поэтическом, прозаическом характере) он является продуктом культуры, творчества, духовной деятельности, порожденным определенной эпохой, феноменом, передающим духовное богатство из поколения в поколение.

Главными отличиями художественного текста являются его целостность, системность при передаче определенной мысли, наличие начала и конца, выбор темы, передача определенной информации посредством текста (информативная функция) и то, что текст служит средством общения, а также, что самое важное, отражается через текст мировоззрение человека, национальная духовная культура (кумулятивная функция текста), личность, языковой образ мира индивида (концептуально-языковое свойство текста).

Несмотря на особенности устной формы, текст жырау отвечает всем требованиям, присущим художественному тексту.

Ключевые слова. Художественный текст, иерархическая структура, смысловое пространство, устный текст, Кашаган жырау, ментальная структура, сборник стихов.

B.I. NURDAULETOVA

Caspian University of technology and engineering named after sh. Esenov,
Aktau, Kazakhstan

**SEMANTIC SPACE OF THE LITERARY TEXT (BASED ON THE TEXT OF
ZHYRAU'S POETRY)**

Annotation. This article is devoted to the issue of semantic space in the interpretation of the literary text, its specificity in relation to the oral texts, analyzing the text of the works of the main representative of the Zhyrauschool from Mangystau - Kashagan Zhyrau Kurzhimanuly.

When considering text linguistics, some studies emphasize that text is a written structure of speech, while some researchers consider text as a system that occurs in both oral and written speech structure. Whatever the form of the text (oral, written, mono-text, poetic, prose), it is the product of a certain era of culture, creativity, spiritual activity and a phenomenon that preserves such spiritual wealth from generation to generation.

The main features of a literary text are its integrity, consistency in the delivery of a particular idea, the presence of the beginning and the end, the choice of topic, the ability to convey certain information through the text (information service) and the text as a means of communication (communication service), the expression of the human worldview, the national spiritual culture through the text (cumulative function of the text), and thus the formation of the individual image, the linguistic image of the world (conceptual and linguistic properties of the text).

The text of the poem, regardless of the specifics of its oral origin, can meet all the requirements of a literary text.

Keywords. Literary text, hierarchical structure, semantic space, oral text, Kashagan zhyrau, mental structure, collection of poems.

References

1. Ahmedärov K.K. Formirovanie i razvitie metaiazyka ruskoilingvisticheskoi poetiki. Disertasiya doktora fil. nauk. –Almaty: Evero, 2003. – 250 s.
2. Gälperin İ.R. Teks kak obekt lingvisticheskogo issledovania. – M: Nauka, 1981.–134 s.
3. Gusev V.V. Problemy föklora v istorii estetiki. –M., L., 1963. – 158 s.
4. Belänin V.P. Psiholingvisticheskie aspekty hudojestvennogo teksta.– M: MGU, 1988. – 121 s.
5. Deik T. İazyk. Poznanie. Komunikasiya. – Moskva: Progres, 1989. –310s.
6. Kürjımanuly Q. Topan. – Almaty: Jalyn, 1991. – 175 b.
7. Köne künniñ jyr kümbezi // Qūrastyrğan B.İ.Nürdäuletova. – Almaty: Jazuşy, 2007. – 344 b.
8. Nürdäuletova, B.İ., Rejepovich, B.S., Janat, S., Nürjanova, A.S. Mäulimniaz-Edige poemasyndağy mifopoetizmder // Opcion (Venesuela) V 36.2020. ISSN 1012–1587, Scopus, CiteScore 0,06, Tom 36. Arnaiy № 26. B. 751–765. (ağylşyn tilinde).
9. Qaiyrtpai ketken Qaşağan // Qūrastyrğan J.Jylqyşiev. – Almaty: Jazuşy, 2011. – 432 b.
10. Babenko L.G., Kazarin İu.V. Lingvisticheski analiz hudojestvennogoteksta. – M: Flinta-Nauka, 2003. – 495s.
11. Nürdäuletova B.İ. Qazaq dūnietanyndağy bazalyq konseptilerdiñ tildik körimisi. İsasui universitetiniñ Habarşysy, №1 (123), 2022. – 10-20.
12. Muchnik G.M. Teks v sisteme hudojestvennoi komunikasii. Vosprätie analiz, interpretasiya. –Almaty: Balausa, 1996. – 192 s.
13. Demänkov V.Z. Ponimaniya kak interpretiruiuşaiya deiatelnöst Voprosy iazykoznanie. – M: Flinta-Nauka, 2003. – 214 s.
14. Agmanova A.E., Rubas A.A., Aktualizasiya individuälnoğo soznania vuchebnom diskurse. Vestnik Evraziskogo nasiunälnoğo universiteta imeni L.N. Gumileva. Seria Filologia № 1(138)/2022. –79-86 s.

Автор туралы мәлімет:

Нұрдаулетова Бибайша – филология ғылымдарының докторы, Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университетінің профессоры, Ақтау, Қазақстан.

Нурдаулетова Бибайша – доктор филологических наук, профессор Каспийского университета технологии и инжиниринга имени Ш.Есенова, Ақтау, Казахстан.

Nurdauletova Bibaisha – doctor of philology, professor. Caspian University of technology and engineering named after Sh. Esenov, Aktau, Kazakhstan.

Г. САҒИДОЛДА¹

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Қ.Қ. ЖАМБУЛОВА²

М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті, Петропавл, Қазақстан
(e-mail: sagidolda_g@enu1, kzku_sni-82@mail.ru2)

ТҮРКІ ЛЕКСИКОГРАФИЯСЫНЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ-МЕТОДОЛОГИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Андатпа. Түркі лексикографиясы тарихын зерделеу түркілік тіл табиғатын сақтауға, түркі тілдеріндегі лексика-грамматикалық құбылыстарды мейілінше дәл көрсете білуге, тілдік ортаның сұранысын қанағаттандыруға бағытталған сапалы сөздіктер түзуге мүмкіндік береді. Түркі тілдері арасында әр алуан типтегі сөздіктер құрастыру ең алдымен әр түркі тілдерінің лексикография саласының тарихи қалыптасуын зерделеуді, қол жеткізген жетістіктерін қортындылауды, соның негізінде салыстырмалы түркі лексикографиясының ғылыми теориялық және концептуалдық-пәндік тұғырының теориялық-методологиялық негізін қалыптастыруды қажет етеді.

XI ғасырдан басталатын түркі лексикографиясының даму тарихын әдіснамалық, тәжірибелік және ғылыми-теориялық тұрғыдан өзіндік ерекшеліктері бар төрт кезеңге бөліп қарастыруға болады: 1) XI–XV ғасырдағы түркі лексикографиясы; 2) XVI–XIX ғасырлардағы түркі лексикографиясы; 3) XX ғасыр түркі лексикографиясы; 4) XXI ғасыр түркі лексикографиясы. Үшінші кезең түркі лексикографиясының қарқынды түрде дамыған кезеңі. Бұл кезеңде сөздік түзу мәселесі ғылыми–теориялық және методологиялық тұрғыдан негізделіп, жүйелілік сипатқа ие болды.

Мақалада жалпы лексикография теориясының негізгі мәселелері, соның ішінде түркі лексикографиясының теориялық-методологиялық негіздері қарастырылады. Лексикография теориясы мәселелерін жүйелі түрде зерттеп, оны жеке ғылыми пән ретінде қарастырған ғалымдар жәнәтүркі лексикографиясы, оның ішінде түркі тілдерінің салыстырмалы түсіндірме сөздігі жайлы сөз етіледі.

Түйін сөздер: түркі лексикографиясы, лексикография теориясы, теориялық лексикография, тәжірибелік лексикография, сөздіктер.

Кіріспе. Лексикографтар сөздік түзу саласында мол тәжірибе жинақталғанымен, сөздік құрастыру тәжірибелерін қорытып, ғылыми талдау жасап, оны жетілдірудің ғылыми-теориялық негіздемесін әзірлеу ісінің тым кеш қолға алынғандығын айтады. Сөздіктер қоғамдық қажеттіліктен туындайтындықтан тәжірибелік лексикография теориялық лексикографиядан бұрын қалыптасты. Егер тәжірибелік лексикографияның көп ғасырлық тарихы болса, онда теориялық лексикография XX ғ. 2-жартысында ғана қалыптасты.

Оның ғылыми негіздері Х. Касарес («Введение в современную лексикографию», 1958), Л.В. Щербаның Опыт общей теории лексикографии, 1974, В.В. Виноградовтың Лексикология и лексикография, 1977, Л.П. Ступиннің Лексикография английского языка, 1985 және т.б. зерттеушілердің еңбектерінде баяндалған.

Лексикография теориясы ең алдымен жалпы тілдік сипаттама жасау теориясының мәселелерін ойластыруға мәжбүр етеді. Жалпы тілтаным ғылымының пайда болуы парадигмасында қарастырсақ, сөздіктер тіл білімінен бұрын пайда болып, қоғам қажеттілігін өтеген. Бұл алғашқы сөздіктер лингвистика ғылымының бастауын құрайтынын көрсетеді. Лексикография теориясының жеке сала болуы оның лексикография тарихы және тәжірибесімен өзара байланыста болуымен, қоғамдық ғылымдарға тән әмбебаптық,

салааралық сипатымен ерекшеленеді. Тәжірибелік лексикографияның дамуына тарихи-хронологиялық талдау жасау және лексикографияның тіл білімі, философия т.б. ғылым салаларымен сабақтастықта қарау лексикографияның теориялық негіздерін құрайды. Сондықтан лексикография жеке лингвистикалық пән ретінде өзінің әлеуметтік-семиотикалық, әлеуметтік-психологиялық және логика-кибернетикалық, мәдени-тарихи-филологиялық сипаттағы теориялық мәселелері бар ғылым саласы болып табылады.

Сөздіктану ұлт тілінің лексикалық байлығын жинастыру, оларды ретке келтіріп, жүйеге түсіру ісімен шұғылданатындықтан, ол жалпыхалықтық тілді байытады, әдеби тілдің нормасын қалыптастырады, тіл мәдениетін арттырады. Теориялық лингвистиканың міндеттері – сөздіктердің типтерін анықтау; құрылымын айқындау; әртүрлі сөздіктердің мақсаттары мен міндеттерін көрсету. Ал тәжірибелік лексикографияның міндеті – тілдің сөздік байлығын жию; оларды ретке келтіру; тілді лингвистикалық тұрғыдан сипаттау; нормаға түсіру; тілді үйрету және оқыту; қоғамның тіл мәдениетін арттыру; ұлттар арасындағы қатынас жасауды жеңілдету; тілдің сөз байлығын ғылыми тұрғыдан зерттеу [1, 255].

Лексикография атты ғылым саласының ХХ ғ. ортасына дейін жетілген теориясының болмағандығы да шындық. Бұл ретте, лексикография теориясының мәселелерін жүйелі түрде зерттеп, оны жеке ғылыми пән ретінде қарастыру Л.В. Щербаның еңбегіне дейін жүйелі түрде жүргізілмегенін айта аламыз. Лексикографиялық еңбектердің ғылыми типологиясын, теориялық жіктелімін жасауда орыс ғалымы Л.В. Щербаның еңбегі айтарлықтай зор. Академик Л.В. Щерба өзінің 1940 жылы жарияланған «Опыт общей теории лексикографии» атты еңбегінде сөздіктерге қойылатын талаптарды анықтап, сөзтізбелік материалдарды іріктеу, сөздіктердің типтерін ажырату мәселелеріне байланысты толымды тұжырымдарын ұсынады. Ғалымның еңбегінде лексикографияның теориялық мәселелері алғаш рет жүйелі түрде күн тәртібіне қойылды. Лексикография теориясы саласындағы бастапқы тәжірибелік жұмыс болғандықтан да ғалым өз зерттеуін «тәжірибе» деп атады [2].

Л.В. Щербадан кейін лексикография теориясы бойынша озық тұжырымдар жасаған француз ғалымдары К. Дюбуа мен Ж. Дюбуа болатын. Ғалымдар лексикография теориясын қарастыратын мәселелері ретінде сөздіктер типологиясы мен сөздіктің құрылымдық элементтері туралы ілімді атайды [3]. К. Дюбуа мен Ж. Дюбуа бұрыннан бері, яғни Л.В. Щерба еңбегі бойынша белгілі типология мәселесіне екінші мәселені – сөздіктің ішкі құрылымдық элементтері мәселесін қосады. Орыс ғалымы П.Н. Денисов лексикография теориясының негізгі мәселелерін зерттеуге арналған докторлық еңбегінде осы пікірді қолдайды [4, 5]. Оның пікірі бойынша, сөздіктердің жіктемесі дегеніміз – белгілі бір мәдени ареалда немесе белгілі бір ұлттық лексикографиялық дәстүрде тарихи тұрғыдан қалыптасқан сөздіктер мен олардың жанларының практикалық жүйеленген түрдегі сипаттамасын жасау [6]. Бұл сол кезеңдегі лексикография теориясы үшін аса маңызды жаңалық болды. Теориялық мәселелерді зерттеудегі кемшіліктер лексикографиядағы практикалық жұмыстардың болашағының анық болмауына, сапасының нашар болуына әкелді. Кеңес одағы тіл білімінде лексикография теориясын тұңғыш рет қарастырған ғалым П.Н. Денисов болатын. Ғалымның еңбегінде негізінен сөздіктер типологиясы мен сөздіктің элементтері мәселелері сөз болады. П.Н. Денисов бұл туралы: «Лексикография теориясында құрылым туралы ілім, сөздіктің құрамдас бөліктері (элементтері) деп аталатын бөлік, автор мен оқырман арасындағы басты байланыс каналы ретіндегі сөзтізбенің құралуы, сөздік мақаланың құрылымы проблемаларымен айналысады» деген тұжырым жасайды [4, 216].

Лексикографияның теориялық мәселелерін жан-жақты толықтыра зерттеу ісін оқу лексикографиясы саласында жалғастырған В.В. Морковкин [5].

Бұл саланы жеке ғылыми пән ретінде қарастырып, теориялық тұрғыдан зерттеудің қажеттілігі бірінші рет 1817 жылы неміс ғалымы Э.Манн еңбегінде сөз етілді. Сол уақыттан бері сөздіктер, бір жағынан, лексикографиялық тәжірибенің нысаны, екінші жағынан лексикографиялық теорияның зерттеу пәні болып табылады. Қандай сөздіктің түрі

болмасын, оны түзу процесінде, белгілі бір тілге лексикографиялық сипаттама жасау кезінде лексикограф күрделі теориялық мәселелерге тап болады. Тіл-тілдегі жекелеген сөздердің мазмұны уақыт өткен сайын өзгеріске ұшырап, жаңарып отыратын тәрізді, сол сөздерді тіркеп, әрі түсіндірумен айналысатын лексикографияның да ғылыми әдіс-тәсілдері жаңғырып отырады. «Қазіргі кездегі әлемдік лексикографияда қалыптасқан жіктеме бойынша теоретикалық лексикография өзара тығыз байланысты екі бөліктен: лексикография теориясы мен лексикография тарихынан құралады. Лексикография тарихы түрлі тарихи дәуірлер мен кезеңдерде жасалған сөздіктерге жалпы филологиялық талдау жасап, оларды ғылыми айналымға қосу мәселелерімен айналысады. Лексикографияның теориясы сөздік түзу мәселелерін қорытып, жүйеге салады, сөздіктердің тарихи тұрғыдан қалыптасқан жанрларын жетілдірудің теориялық мүмкіндіктерін зерттейді. Сөздіктерді түзудің ұстанымдары (принциптері) мен әдіс-тәсілдерін жасайды. Лексикография теориясы, тарихы, тәжірибесі өзара тығыз бірлікте қарастырылатын, бірінші мәселе, бірінші аспект – «лексикография» ұғымына анықтама беру болып табылады» [6, 25-33].

П.Н. Денисов қарастырылатын ұғымның анықтамасын мынадай түрде береді: «Лексикография теориясы лексикологиядан ерекшеленетін, лексикография тарихы мен сөздік жұмысының тәжірибесіне сүйенетін өз бетінше лингвистикалық пән». Өз ойын одан әрі дамыта отырып, ғалым теориялық лексикографияның мәнін кеңейтеді [6, 25].

Лексикография бойынша заманауи оқу құралдарында берілген «теориялық лексикография» және «лексикография теориясы» ұғымдарының анықтамаларына жүгіну өте пайдалы болады. В.А. Козырев және В.Д. Черняк теориялық лексикография «сөздіктің макроқұрылымы (лексиканы іріктеу, сөздік көлемі мен сипаты, материалдың орналасу принциптері) мен микроқұрылымын (сөздік мақаланың құрылымы, сөздік анықтамалардың типтері, сөз туралы ақпараттың әртүрлі түрлерінің арақатынасы, тілдік иллюстрациялар типтері мен т. б.) жасаумен, сөздіктердің типологиясы, лексикографияның тарихын құрумен байланысты 17 кешенді мәселелерді қамтиды» деп есептейді [7]. Ал В.В. Дубичинский «Лексикография русского языка» (Мәскеу, 2009) атты өзінің оқу құралында лексикография теориясының нақты анықтамаларын бермейді. Белгілі И.С. Ожеговтің (1956) еңбектері де лексикография теориясының қалыптасуындағы құнды еңбектер қатарына жатады [8].

Әдістеме және зерттеу әдістері. Зерттеуде дәстүрлі сипаттама, жинақтау, салыстырмалы әдістер пайдаланылды.

Талқылау және бақылау. Түркі лексикографиясына тоқталатын болсақ, академиялық түркі лексикографиясы да орыс және әлемдік лексикографиясының теориялық-методологиялық негіздеріне сүйене отырып дамыды. Қазіргі түркі лексикографиясының сөздік түзудегі басты талаптары сөздіктің мақсатына байланысты бірнеше ұстанымдарды қамтиды:

1. Сөздік түзудің басты ұстанымы – жүйелілік. Тілдің лексикалық байлығын тұтас бір жүйе ретінде қабылдап, пайдалану, яғни тіліміздегі сөздердің, тіркестердің барлығын лексикалық жағынан да, мағыналық жағынан да бір-бірімен байланыста алып қарастыру; жеке сөздер мағыналарының тұтас бір құрылым екенін көрсете білу. Ол үшін тілдік бірліктерге стильдік белгі қоюда, мағыналарын ашуда көрсетілген сөзді сол сөз кіретін лексика-семантикалық топтағы басқа сөздермен салыстыра отырып, олардың мағыналарын бір-бірімен байланыстыру керек.

2. Келесі ұстаным – тілдің функционалдық мүмкіндігін ашу. Тілдің сөйлеу үдерісіндегі қолданысын мүмкіндігінше көрсете білу. Ол үшін сөздің мағынасын түсіндіргенде оларды сөз тіркесі, сөйлем құрамында алып, алды-артындағы сөздермен грамматикалық байланысын көрсету қажет.

3. Семантикалық. Сөз мағыналарын, мағыналық реңктерін саралауға, даралауға мән беру; олардың дамуын, өзгеруін көрсету де сөздік түзудің талаптарына жатады.

4. Тарихилық. Сөз семантикасына тарихи, даму тұрғысынан қарау.

5. Грамматикалық. Сөз құрылымының ерекшеліктеріне байланысты түбір морфемалар мен қосымша морфемалардың, түрлі грамматикалық категориялардың сөйлеу үдерісіндегі

міндеттерін қамтамасыз ету.

6. Тілдік құрылымдағы лексика, морфология, стилистика, синтаксис, тіл мәдениеті, тіл тарихы салаларының арасындағы байланысты көрсету. Себебі, лексикография тіл білімінің барлық салаларымен, олардың ішінде лексикологиямен тығыз байланыста.

Теориялық лексикография ғылым саласы және тарихи-теориялық пән ретінде сөздік жасаудағы практикалық жұмыстардың нәтижелерін жүйелеп, талдап, әрі қорытындылайды. Ол әртүрлі елдер мен әрқилы тарихи дәуірлердің сөздіктеріне филологиялық талдау жасап және оларды анықтап, зерттеумен айналысады. Барлық сөздік тәжірибелерін жүйелеу мен қорытындылау негізінде сөздіктерді жетілдіру, сөздіктердің жаңа түрлерін жасаудың теориялық және практикалық мүмкіндіктерін анықтап, ғылыми тұрғыдан негізделген бағдарламаға сай лексикографиялық қызмет көрсетеді.

Теориялық лексикография мынадай кешенді мәселелерді қамтиды: сөздіктер мен жаңа типтегі сөздіктердің жалпы типологиясын жетілдіру; сөздіктің микроқұрылымы жекелеген сөздік мақалаларды (сөзге грамматикалық және фонетикалық түсініктеме беру, тілдік дәйектемелердің түрлері, мағыналарды анықтау мен топтастыру, сөздік анықтаманың түрі, фразеологиялар мен қосымша мәліметтерді беру жолдары, белгісөздің жүйесі, түсіндірме сөздіктегі этимология мен этимологиялық сөздіктегі сөз мағынасы, сөздіктің түріне байланысты болатын т.б. мәселелер) зерттейді.

Тәжірибелік лексикографияда сөздіктер мынадай қоғамдық маңызды қызметтерді атқарады: 1) тіл үйрету; 2) ана тілді нормаландыру; 3) тіларалық қатынас; 4) тіл лексикасын ғылыми тұрғыдан зерттеу. Тіл лексикасын ғылыми тұрғыдан зерттеу қызметін этимологиялық сөздік, тарихи сөздік, диалектологиялық сөздік, өлі тілдер сөздігі және т.б. сөздік түрлері атқарады.

Лексикография теориясы тіл білімінің қол жеткен жетістіктеріне сүйене отырып, семиотика мен информатиканың жалпы теорияларын, қазіргі математиканың әртүрлі тармақтарын, кибернетиканың әдіс-тәсілдерін, идеяларын және қазіргі заманғы компьютерлік техникаларды өзінің мақсатына сай қолданады. Лексикографияда әртүрлі әдіс-тәсілдерді қолдану оның филологиялық табиғатын өзгертпейді, керісінше оны қазіргі заманның талабына сай жаңа сапаға көтерілгенін көрсетеді.

Сөздік түзудегі маңызды мәселе – сөздік мақалада қамтылатын анықтаманы дұрыс орналастыру. Сөздіктерде анықтаманы қолайлы орналастыру үшін грамматикалық, лексикологиялық, семасиологиялық, орфоэпиялық және орфографиялық мәліметтер синтезделеді, қорытылады. Бұл тілдік бірліктерді нақтылы және де толық сипаттауға мүмкіндік тудырады.

Тілдік бірлікті сипаттау - лингвистикалық сипаттау теориясының нысаны. Сол себепті лексикография теориясы лингвистикалық сипаттау теориясының бір бөлігі саналады. Тілдік бірлікті сипаттау, мазмұнын ашу семантиканы сипаттаумен байланысты болғандықтан, ол тіл иесі болып табылатын халықтың тарихымен, мәдениетімен, дүниетанымымен тығыз байланыста қаралады. Лексикография теориясында элеуметтік-мәдени мәндегі ұлттық және әлемдік лексикографиялық тәжірибелер, мәдени-тарихи дәстүрлі ұғымдар дұрыс түсіндіріліп, үздіксіз қарастырылуы қажет. Жалпы лексикографияда сипаттаудың мынадай ұстанымдары бар: сөздікті тұтынушыға (адресатқа) бейімделу және салыстырмалылық ұстанымы, үнемділік ұстанымы, стандарттық ұстанымы, қарапайымдылық ұстанымы, толықтық ұстанымы, тиімділік ұстанымы, сипаттаудың сатылы семантикалық ұстанымы.

Стандарттықты сақтау да лексикографияның басты талаптарының бірі. Стандарттылық ұстанымына сәйкес, тіл бірлігін сипаттауда бірдей құбылыстарды лексикографиялық негізінде түсіндіру сөздіктің өн бойында бірдей болуы шарт. Сипаттауда үнемділік ұстанымының маңызы айтарлықтай ерекше. Сондықтан максимум ақпаратты минимум мәтінге сыйдыру, лексеманың тұтас мазмұнын беру, шағын әрі нақты түсініктемемен беру лексикографияның үлкен міндеттерінің бірі болып табылады.

Бұл жерде микромәтіннің қарапайым, адресатқа ұғынықты болуы да лексикографиялық шарттарға жатады. Қарапайымдылық ұстанымын сақтау сөздің лексикалық мағынасын беруде екіұштылықтан арылу үшін нақты синтаксистік құрылымдар мен сөздерді пайдалануды қажет етеді. Сөздің қолданылуы мен мағыналарын сөздік мақалада барынша толықтай көрсетуге ұмтылу, сипаттаудың әсерлілігін сақтау сөйлеу барысында сөздің функционалдық әлеуетін дұрыс қолдануға, оның барлық парадигмалық, синтагмалық қасиеттерін дәл түсінуге көмектеседі. Бұл сөздік мақаланы алгоритмдік формада құру талаптарымен ұштасады.

Заманауи тіл білімінің даму үдерістеріне сай теориялық лексикографияның да міндеттерінің ауқымы артуда, антропоэлектік бағыттағы теориялық және практикалық мәселелер зерттеудің орталық нысанына айналып, әр тілдің тарихы, дүниетанымдық қырлары бойынша жалпылингвистикалық күрделі мәселелерге қарай бағыт алууда. Сөздік - тіл туралы білімдер жиынтығы. Сапалы лексикографиялық еңбектер қоғамның дамуына, ұрпақ болашағының тұрақтылығына қызмет ететіндіктен әлеуметтік маңызы бар мемлекеттік деңгейдегі мәселе ретінде өзектелуде. Сондықтан ақпараттық мәліметі мол және ғылыми, мәдени құндылығы жоғары болуы әрі тұтынушылардың рухани-практикалық сұранысын қамтамасыз ету тетіктерін оңтайластыру- заманауи лексикографияның талабы.

Тілдік жүйенің фонетикалық, морфологиялық және лексикалық деңгейлерін тұтас қамтыған тарихи-салыстырмалы, салыстырмалы-сипаттамалы бағыттағы іргелі зерттеулер арқылы теориялық-методологиялық тұғыры берік орныққан лингвистикалық түркітанудың бүгінгі таңдағы келбетін оның интердисциплинарлық сипат алуы айқындайды. Бұл «тілдегі адам факторы» қағидатын басшылыққа ала отырып, этнос мәдениетін, ой-таным, салт-санасын, дүниетанымын, сан ғасыр бойы жинақтаған іс-тәжірибесін, білім қорын этностың (халықтың, ұлттың) тілі арқылы зерттеп зерделеу мүддесін көздейтін антропоцентристік бағыттағы ХХІ ғасыр лингвистикасының келелі мәселелерімен ұштастырудан, сондай-ақ түркітанудың тілтаным, әдебиеттану, тарих, этнография, фольклор, дінтану, мәдениеттану, саясаттану сияқты гуманитарлық ғылым салаларының басын қосатын жалпытүркологиялық кешенді пәнге айналуынан туындайды. Оның басты себебін тәуелсіз түркі республикаларының өзара ынтымақтастық пен ықпалдастыққа негізделген халықаралық байланыстары мен қарым-қатынастарының жаңа сапалық деңгейге көтерілуімен, ақпараттық технологияның ғарыштауы мен жаһандану үрдісінің айрықша кең қанат жайған тұсында түркілік өркениеттің жалпыадамзаттық өркениеттегі алатын орнын қайта бағамдау, адамзат мәдениетінің шығыстық моделінің құрамдас бөлігі ретінде түркілік болмыс-бітімді сақтап қалу міндетімен сабақтастыруға болады. Осы орайда қазіргі түркі халықтарының тілі мен ділінің тарихи тамыры, рухани мәдениетінің, құндылықтар әлемінің қайнар көздері бір екенін танытатын түркі тілдеріаралық екі тілді салыстырмалы түсіндірме сөздіктер құрастырудың маңызы мен рөлі айрықша.

Түркі тілдерінің құрылым-құрылысына қатысты іргелі ғылыми зерттеулер, сондай-ақ түркі тілдерінің әрқайсысының сөздік қорларын түстеп түгендеуге бағытталған терминологиялық, диалектологиялық, ономастикалық, түсіндірме, екі тілді т.б. сипаттағы сөздіктер, ауыз әдебиетінің сан алуан жанрларына қатысты көлемді жинақтар т.б. негізінде түркі тілдерін салыстыра зерттеудің фактологиялық базасы толығымен қалыптасты десек те, оны жетілдіру мен толықтыруды бүгінгі таңдағы түркітілдес халықтардың интеграциялану үдерісі талап етеді.

Түркі тілдеріаралық екі тілді аударма және салыстырмалы түсіндірме сөздіктер құрастыру туыс халықтар арасындағы рухани жақындық, үйлесімділікті қамтамасыз ететін тетік қызметін атқарады. Түркі тілдеріаралық сөздіктер түзудегі басты нысана ретінде жалпытүркілік ортақ сөздер алынып, гомогенді сөздердің әр тілге тән нұсқалары тұлғалық өзгерістерімен беріледі. Лексикалық ерекшеліктер, яғни бір тілдегі сөздің баламасы келесі тілде мүлдем басқа сөз болған жағдайда гетерогенді түркі сөздерінен немесе өзге тілден енген сөздерден тұратын баламалары беріледі. Салыстырмалы түсіндірме сөздіктің рәсімделуі мен шартты белгілері:

Сөзтізбе (негізгі сөз) - Arial Unicode (14) қарайтылған жазу. Мысалы: **абзац**[abzats] ► 1. Азатжол, қызылжол ◊ *абзацтан бастау* ► азат жолдан бастау ► 2. Мәтіннің ең шағын бөлігі ◊ *үстіңгі екі абзацты оқыңыз* ► жоғарғы екі азатжолдан басталатын сөйлемдерді оқыңыз. **абзац** [abzats] ► 1. *абзацтан башлау* ► 2. текстын бер улышы ◊ үстенге ике абзацты укығыз.

[...] транскрипция - Times New Roman(14). Мысалы: **абажа** [abaža] • көнез а т е с і м ► 1. Бдыс-аяқ және азық-түлік салатын ағаштан жасалатын үлкен кебеже, сандық. ► 2. Жыртқыш аңдарды ұстауға арнаған үлкен шарбақ, қоршау.

• сөз табы, диалект, көне, ауызекі т.б. - Times New Roman(10)

► түсініктеме (мағынасы) - Times New Roman(14).

◊ еркін сөз тіркесі /мысал - Times New Roman(14), қиғаш жазу.

□ фразеологизм/мысал - Times New Roman(14), қиғаш жазу.

○ паремия/примеры - Times New Roman(14), қиғаш жазу.

≈ жеке қолданылмайтын сөзден кейін қойылады

▲ қандай сөздің категориясы немесе формасы (мысалы: **абайла** - б ұ й р ы қ р а й ▲ **абайлау** - Times New Roman (10)

Қараңыз - Times New Roman (12) **қыз I** [qiz] • з а т е с і м ► 1. Әйел жынысты сәби, бала ◊ *әйелі қыз туды; кішкентай қызы бар* ► 2. Бойжеткен, балиғатқа толған қыз бала ◊ *үлкен қыз; сұлу қыз* ◊ *қыз айттыру* ► қызға құда түсу ◊ *қызқуу* ► ұлттық ойын ◊ *қыздың жиган жүгіндей* ► өте әдемі, жинақы ◊ *анаға қарап қыз өсер, әкеге қарап ұл өсер*; **қыз I** [qiz] • и с и м ► 1. *бәләкәй қызы бар* ► 2. ◊ *оло қыз; матур қыз*;

қыз II [qiz] • е т і с т і к ► 1. Оттың, күннің басқа да энергия көзінің қуатынан ысу ◊ *үтік қызды* ► 2. Суық тиюге немесе басқа науқаспен ауыруға байланысты адам денесінің ыстығы көтерілуі ◊ *денесі қызды* ► 3. ауыс. Спиртті ішімдік ішкен адамның масаюы ◊ *сыра ішіп қызды* ► 4. ауыс. Ашуланып сөйлеу, көтерілу, өршелену ◊ **қыз II** [qiz] • е т і с т і к ► 1. ◊ *дүтек қызды* ► 2

қыз III [qiz] • е т і с т і к ► 1. Жылу әсерінен тамақтың (еттің, майдың т.б.) дәмінің бұзылуы, бүлінуі ◊ *ет қызды*; **қыз III** [qiz].

Қорытынды. Қорыта келгенде, XX ғасырда түркі лексикографиясы әзірбайжан, қазақ, қырғыз, түрік, түркімен, өзбек, татар, башқұрт, хакас, якут. т.б. түркі тілдерінің тілтану ғылымдарының тарамдала, салалана дамуына байланысты өзінің теориялық-методологиялық және қолданбалы-практикалық проблемаларын айқындап, дербес пәндік деңгейге көтерілді.

Түркі тілдерінің салыстырмалы түсіндірме сөздігі туыс халықтардың бір-бірін өзара түсінісуіне қолайлы жағдай тудырумен қатар, жалпытүркілік түбірлес сөздердің тұлғалық және мағыналық өзгерістерін анық ажыратуға, сөз дамуының деривацияның шегін айқындауға; екі тіл арасындағы ортақ сөздер мен бөлек сөздердің статистикалық көрсеткішін нақтылауға мүмкіндік беретін ғылыми еңбек болып табылады. Түркі лексикографиясы тарихында бұлардан басқа да жалпытүркілік салыстырмалы-тарихи, диалектологиялық, этимологиялық сөздіктер баршылық. Нақты бір тарихи, тілдік ескерткіш негізінде жасалған сөздіктер де, белгілі бір ғасыр, дәуір, кезең аралығын қамтитын сөздіктер де бар. Түркі жазба тілдері бойынша жарық көрген әр алуан сипаттағы сөздіктер түркі лексикографиясының толағай жетістіктері болып табылады.

Әдебиеттер

1. Қалиев Ғ. Лексикография // Қазақ тілі. Энциклопедия. – Алматы: Қазақстан даму институты, 1998. – 255-256 б.

2. Щерба Л.В. Опыт общей теории лексикографии // Известия АН. Отд. л-ры и языка, 1940. Вып.3. – с. 89-117

3. Дюбуа Ж., Дюбуа К. Педагогическая речь словаря // Актуальные проблемы учебной лексикографии. – М.: Еврика, 1977. – с. 38-50

4. Денисов П.Н. Основные проблемы теории лексикографии: автореферат дис. докт. филол. наук. – М.: Еврика, 1976. – 90 с.
5. Морковкин В.В. Об объеме и содержании термина «лексикография» // Вопросы языкознания, 1987. - №1. – с. 54-60
6. Денисов П.Н. Практика, история и теория лексикографии в их единстве и взаимообусловленности // Словарные категории. – М.: МГУ, 1988. – с. 25-33
7. Козырев В.А. Вселенная в алфавитном порядке: Очерки о словарях русского языка [Текст] / В.А.Козырев, В.Д. Черняк. – СПб.: Изд-во РГПУ им. А.И. Герцена, 2000. – 356 с.
8. Дубчинский В.В. Принципы лексикографирования и типология словарей // Вопросы языкознания. М: Культура, 1991. – №5. – с. 24-287

Г. САГИДОЛДА

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

Қ.Қ. ЖАМБУЛОВА

Северо-Казахстанский университет имени М. Козыбаева, Петропавловск, Казахстан

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ТЮРКСКОЙ ЛЕКСИКОГРАФИИ

Аннотация. Изучение истории тюркской лексикографии позволяет сохранить природу тюркского языка, точно отразить лексико-грамматические явления тюркских языков, создать качественные словари, направленные на удовлетворение потребностей языковой среды. Составление разнотипных словарей среди тюркских языков требует, прежде всего, изучения исторического становления области лексикографии разных тюркских языков, обобщения их достижений, формирования на их основе теоретико-методологической основы научно-теоретической и концептуально-предметной базы сравнительной тюркской лексикографии.

Историю развития тюркской лексикографии, начиная с XI века, можно разделить на четыре этапа, которые имеют свои особенности в методологическом, практическом и научно-теоретическом плане: 1) тюркская лексикография XI-XI века; 2) тюркская лексикография XII-XIX веков; 3) тюркская лексикография XX века; 4) тюркская лексикография XXI века. Третий период – интенсивно развивающийся период тюркской лексикографии. На данном этапе проблема словообразования была научно-теоретической и методологической обоснована и приобрела системный характер.

В статье рассмотрены основные проблемы теории общей лексикографии, в том числе теоретические основы тюркской лексикографии. Произведено системное исследование теории лексикографии, проведен анализ трудов ученых, которые рассмотрели лексикографию, в том числе тюркскую, как отдельный предмет. В статье также идет речь о сравнительном толковом словаре тюркских языков.

Ключевые слова: тюркская лексикография, теория лексикографии, теоретическая лексикография, практическая лексикография, словари.

G. SAGIDOLDA

L. N. Gumilev Eurasian National University, doctor of problem ical sciences, Professor,
Nur-Sultan, Kazakhstan.

K.K. ZHAMBULOVA

M. Kozybayev North Kazakhstan University, PhD student, Petropavlovsk, Kazakhstan.

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF TURKIC LEXICOGRAPHY

Abstract. The study of the history of Turkic lexicography allows us to preserve the nature of the Turkic language, accurately reflect the lexical and grammatical phenomena of the Turkic languages, and create high-quality dictionaries aimed at meeting the needs of the linguistic environment. The compilation of dictionaries of different types among the Turkic languages requires, first of all, the study of the historical formation of the field of lexicography of different Turkic languages, the generalization of their achievements, the formation on their basis of the theoretical and methodological basis of the scientific-theoretical and conceptual-subject base of comparative Turkic lexicography.

The history of the development of Turkic lexicography, since the XIth century, can be divided into four stages, which have their own peculiarities in methodological, practical and scientific-theoretical terms: 1) Turkic lexicography of the XIth-XIth century; 2) Turkic lexicography of the XIIth-XIXth centuries; 3) Turkic lexicography of the XXth century; 4) Turkic lexicography of the XXIst century. The third period is an intensively developing period of Turkic lexicography. At this stage, the problem of word formation was scientifically-theoretically and methodologically justified and acquired a systemic character.

The article deals with the main problems of the theory of General lexicography, including the theoretical foundations of Turkic lexicography. A systematic study of the theory of lexicography has been carried out, and the analysis of the works by the scientists who considered lexicography, including Turkic, as a separate subject. The article also deals with a comparative thesaurus of Turkic languages.

Keywords: Turkic lexicography, theory of lexicography, theoretical lexicography, experimental lexicography, dictionaries.

References

1. Qaliev Ğ. Leksikografıa // Qazaq tılı. Ensiklopedia. – Almaty: – M.: Qazaqstan damu instituty, 1998. – 255-256 b.
2. Şerba L.V. Opyt obşei teorii leksikografii// İzvestia AN. Otd. L-ry I iazyka, 1940. Vyp.3. – 89-117 s.
3. Dübua J., Dübua K. Pedagogicheskaia rech slovarä // Aktuälnye problemy uchebnoi leksikografii. – M:Evrika, 1977. – 38-50 s.
4. Denisov P.N. Osnovnye roblem teorii leksikografii: avtoreferat dis. Dokt. Filol. Nauk. M: Evrika, 1976.– 90 s.
5. Morkovkin V.V. Ob obeme I soderjanii termina «leksikografıa» // Voprosy iazykoznanıa, 1987. -№1. – 54-60 s.
6. Denisov P.N. Praktika, istoria I teoria leksikografii v ih edinstve I vzaimobuslovenosti // Slovarnye kategorii. – M:MGU, 1988. – 25-33 s.
7. Kozyrev V.A. Vselenıa v alfavitnom porädke: Oчерki o slovaräh ruskogo iazyka [Teks] / V.A.Kozyrev, V.D. Chernäk. – SPb.: İzd-vo RGPU im.A.İ.Gersenska, 2000. – 356 s.
8. Dubchinski V.V. Prinsipy leksikografirovanıa i tipologia slovari // Voprosy iazykoznanıa. M: Kùltura, 1991. - №5. – 24-287 s.

Авторлар туралы мәлімет:

Сағидолда Гүлғайша – филология ғылымының докторы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры, Нұр-Сұлтан қаласы, Қазақстан.

Сағидолда Гульгайша – доктор филологических наук, профессор Евразийского национального университета имени Л. Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан.

Sagidolda Gulgaisha – doctor of philological sciences, L.N. Gumilev Eurasian National University Professor, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Жамбулова Құсни Қайроллақызы – PhD докторант, М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университетінің аға оқытушысы, Петропавл қаласы, Қазақстан.

Жамбулова Құсни Қайроллиновна – PhD докторант, старший преподаватель Северо-Казахстанского университета имени М. Козыбаева, Петропавловск, Казахстан.

Zhambulova Kusni Kairollinovna – PhD student, Senior lecturer at the M. Kozybayev North Kazakhstan University, Petropavlovsk, Kazakhstan

С.С. ШОҚАБАЕВА¹ А.Қ. НҰРБАНОВА²

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан¹
Еуразия гуманитарлық институты, Нұр-Сұлтан, Қазақстан²
(e-mail: shokabaeva@yandex.kz¹, aigulkisap@mail.ru²)

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ «КӨК» СӨЗІНІҢ СӨЗЖАСАМДЫҚ ӘЛЕУЕТІ

Аңдатпа. Қазақ тілінде «көк» сөзі омоним сөздердің қатарында қарастырылады. Тілімізде бұл сөз заттық, сындық, сапалық мағыналарда қолданылатын көптеген сөздердің жасалуына негіз болған. Мақалада қазіргі қазақ тіліндегі «көк» сөзінің сөзжасамдық әлеуеті сол сөзден өрбіген сөзжасамдық ұяға талдау жасау негізінде анықталады. Тілдік деректер, яғни туынды сөздер ғалым Б. Қасымның «Күрделі зат есімдер сөздігінен» және «Қазақ әдеби тілінің сөздігінен», М. Бұралқыұлының «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінен» жиналған. Қазақ тіл білімінде сөзжасамдық ұя мәселесін зерттеген Н. Оралбай, О. Тоққожаева, Т. Тоқтарова, Н. Қоқышева, Б. Есімсейтов, К. Құрманәлиев, Д. Қуандықова сияқты ғалымдардың еңбектері, көк сөзін зерттеген И.А. Батманов, А.Н. Кононовтың, Ғ.А. Айдаров, Ә. Қайдаров, З. Ахтамбердиева, Б. Өмірбеков, Г.Ж. Баялиева, Н.Н. Аитова, С.Ә. Рахымберлина, Б.Қ. Қасымның еңбектері қарастырылады. Сонымен қатар «көк» сөзінің бес семантикалық өрісінен бес сөзжасамдық ұяда жалпы 271 туынды сөз жасалғаны, сөзжасамдық ұядағы сөзжасамның синтетикалық, аналитикалық, лексика-семантикалық тәсілдері арқылы жасалған туынды сөздердің саны анықталады. Көк сөзі бес түрлі мағынада қолданылатын омоним болғандықтан, одан өрбіген туынды сөз бес сөзжасамдық ұя құрады. Бірінші сөзжасамдық ұяға түр-түске қатысты көк (сын.) мағынасындағы сөз, екінші сөзжасамдық ұяға жасыл шөп мағынасындағы көк сөзі, үшінші сөзжасамдық ұяға аспан мағынасындағы көк сөзі, төртінші сөзжасамдық ұяға түйенің көнінен тілінген жалпақ таспа мағынасындағы көк сөзі, бесінші сөзжасамдық ұяға піспеген, шикі мағынасындағы көк сөзі негіз болады.

Түйін сөздер: көк, сөзжасамдық ұя, құрылым, әлеует, сөзжасамның аналитикалық және синтетикалық, лексика-семантикалық тәсілдері.

Кіріспе. Тілімізде көп сөзінен өрбіген туынды сөздер көп. Бұл түбірдің қатысуымен жасалған туынды сөздер сөздік қорымыздың жаңа сөздермен байып, толығып отыруына үлес қосады. Дыбысталуы бірдей, мағыналары әртүрлі сөздердің омонимдер деп аталатыны белгілі. Осындай омоним сөздердің бірі – көк сөзі. Мақаламызда *көк* сөзі сөзжасам бірліктерінің бірі – түбір сөздің туынды сөздер жасаудағы әлеуеті тұрғысынан қарастырылады.

Түстердің символикалық қасиеті, символдану процесі сөз-символдарды, сөздерді қалыптастырады. Ғалым Ә. Қайдаров, З. Ахтамбердиева, Б. Өмірбековтің «Түр-түстердің тілдегі көрінісі» еңбегінде түр-түстердің символдық мәні зерттелген [1, 74].

М. Бұралқыұлының «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» *көк* сөзінің мынадай мағыналары берілген: «Көк I зат. 1. Жердің үстіндегі атмосфералы кеңістік, аспан... Көк II зат. Жасыл шөп. Атын көкке жайды. Көк егін – күн әбден жылыған соң егілетін суармалы тары, қонақ, жүгері, т.б. дақылдар. Көк егіннің жерін суарып айдайды. Көк майсаға шыққан жасыл шөп. Көк шөп – жас шөп. Көк шалғын – шабуға келген көк шөп, көк майса. Көк III зат. Керегенің сағаналарының тесілген жерінен өткізіп бекітетін түйенің көнінен тілінген жалпақ таспа. Керегенің көгіне ілінді. Көк IV сын. Піспеген, шикі. Көк қауын, көк алма. Көк

түйнек – қауын, дарбыздың піспеген түйнегі. Көк V сын. Күннің спектрінде жасыл мен күлгіннің арасында болатын түс. Көккөз. Көкайыл долы – өз дегенінен қайтпайтын қияңқы. Көк ала – көктен басқа түстің араласып келуі. Көк ала жылқы. Көкала қойдай ету – денесін әр жерден көгертіп сабау. Көкала мылжың – шексіз мылжың. Көкбақа – өте арық ет. Еті көкбақа екен. Көкбауыр – қан жүйесінің бір мүшесі. Көкбауырда қан сүзегіленеді. Көкбозат – темір қазық төңірегіндегі ақбоз ат жұлдызының қасындағы көкшіл болып көрінетін жұлдыздың аты. Көкбұршақ – бұршақ дақылының бір түрі. Көк дақ – дененің зақымданған жерінің көгеріп қалуы. Көк дауыл – ұзақ тұрған дауыл. Көкдәрі қ. тотияйын. Көк долы – желдетіп жауған бұршақ. Көкетік – өткен заманда жиын тойға киіп баратын етік... Көкет қ. Бұлшық ет. Көкжал қасқыр – төбет қасқыр. Көк жасыл – көк пен жасылдың аралығына түсу.

Көк желке – шүйде мен мойынның аралығы. Көкжөтел – көбінесе балаларда болатын жұқпалы ауру. Көк жұлын – ауыр еңбектен азғындаған адам. Көк көбе қ. Көкжиек. Көк кептер – кептердің денелі ірі тұқымы. Көкқасқа шегіртке – топтанып жүретін егінге зиянды шегіртке. Көкқұтан – ұзын сирақты, тіке ұзын тұмсықты ірі денелі құс. Көкқарға – шағын денелі қарға тектес құстың бір түрі. Көк маңдай – сорлы, сормандай. Көк ми – ақылсыз, есуас. Көк мұз – жалтыр мұз. Көксағыз – сағызды шөптің бір түрі. Көксерке – балықтың бір түрі. Көксауыр – көк түсті былғары. Көк серке – қауынның сорты. Көк тайғақ – мұзды тайғақ. Көктал – тал ағашының бір түрі. Көктамыр – жүрекке қарай қан жүретін тамыр. Көктерек қ. Бақа терек. Көк тұқыл – ағара бастаған сақал, шаш. Көк шандыр – құнары жоқ арық ет. Көкшешек – шешек ауруының бір түрі. Көкшымшық – көк торғай – торғайдың көк түсті түрі. Көкшұнақ аяз – үскірікті аяз» [2, 268-269]. Бұл түсіндірме сөздікте көк сөзінен өрбіген көптеген туынды түбірлер қамтылған. Сөздікте берілген көк сөзінің мағыналары оның семантикалық өрісінің кеңдігін, сөзжасамдық әлеуетінің зор екенін де дәлелдей түседі.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Орхон-Енисей жазба ескерткіштеріндегі көк сөзін қарастырған И.А. Батмановтың [3], Ғ.А. Айдаровтың [4] еңбектеріндегі мәліметтерге сүйенсек, бұл сөздің лексикасы мен грамматикалық құрылысын сақтап қалғанын көруге болады. Мысалы, Орхон-Енисей ескерткіштерінде, қазақ, қарапалпақ, қырғыз, ұйғыр тілдерінде көк, өзбек тілінде кук, түрікмен тілінде гөк түрінде сақталған.

Түркітанушы ғалым А.Н. Кононовтың зерттеуі бойынша, кейбір түр-түс атауларының басқа мағыналарына қосымша бағыт-бағдарды білдіретін геосимволикалық мәні де болған. Қытай, иран халықтарында: көк түс – батысты, сары түс – орталықты, жер кіндігін, қызыл түс – оңтүстікті, ақ түс – шығысты, қара түс – солтүстік, терістікті білдірген [5, 160].

Г.Ж. Баялиеваның «ХІ-ХІІ ғасырлардағы жазба әдеби ескерткіштер тіліндегі сын есімдер» тақырыбындағы кандидаттық диссертациясында мынадай екі мағынасы көрсетілген: «Көк» сөзінің ескерткіштерде «тамыр» (өсімдіктің) және «ата-тек» деген екі мағынасы бар. Қазіргі тілімізде бұл екі мағына да ұмытылған. Өсімдіктің енді шығып келе жатқан көгі дегендегі «көк» және түр-түсті білдіретін «көк» мағыналары туынды мағына болуы тиіс. «Көк» сөзі өзінің негізгі мағынасында 2916 бәйітте кездеседі. Мысалы: Йашыл, көк, сарығ, ал ағы тон кәдип (Жасыл, көк, сары, күлгін жібек тон киіп). «Көк» сөзінің аспан мағынасында қолданылуы көп кездеседі. Алайда, бұл сөздің мағынасы омоним сипатында қаралады. Бізге белгілі «көк» сөзі қазіргі тілімізде көк реңді, аспан түсін білдіреді. Біз осы түсінікті негізге ала отырып, «көк рең» және «көк аспан» сөздерін омоним сипатында қарастырамыз. Бірақ «Құтадғу биликте» көкті, аспанды анықтап, аспан түсін білдіретін сөз – жасыл (йашыл). Мысалы: Йашыл көк йаратты күн ай (Жасыл көк жаратты күн ай). Бұл бәйіттерде жасыл сөзі көк, аспан түсін білдіріп, тұрақтанып, эпитет түрінде жұмсалған. Сондай-ақ, бұл мағына көгі үзілмек, айырылмақ, опат болмақ мағынасындағы фразеологиялық тіркесте де кездеседі» [6, 21].

Н.Н. Аитованың «Қазақ тіліндегі түр-түс атауларының когнитивтік семантикасы» тақырыбындағы кандидаттық диссертациясында көк түсінің де семантикасы зерттелген. Мәселен, ғалым «көк шөп» сөзінің мағынасына қатысты мынадай тұжырым айтады: «Көк шөп» дегенде, қазақ түсін емес, шөптің жас, жаңа көктегендігін ойына алғандықтан атаса да, көк шөптің өзі барлық шөп түрінің жас, жаңа көктеп келе жатқандығына қатысты

қолданылмайды. Жусан, бетеге, ала бота да шөп түрлері, бірақ оларды өз атауларымен атай береді. Ал *көк шөп* деп қияқты, не қырда, сайда өсетін жұмсақ, майда шөп түрлерін атайды. Сонда ол белгілі нәрсеге тағылған атау түр [7, 7].

Көк түбірінен жасалған туынды сөздер тілімізде өте көп. Сондай сөздердің бірі – көкбөрі сөзі – жалпы есім, Көкбөрі – жалқы есім. Қазақ тіліндегі бейресми кісі есімдерін зерттеген ғалым С.Ә. Рахымберлинаның «Қазақ тіліндегі бейресми кісі есімдерінің этнолингвистикалық және танымдық сипаты» тақырыбындағы кандидаттық диссертациясында «Көкбөрі» жалқы есімінің бүркеншік есім ретінде қолданылатынын айта келе, «Көкбөрі» – тұтас ұлттың идеялық ұстанымы екенін дәйектейді [8, 21].

Сонымен қатар тілімізде көк сөзінің көпшілікке белгісіздеу, жиі қолданыла бермейтін, қазір сирек қолдану нәтижесінде ұмытылуға, естен шығуға айналып бара жатқан басқа да мағынасы бар. Көк. Бұл жерде біздің әңгіме етпегіміз заттың түсіне немесе жаңа шыққан жас шөп, аспанның синонимі ретінде айтылатын «көк» туралы емес. Осы «көк» не 10 томдық түсіндірме сөздігімізге, не орфографиялық сөздікке ілінбеген. Бірақ қазіргі қазақ халқының тілінде жиі болмаса да, қолданыста болып тұратын сөз. Кейде қарттардың аузынан шыққан «көгі жақсы», «көгі жаман» сияқты тіркестерде де кездеседі. Аталған сөздің тілімізде өте ертеден келе жатқандығына ежелгі түркі жазба ескерткіштері және қазіргі кейбір түркі тілдері деректері куә. Мысалы, Қашқари сөздігінде «көкүң кім» сияқты тіркестің аудармасы — «сенің шыққан тегің қандай?» дегенді ұғындырады (МҚ, ЫЫ, 284). В. Радловтың көрсетуінше, телеуіт тілінде «көгі» сөзі «ру» мағынасында қолданылатындығын байқаймыз (В. Рад., Опыт., ЫЫ, 2, 1232)... [9].

«Көне түркі сөздігінде» көк сөзінің 11 омонимдік мағынасы берілген: «Көк I. небо. Көк II 1. корень. 2. основание, опора. 3. перен. Происхождение, родословная. Көк III свободный, вольный. Көк IV планка седла. Көк V шов. Көк VI голубой, синий, сизый. Көк VII радужная оболочка глаза. Көк VIII название птицы. Көк IX kök çetuk. Көк X и. собств. Көк XI титул» [10].

Қазақ тіліндегі туынды сөздердегі уәжділік мәселесін зерттеген ғалым Б.Қ. Қасым көк сөзінен өрбіген көкала, көкбауыр, көкқұтан сияқты күрделі атаулардың уәжділік белгілеріне түстік белгілер алынса, көкжал (қасқыр), көкқасқа (шегіртке), көкмойын (арақ) сөздерінің жасалуына олардың бейнелілік, экспрессивтік мағыналары негіз болғанын айтады [11, 148, 139].

Қазақ тілінде Көкорда деген сөздің бар екенін тарихтан білеміз. Осы сөздің уәжденуіне байланысты ғалым Б.Қ. Қасым былай деп жазады: «Ш. Уәлиханов өзінің еңбегінде XII-XIII ғасырлардағы мемлекеттердің Алтынорда, Ақорда, Көкорда деп аталуы осы киіз үйге байланысты екенін атап көрсеткен болатын» [11, 168].

Талқылау мен бақылау. Жоғарыда келтірілген тілдік деректерді негізге ала отырып көк сөзінің семантикалық өрісінің кең екеніне, тілімізде оған қатысты ғылыми зерттеулердің бар екеніне, омонимдік қасиетіне тоқталдық. Енді оның сөзжасамдық әлеуетін сөзжасамдық ұяға талдау жасау арқылы анықтаймыз.

Қандай да бір сөздің сөзжасамдық әлеуетін оның сөзжасамдық ұя жасау қабілетінен де көруге болады. Бір түбірден өрбіген туынды сөздердің жиынтығы сөзжасамдық ұя деп аталатыны белгілі. Сөзжасам процесі нәтижесінде жасалған әр түрлі туынды сөздерді жүйелеп, бір ізге салатын тілдік бірліктердің бірі – сөзжасамдық ұя. Сөзжасамдық ұя термині негізгі түбір сөз және туынды түбір сөздермен байланысты. Тіліміздің сөздік қорының туынды түбір сөздердің кең орын алатынын сөзжасамдық ұялар дәлелдейді. Әр сөзжасамдық ұя бір негізгі түбір сөзден қанша туынды сөз жасалғанын дәлелдейді. Әр сөзжасамдық ұя бір негізгі түбір сөзден қанша туынды сөз жасалғанын анық көрсетеді.

Қазақ тіл білімінде сөзжасамдық ұя мәселелерін арнайы зерттеу жұмыстары 1996 жылдан бастап жүргізіле бастады. О. Тоққожаеваның «Қазақ тіліндегі сөзжасамдық ұялар сөздігі» екі кітапша болып 1996 жылы баспадан шықты [12]. Осы жылдардан бастап, Т. Тоқтарованың, Н. Қоқышеваның, Б. Есімсейтовтің мақалалары шыға бастады. Бұл сөзжасамдық ұя мәселесіне ғылымдар тарапынан назар аударыла бастағанын көрсетеді.

Сөзжасамның теориялық бірліктері де қазіргі кезде өз алдына жеке зерттеу нысанына айналды. Мысалы, Н. Қоқышеваның кандидаттық диссертациясы сөзжасамдық ұялардың сатыларындағы туынды сөздерге (2001) [13], Б. Есімсейітовтың кандидаттық жұмысы [14] сөзжасамдық тізбек мәселесіне (2002), К. Құрманәлиевтің докторлық диссертациясы қазақ тіліндегі сөзжасамдық ұя мәселесіне (2002) [15], Д. Қуандықованың ғылыми жұмысы [16] етістікті сөзжасамдық ұяның семантикалық сипатына (2005) т.б. ғалымдардың еңбектері арналды. Кейінгі кезде сөз тіркестерінің туынды мағыналы сөз жасауға қатысы туралы мәселеге арналған ғылыми еңбектер жарық көрді.

Н. Қоқышеваның «Қазіргі қазақ тіліндегі дене мүше атаулары негізіндегі сөзжасамдық ұялардың сөзжасамдық сатыларындағы туынды сөздер», (2001 ж.), Б. Есімсейітовтің «Қазіргі қазақ тіліндегі сөзжасамдық тізбектер (бір буынды қимыл-қозғалыс салт етістіктері негізіндегі сөзжасамдық ұялар тұрғысынан)» (2002 ж.) атты диссертациялары сөзжасамдық ұя мәселесіндегі алғашқы арнайы зерттеулер болатын. Ғалым К. Құрманәлиев орыс тіл білімінде сөзжасамдық ұя мәселесінен 20 диссертация қорғалған деген тілдік деректі салыстырудан қазақ тілінде сөзжасамдық ұя мәселесі әлі де зерттеуді қажет ететінін айтқан болатын. Н.Қоқышеваның кандидаттық диссертациясы негізінен сөзжасамдық саты мәселесін зерттеуге арналған. Сөзжасамдық саты ұяның бір өзекті мәселесі ретінде зерттелген.

Орыс тіл білімінде А.Н. Тихоновтың көлемді сөзжасамдық ұялар сөздігі бар. Қазір қазақ тілінде сөзжасамдық ұялардың толық сөздігі жоқ. 90 жылдары жарыққа шыққан О.Тоққожаеваның сөзжасамдық ұяларға арналған сөздігінде синтетикалық тәсіл ғана қамтылған.

Профессор Н. Оралбайдың «Қазақ тілінің сөзжасамы» оқулығында көк сөзінен тіркесу жолы арқылы жасалған қара көк, күлгін көк, көк ала, теңбіл көк туынды атаулары берілген [17, 144].

Нәтижелер. Ғалым Б.Қасымның «Күрделі зат есімдер сөздігінен» [18] және «Қазақ әдеби тілінің сөздігінен» [19], М.Бұралқыұлының «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінен» [2] көк түбірінің қатысуымен жасалған 271 туынды сөз жинақталды. Көк сөзі бес түрлі мағынада қолданылатын омоним болғандықтан, одан өрбіген туынды сөз бес сөзжасамдық ұя құрады. Әр сөзжасамдық ұяны жеке-жеке кестелерде бердік. Бірінші сөзжасамдық ұяға түр-түске қатысты көк (сын.) мағынасындағы сөз негіз болды. Бұл сөзжасамдық ұяның құрылымы күрделі, көлемді. Сөзжасамдық ұя құрылымына талдау жасайтын болсақ, бұл сөзжасамдық ұяда барлығы 205 туынды сөз бар. Оның 113-і синтетикалық тәсіл арқылы, 11-і лексика-семантикалық тәсіл арқылы, 81-і аналитикалық тәсіл арқылы жасалған. 205 сөзжасамдық жұп, 124 сөзжасамдық тізбек, 31 сөзжасамдық тарам, 4 сөзжасамдық саты бар. Бірінші сатыда 91 туынды сөз, екінші сатыда 98 туынды сөз, үшінші сатыда 13 туынды сөз, төртінші сатыда 3 туынды сөз, бесінші, алтыншы сатыларда туынды сөз жасалмаған. Бұдан шығатын қорытынды: ең көп туынды сөз бірінші және екінші сатыларда орналасқан, ал үшінші сатыдағы туынды сөздер саны төртінші сатыға қарағанда бірнеше есе көп, ал ең аз туынды сөздер саны төртінші сатыда. Демек, түп негізден алыстаған сайын сатылардағы туынды сөздер саны да сирей бастағанын көреміз. Сонымен қатар бұл сөзжасамдық ұяда аналитикалық тәсілдің сөзбірігім жолы арқылы жасалған туынды сөздер өте көп кездеседі.

Көк сын. (түр-түске қатысты мағынасындағы) түбірінен өрбіген сөзжасамдық ұя сызбасы төмендегідей:

1-сөзжасамдық ұя

Түбір	1-саты	2-саты	3-саты	4-саты	5-саты	6-саты
Көк	көкшіл	көкшілден көкшілт көгерт	көкшілдену көкшілденд ір көкшілттен көгерту	көкшілд ендіру көкшілт тену		
	көгер көктеу көгілдір көкше					
	көкала (ауру) көк ала					
	көк жасыл					
	көкбас (өсім.)	көкбасгүл (өсім.) көкбасшөп (өсім.)	көкбасгүлд ей көкбасшөпт ей			
	көкбауыр I (анат.)	көкбауырдай көкбауырсы з				
	көкбауыр II (мал ауруы)					
	Көкбозат	Көкбозат (жұлдыздың аты)				
	көкбекті (өсім.)					
	көкбөрі (тотем)	көкбөрідей көкбөріше				
	Көкбөрі (бүркеншік есім)					
	көкбұта (өсім.)					
	көкгүл (өсім.)					
	көкдауыл (жел)	көкдауылдай				
	көкдәрі (тотияйын)	көкдәрісіз көкдәрідей				
	көкдөнен (өсім.)	көкдөненсіз көкдөненше көкдөнендей				
	көкдулыға (этно. бас киім)					
	көкжал (қасқыр)	көкжалдық көкжалдай көкжалша				
	көкжалбыз (өсім.)					
	көкжаулық (өсім.)					

көкжелек (өсім.)	көкжелектей			
көкжелке (қарақұс)				
көкжидек (өсім.)				
көкжорға (мал ауруы)	көкжорғадай көкжорғаша			
көкжөре (құс)	көкжөредей			
көкжөтел (мед.; ауру)				
көкзеңгір (бидай)	көкзеңгірдей			
көкине (құрал)	көкинедей			
көккептер (құс)	көккептердей			
көкқарға (құс)	көкқарғадай			
көкқасқа I (шегіртке)	көкқасқадай			
көкқасқа II (діни)				
көкқауыс (өсім.)	көкқауыстай көкқауыссыз			
көкқұс (құс)	көкқұстай			
көкқұтан (құс)	көкқұтандай көкқұтансыз			
көкмарал (өсім.)	көкмаралдай			
көкмойнақ (жылқы тұқымы)	көкмойнақша көкмойнақтай			
көкмұз	көкмұзда	көкмұздақ (қар бетіне қатқан жұқа мұз)		
көкнайза (өсім.)	көкнайзадай			
көкнәр (1. өсім. 2. апиын)	көкнәрсіз көкнәрдей	көкнәрші		
көкніл (синька)	көкнілдей			
Көкорда				
көкпар (ұлт. сайыс)	көкпаршы (сайысшы)	көкпаршыд ай көкпаршыс ыз		
көкпек (өсім.)	көкпекті			
көксағыз (өсім.)	көксағыздай көксағызсыз			
көксақта (еріп іркілген сумен көкшілденген қар)	көксақтадай			
көксал (былғары)				
көксары (құс)				
көксау (ауру)	көксаулық			
көксауыр (этно.; бағалы тері)				
көксеңгір I (өсім.)	көксеңгірдей			
көксеңгір II (шың, мұзарт)	көксеңгірдей			
көксерек I (ұлт.; спорт ойыны)				

көксерек I (қасқыр)	көксеректей көксерекше				
көксерке I (балық)	көксеркедей				
көксерке II (қауын)	көксеркедей				
көксерке III (ойын)					
көксуыр (аң)	көксуырдай көксуырша				
көксүңгі I (өсім.)	көксүңгідей				
көксүңгі II (найза)	көксүңгідей көксүңгісіз				
көксүңгі (мұз)	көксүңгідей				
көктай	көктайғақ (мұз, сырғанақ)				
көктайлақ (өсім.)					
көкталақ (анат.)	көкталақша				
көктамыр I (анат.)	көктамырдай				
көктамыр II (өсім.)	көктамырдай				
көктара (өсім.)	көктарақ				
көктас (малахит)	көктастай көктасша көктассыз				
көктеке (құс)	көктекедей көктекеше				
көктемір (робот)	көктемірдей көктемірсіз				
көкторғай (құс)	көкторғайдай көкторғайша				
көктөбет (1. өсім.; 2. иттің бір түрі)	көктөбеттей көктөбетше				
көктүбіт (бүркіт)	көктүбіттей көктүбітше				
көктүй	көктүйін	көктүйнек (ауру)	көктүйнек тей		
көктікен (өсім.)	көктікенше көктікендей				
көкұлла (өсім.)	көкұлладай көкұлпасыз				
көкшағала (құс)	көкшағаладай көкшағаласыз көкшағалаша				
көкшағыр (өсім.)	көкшағырдай				
көкшандыр	көкшандырдай				
көкше	көкшегүл (өсім.)				
	Көкшетау(қала)	Көкшетаудай көкшетаулық			
көкшегір (құс)	көкшегірдей				
көкшешек (1. өсім.; 2. қарғыс сөз; 3. ауру)	көкшешектей				
көкшолақ (өсім.)	көкшолақтай				
көкшұнақ (өсім.)	көкшұнақтай				

көкшыбын (шыбын)	көкшыбынша көкшыбындай көкшыбынсыз				
көкшымшық (құс)	көкшымшықтай көкшымшықсыз				

Көк (жасыл шөп мағынасындағы) түбірінен өрбіген сөзжасамдық ұяда барлығы 42 туынды сөз бар. Оның 28 интетикалық тәсіл арқылы, 14-і аналитикалық тәсіл арқылы жасалған, лексика-семантикалық тәсіл арқылы жасалғаны жоқ. 42 сөзжасамдық жұп, 21 сөзжасамдық тізбек, 7 сөзжасамдық тарам, 3 сөзжасамдық саты бар. Бірінші сатыда 15 туынды сөз, екінші сатыда 21 туынды сөз, үшінші сатыда 6 туынды сөз, төртінші, бесінші, алтыншы сатыларда туынды сөз жасалмаған. Бұдан шығатын қорытынды: ең көп туынды сөз бірінші және екінші сатыларда орналасқан, ал екінші сатыдағы туынды сөздер саны үшінші сатыға қарағанда бірнеше есе көп. Демек, түп негізден алыстаған сайын сатылардағы туынды сөздер саны да сирей бастағанын көреміз. Сонымен қатар бұл сөзжасамдық ұяда синтетикалық тәсіл арқылы жасалған туынды сөздер өте көп кездеседі.

Көк (жасыл шөп мағынасындағы) түбірінен өрбіген сөзжасамдық ұя сызбасы төмендегідей:

2-сөз жасамдық ұя

Түбір	1-саты	2-саты	3-саты	4-Саты	5-саты	6-саты
Көк	көкбазар (сауда орны)	көкбазардай				
	көкөн	Көкөніс	көкөнісші			
	көкбалауса (мал азығы)	көкбалаусад ай				
	көкбұршақ (өсім.)	көкбұршақта й				
	көкот (өсім.)	Көкоттай				
	көкөрім (жеткіншек)	көкөрімдей				
	көкпияз (көкөніс)	көкпияздай				
	көкте	көктеу көктет көктем	көктету көктемшөп (өсім.) көктемгі көктемдей көктеңкіре у			
көктей						

көктерек (ағаш)	көктеректей				
көкшалғын (көкорай)	көкшалғындай көкшалғынсыз				
көктал (тал ағашының бір түрі)	көкталдай көкталдай				
көкорай	көкорайдай көкорайсыз				
көк егін	көк егіндей көк егінсіз				
көк шөп	көк шөптей көк шөпсіз				

Көк зат. (аспан мағынасындағы) түбірінен өрбіген сөзжасамдық ұяда барлығы 4 туынды сөз бар. Оның 1-і синтетикалық тәсіл арқылы, 3-еуі аналитикалық тәсіл арқылы жасалған, лексика-семантикалық тәсіл арқылы жасалғаны жоқ. 4 сөзжасамдық жұп, 2 сөзжасамдық тізбек, 1 сөзжасамдық тарам, 2 сөзжасамдық саты бар. Бірінші сатыда 2 туынды сөз, екінші сатыда 2 туынды сөз, үшінші, төртінші, бесінші, алтыншы сатыларда туынды сөз жасалмаған. Бұдан шығатын қорытынды: бірінші және екінші сөзжасамдық сатылардағы туынды сөздер саны бірдей. Демек, бұл түп негізден жасалған сөзжасамдық ұя өте шағын екенін көреміз.

Көк зат. (аспан мағынасындағы) түбірінен өрбіген сөзжасамдық ұя сызбасы төмендегідей:

3-сөз жасамдық ұя

Түбір	1-саты	2-саты	3-саты	4-саты	5-саты	6-саты
Көк	көк күмбезі	көк күмбезідей				
	көкжиек	көкжиектей				

Көк зат. (түйенің көнінен тілінген жалпақ таспа) түбірінен өрбіген сөзжасамдық ұяда барлығы 13 туынды сөз бар. Оның 13-і де синтетикалық тәсіл арқылы жасалған. Аналитикалық, лексика-семантикалық тәсіл арқылы жасалғаны жоқ. 13 сөзжасамдық жұп, 6 сөзжасамдық тізбек, 1 сөзжасамдық тарам, 5 сөзжасамдық саты бар. Бірінші сатыда 1 туынды сөз, екінші сатыда 3 туынды сөз, үшінші сатыда 4 туынды сөз, төртінші сатыда 3 туынды сөз, бесінші сатыда 2 туынды сөз жасалған, алтыншы сатыда туынды сөз жасалмаған. Бұдан шығатын қорытынды: ең аз туынды сөз саны бірінші сатыда, екінші және төртінші сөзжасамдық сатылардағы туынды сөздер саны бірдей. Демек, бұл түп негізден жасалған сөзжасамдық ұя көлемі шағын екенін көреміз.

4-Көк зат. (түйенің көнінен тілінген жалпақ таспа) түбірінен өрбіген сөзжасамдық ұя сызбасы төмендегідей: сөзжасамдық ұя

Түбір	1-саты	2-саты	3-саты	4-саты	5-саты	6-саты
Көк	көкте	көктеу көктел көктет	көктеуші көктелу көктету көктеткіз	көктетуші көктеткіздір көктеткізу	көктеткіз дірт көктеткіз уші	

Көк сын. (піспеген, шикі мағынасындағы) түбірінен өрбіген сөзжасамдық ұяда барлығы 7 туынды сөз бар. Оның 4-еуі синтетикалық тәсіл арқылы, 3-еуі аналитикалық жасалған. Лексика-семантикалық тәсіл арқылы жасалғаны жоқ. 7 сөзжасамдық жұп, 3 сөзжасамдық тізбек, 1 сөзжасамдық тарам, 3 сөзжасамдық саты бар. Бірінші сатыда 3 туынды сөз, екінші сатыда 3 туынды сөз, үшінші сатыда 1 туынды сөз, төртінші, бесінші, алтыншы сатыларда туынды сөз жасалмаған. Бұдан шығатын қорытынды: ең аз туынды сөз саны үшінші сатыда орналасқан, ал бірінші және екінші сөзжасамдық сатылардағы туынды сөздер саны бірдей. Демек, бұл түп негізден жасалған сөзжасамдық ұя көлемі шағын екенін көреміз.

Көк сын. (піспеген, шикі мағынасындағы) түбірінен өрбіген сөзжасамдық ұя сызбасы төмендегідей:

4-сөз жасамдық ұя

Түбір	1-саты	2-саты	3-саты	4-саты	5-саты	6-саты
Көк	көк қауын көк алма көк түйін	көк қауындай көк алмадай көк түйнек	көк түйнектей			

Қорытынды. Қорытындылап айтқанда, көк – омоним, семантикалық өрісі кең сөз. «Көк» түбірінің қатысуымен жасалған туынды сөздердің қатары айқындалып, сөзжасамдық ұяға талдау жасау арқылы оның сөзжасамдық әлеуеті анықталды. «Көк» сөзінен өрбіген сөзжасамдық ұяға жасалған талдау нәтижесі оның сөзжасамдық әлеуетінің оның түр-түс мағынасындағы сөзжасамдық ұя көлемінің ең көлемді, күрделі екенін көрсетті. Ал жасыл шөп мағынасындағы сөзжасамдық ұя көлемі жағынан одан гөрі шағынырақ, ал түйенің көнінен тілінген жалпақ таспа мағынасындағы көк түбірінен өрбіген сөзжасамдық ұя одан екі-үш есе шағын екеніне көз жеткіздік. Піспеген, шикі мағынасындағы көк түбірінен өрбіген сөзжасамдық ұя көлемі өте шағын болса, ал аспан мағынасындағы көк түбірінен өрбіген сөзжасамдық ұяны ең кішкентай сөзжасамдық ұя деуге болады.

Ғалым Б.Қасымның «Күрделі зат есімдер сөздігінен» және «Қазақ әдеби тілінің сөздігінен», М.Бұралқыұлының «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінен» көк түбірінің қатысуымен жасалған 271 туынды сөз жинақталып, туынды сөздердің барлығы көк сөзінің бес семантикалық өрісі аясында топтастырылып, сөзжасамдық ұя негізінде талдау жасалды. Талдау нәтижесінде ең көлемді және ең шағын сөзжасамдық ұя анықталды.

Әдебиеттер:

1. Қайдаров Ә., Ахтамбердиева З., Өмірбеков Б. Түр-түстердің тілдегі көрінісі. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 158 б.
2. Бұралқыұлы М. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Мектеп баспасы, 2008. – 608 б.

3. Батманов И.А. Язык енисейских памятников древнетюркской письменности. – Фрунзе, 1959. – 220 с.
4. Айдаров Г.А. Имя прилагательное в языке Орхонских памятников VIII века. //Известия АН КазССР, вып. 1, серия общественных наук. 1965. – с. 62-65
5. Кононов А.Н. Семантика цветообозначений в тюркских языках // Тюркологический сборник. – М., 1978. – 160 с.
6. Баялиева Г.Ж. XI-XII ғасырлардағы жазба әдеби ескерткіштер тіліндегі сын есімдер: филол.ғыл.канд... дисс..... авторефераты. – Алматы, 2003. – 30 б.
7. Аитова Н.Н.Қазақ тіліндегі түр-түс атауларының когнитивтік семантикасы: филол.ғыл.канд... дисс..... авторефераты. – Алматы, 2005. – 28 б.
8. Рахымберлина С.Ә. Қазақ тіліндегі бейресми кісі есімдерінің этнолингвистикалық және танымдық сипаты: филол.ғыл.канд... дисс.....авторефераты. – Алматы, 2009. – 24 б.
9. <https://kk.wikipedia.org>
10. Древнетюркский словарь. – Л.: Наука, 1969. – 676 с.
11. Қасым Б.Қ. Қазіргі қазақ тілінің теориялық және қолданбалы аспектісі. – Алматы: ЖК Волкова А.В баспасы, 2010. – 371 б.
12. Тоққожаева О. Қазақ тіліндегі сөзжасамдық ұялар сөздігі. – Алматы: жазушы, 1996. – 175 б.
13. Қоқышева Н.М. Қазіргі қазақ тіліндегі дене мүшелері атаулары негізіндегі сөзжасамдық ұялардың сөзжасамдық сатыларындағы туынды сөздер: филол.ғыл.канд... дисс..... авторефераты. – Алматы, 2001. – 26 б.
14. Есімсейітов Б. Қазіргі қазақ тіліндегі сөзжасамдық тізбектер: филол.ғыл. докторы ... дисс..... авторефераты. – Алматы, 2002. – 25 б.
15. Құрманәлиев К. Қазақ тіліндегі сөзжасамдық ұя мәселесінің теориялық негіздері: филол.ғыл. докторы.... дисс. – Алматы, 2002. – 300 б.
16. Қуандықова Д. *Етістікті сөзжасамдық ұяның семантикалық сипаты*: филол.ғыл.канд... дисс..... авторефераты. – Алматы, 2005. – 26 б.
17. Оралбай Н. Қазақ тілінің сөзжасамы: Оқулық. – Алматы: Ғылым, 2001. – 213 б.
18. Қасым Б.Қ. Күрделі зат есімдер сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1999. – 110 б.
19. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық / Құраст. Т. Жанұзақов, С. Омарбеков, Ә. Жүнісбек. 1-том және т.б. – Алматы: Арыс, 2006. – А – 752 б.

С.С. ШОҚАБАЕВА

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

А.К. НУРБАНОВА

Евразийский гуманитарный институт, Нур-Султан, Казахстан

СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНЫЙ ПОТЕНЦИАЛ СЛОВА «КӨК» В СОВРЕМЕННОМ КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. В казахском языке слово «көк» считается омонимом. Это слово стало основой для многих слов, употребляемых в значениях имени существительного и прилагательного и качества предмета. В статье определяется словообразовательный потенциал слова «көк» в современном казахском языке на основе анализа словообразовательного гнезда, производного от этого слова. Лингвистические данные, т.е. производные слова, собраны из «Словаря сложных существительных» ученого Б. Касыма и «Словаря казахского литературного языка» и «Толкового словаря казахского языка» М. Буралқыұлы. Рассматриваются труды таких ученых, как Н. Оралбай, О. Тоққожаева, Т. Тохтарова, Н. Кокишева, Б. Есимсеитов, К. Курманалиев, Д. Куандықова, изучавших проблему словообразовательного гнезда, труды И.А. Батманова, А.Н. Кононова, Г.А. Айдарова, А. Кайдарова, З. Ахтамбердиевой, Б. Омирбекова, Г.Ж. Баялиевой, Н.Н. Аитовой, С.А. Рахимберлиной, Б.К. Касыма, изучавших слово «көк» в казахском

языкознании. Кроме того, определяется около 270 производных слов в пяти словообразовательных ячейках из пяти семантических полей слова «көк» и количество слов, образованных в словообразовательном гнезде синтетическим, аналитическим, лексико-семантическим способами словообразования. Поскольку слово «көк» является омонимом, употребляемым в пяти различных значениях, это слово образует пять словообразовательных ячеек. Первое словообразовательное гнездо образовано от слова «көк» (прилагательный) в значении цвета, второе словообразовательное гнездо образовано от слова «көк» в значении зеленая трава, третье словообразовательное гнездо образовано от слова «көк» в значении небо, четвертое словообразовательное гнездо образовано от слова «көк» в значении плоская лента, вырезанная из верблюжьей кожи, пятое словообразовательное гнездо образовано от слова «көк» в значении незрелое, сырое.

Ключевые слова: «көк», словообразовательное гнездо, структура, потенциал, аналитический и синтетический, лексика-семантический способы словообразования.

S.S. SHOKABAYEVA

L.N. Gumilev Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

A.K. НУРБАНОВА

Евразийский гуманитарный институт, Нур-Султан, Казахстан

WORD-FORMULATIVE POTENTIAL OF THE WORD "KÖK" IN THE MODERN KAZAKH LANGUAGE

Annotation. In the Kazakh language, the word "blue" is considered a homonym. In our language, this word has become the basis for many words used in the meanings of a noun, an adjective, and the quality of an object. The authors defines the word-building potential of the word "blue" in the modern Kazakh language based on the analysis of the word-building "nest" derived from this word. Linguistic data, i.e. derived words are collected from the "Dictionary of compound nouns" by the scientist B. Kasym and "Dictionary of the Kazakh literary language", "Explanatory dictionary of the Kazakh language" by M. Buralkyuly. The works of such scientists as N.Oralbai, O.Tokkozhaeva, T.Tokhtarov, N. Kokisheva, B.Yesimseitov, K.Kurmanaliev, D.Kuandykov, who studied the problem of word-formation of "nest", the works of I.A.Batmanov, A.N. Kononov, G.A. Aidarova, A. Kaidarov, Z. Akhtamberdieva, B. Omirbekov, G. Zh. Bayaliyeva, N. N. Aitova, S. A. Rakhimberlina, B. K. Kasym Kazakh linguistics. In addition, 271 derived words are determined in five word-building cells from five semantic fields of the word "blue" and the number of words formed in the word-building of "nest" by synthetic, analytical, lexico-semantic word-formation methods. Since the word "blue" is a homonym used in five different meanings, this word forms five word-building cells. The first derivational "nest" is formed from the word "blue" (adjective) in the sense of color, the second derivational "nest" is formed from the word "blue" in the sense of green grass, the third derivational "nest" is formed from the word "blue" in the sense of sky, the fourth derivational "nest" is formed from the word "blue" in the sense of a flat ribbon, cut from camel skin, the fifth derivational "nest" is formed from the word "blue" in the sense of immature, raw.

Keywords: көк, derivational "nest", structure, potential, analytical and synthetic, vocabulary-semantic methods of word formation.

References

1. Qaidarov A., Ahtamberdieva Z., Omirbekov B. Túr-tústerdińtildegi kórinisi. – Almaty: Ana tili, 1992. – 158 b.
2. Buralqyuly M. Qazaq tiliniń túsindirme sózdigi. – Almaty: Mektep baspasy, 2008. – 608 b.
3. Batmanov I.A. Yazyk enisejskih pamyatnikov drevnetyurkskoj pis'mennosti. – Frunze. 1959. – 220 s.
4. Ajdarov G.A. Imya prilagatel'noe v yazyke Orhonskih pamyatnikov VIII veka. // Izvestiya AN KazSSR, vyp. 1, seriya obshchestvennyh nauk. 1965. – S. 62-65.

5. Kononov A.N. Semantika cvetooboznachenij v tyurkskikh yazykah // Tyurkologicheskij sbornik. – M., 1978. – 160 s.
6. Baraljeva G.J. XI-XII ғасырлардағы жазба әдебиеттің терминдері: филол. ғыл. канд... дисс. авторефераты. – Алматы, 2003. – 30 б.
7. Айтova N.N. Қазақ тіліндегі тұр-түс атауларының когнитивтік семантикасы: филол. ғыл. канд... дисс. авторефераты. – Алматы, 2005. – 28 б.
8. Раһымберлина С.А. Қазақ тіліндегі ресми кәсіптік терминдерінің этимологиясы: филол. ғыл. канд... дисс. авторефераты. – Алматы, 2009. – 24 б.
9. <https://kk.wikipedia.org>
10. Drevnetyurkskij slovar'. – L.: Nauka, 1969. – 676 s.
11. Қасым Б.Қ. Қазіргі қазақ тілінің теориялық және қолданбалы аспектісі. – Алматы: “ЖК Volkova A.V.” баспасы, 2010. – 371 б.
12. Тоққожаева О. Қазақ тіліндегі сөзжасамдық ұғымдар сөздігі. – Алматы, 1996. – 175 б.
13. Қоқысбаева Н.М. Қазіргі қазақ тіліндегі дәне мүшелері атаулары негізіндегі сөзжасамдық ұғымдардың сөзжасамдық сатыларындағы тәуелділік сөздері: филол. ғыл. канд... дисс. ... авторефераты. – Алматы, 2001. – 26 б.
14. Есімсейтов В. Қазіргі қазақ тіліндегі сөзжасамдық тізбектері: филол. ғыл. докторы ... дисс. ... авторефераты. – Алматы, 2002. – 25 б.
15. Қурманғалиев К. Қазақ тіліндегі сөзжасамдық ұғымдарының теориялық негіздері: филол. ғыл. докторы ... дисс. – Алматы, 2002. – 300 б.
16. Қыдырқұлова Д. Етістікті сөзжасамдық ұғымдарының семантикалық сипаты: филол. ғыл. канд. ... дисс. ... авторефераты. – Алматы, 2005. – 26 б.
17. Оралбай Н. Қазақ тілінің сөзжасамы: Оқылық. – Алматы, 2001. – 213 б.
18. Қасым Б.Қ. Күрделі зат есімдер сөздігі. – Алматы, 1999. – 110 б.
19. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Онbestomдық / Құраст. Т. Жанұзақов, С. Омарбек, А. Жүнісбек және б. – Алматы: Арыс, 2006. – 752 б.

Авторлар жайлы мәлімет:

Шоқабаетова Салтанат Сағатқызы – филология ғылымдарының кандидаты, қазақ тілі білімі кафедрасының доценті м.а., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Шоқабаетова Салтанат Сағатовна – кандидат филологических наук, и.о. доцента кафедры казахского языкознания, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Нур-Султан, Казахстан.

Shokabayeva Saltanat Sagatovna – Candidate of Philology, Acting Associate Professor of the Department of Kazakh Linguistics, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Нұрбанова Айгүл Қисапқызы – филология магистрі, қазақ және орыс филологиясы кафедрасының аға оқытушысы, Еуразия гуманитарлық институты, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Нұрбанова Айгүль Қисапқызы – магистр филологии, старший преподаватель кафедры казахской и русской филологии, Евразийский гуманитарный институт, Нур-Султан, Казахстан.

Nurbanova Aigul Kisapovna – Master of Philology, Senior Lecturer of the Department of Kazakh and Russian Philology, Eurasian Humanitarian Institute, Nur-Sultan, Kazakhstan.

ZH.ZH. ABDIGAPPAROVA

Nazarbayev University, Nur-Sultan, Kazakhstan

(e-mail: zhabdigapar@nu.edu.kz)

LITERARY STUDIES OF RAKHMANKUL BERDIBAY AND A LEGEND OF KOZKAMAN

Abstract. The article deals with the literary research works and research articles of Rakhmankul Berdibay, a well-known literary researcher in the Turkic world and a scholar of turkology, that attracted public attention and contributed to the enlightenment of national consciousness.

The researcher's scientific works are distinguished by their scientific depth, novelty, and ability to timely address pressing issues of society. His works which were upraised to the national and universal ideal have been appreciated. In this article the author focuses not only on Rakhmankul Berdibay's works, which are important for the study of the Kazakh literature, but also analyzes his articles that reflect his civil position. The author also thoroughly analyzes his article "En ulken madeni bailyk" (The Greatest Cultural Wealth). The article considered the plight of the Kazakh language in society under Khrushchev's "Thaw" in 1956. It led to the author's persecution, expulsion from his job at "Kazak Adebiety" (Kazakh Literature) newspaper, and expulsion from the party. It also draws attention to the principles of the scientist, which were displayed in his struggle against spiritual diseases in the society. In the first years of independence, Berdibay wrote scientific articles for the purpose of reviving the national consciousness and enlightening the spirit of the people. The main object of this study is the article "Kozkaman turaly anyz" (The Legend of Kozkaman) by a scientist who attracted the attention of the nation. The ideological purpose of the article is to explore the introduction of the concept "kozkaman" as a separate category in the scientific community.

Keywords: literary research, kozkaman, Kazakh literature, folklore, culture.

Introduction. Rakhmankul Berdibay is well-known to the nation. His significant contribution to the study of the Kazakh literary criticism and the Turkic world in the form of more than 50 books and about 1,500 scientific articles made Berdibay one of the outstanding representatives of the Kazakh literary criticism and turkology. The scientific works of the researcher are distinguished by their scientific depth and ability to timely address the needs of the society. His works which were upraised to the national and universal ideals have been appreciated. One of the peculiarities of Rakhmankul Berdibay's scientific works, journalistic articles and interviews in periodicals is that no matter what topic he considers, his main idea is to address the nation's problems and topical issues of the nation.

Looking at the past of our people, the researcher mentions the spiritual richness of history, the purity of literature and art dating back to the ancient times. He worryingly wrote about the cowardly generation who were ashamed of being called Kazakh, who were spiritually weakened and frightened of reviving the history, and became a group of cowards who turned the national heroes to enemies.

Then, in order to build a fundamental country Berdibay noted the most important issues for the future of the nation and offered his own ideas for solving them. They are: improvement of the Kazakh language, increasing the number of Kazakh schools, improving the quality of education, promoting traditional folk music, focusing on oral literature in educating the younger generation, strengthening relations between the Turkic peoples. He spoke openly about other issues that contribute to the strengthening of the independent state, and made some important suggestions.

Methodology and research methods Rakhmankul Berdibay began his career as a literary critic. He devoted his further studies to the history of Soviet literature and development of literature. His works in this area illustrate that he was well acquainted with the past and present of our national literature, and constantly searched for monitoring the daily literary process. In his books “Adebiyet zhane omir” (Literature and Life), “Kazirgi Kazak prozasinin zamandas beinesi” (Contemporary Image in Modern Kazakh Prose), “Biik paryz” (High Duty), “Zaman sazy” (Melody of the age), “Dastur tagylymy” (Lesson of the Tradition) R. Berdibay was recognized as a critic-researcher who supported innovations in literary life and was able to combat artificiality. Rakhmankul Berdibay is a scientist who brought a new breakthrough in the study of the formation and development of the Kazakh novel. His extensive research works “Kazirgi kazak romanindagi syuzhet problemalary” (Problems of the plot in the modern Kazakh novel) (1961), “Kazirgi kazak romanynyn teoriyalyk maseleleri” (Theoretical problems of the modern Kazakh novel) (1970) analyzed individual works as well as made a great step to the study of the Kazakh literature by revealing the laws of development of literary phenomena. R. Berdibay is one of the unique scientists who studied the theory of the novel. He devoted a lot of time to the study of Kazakh novels. In his scientific works “Roman zhane zaman” (Novel and time), “Kazak romany” (Kazakh novel), “Ot legendy k romanu” (From the legends to the novel), “Kazak tarihi romany” (Kazakh historical novel), “Tarihi roman” (Historical novel), and “Muhtar shyny” (Mukhtar’s peak) he studies the stages of birth, formation and development of the novel genre in the Kazakh literature. The scientist Serik Kirabayev wrote: “His works show a critic, a researcher who has a deep knowledge of the artistic features of literature, has mastered the methods of research, and who is able to analyze Kazakh phenomena in comparison with decorative literary patterns” [1, 31].

Rakhmankul Berdibay is a scientist who newly approached Kazakh folklore and actively participated in the social works. He was able to raise important issues related to the fate of the nation, to write articles in the press, make suggestions, and combine the art of literature with the social work. This study concerns unusual researches and the articles of the scientist Rakhmankul Berdibay which were written at different times. This paper will take into account the scientist’s ability to identify and express the problems of society, to influence the consciousness of the nation. It will also consider the relevance of these problems today. The main purpose of this paper is to analyze the literary theoretical and analytical works of the scientist, to understand the issues raised in his articles, and to summarize the given statements.

To analyze the literary research works of Rakhmankul Berdibay, his following works were reviewed: “Kausar Bulak”, Adebiyet synynyn kokzhiyegi” (Horizon of Literary Criticism), “Yel bolamyn desek” (To be a country). Moreover, T. Kakishevich, S. Kirabayev, A. Kyraubaeva, Sh. Ibyrayev, D. Iskakuly, and Zh. Kamalkyzy, and other investigations about the researcher’s literary studies were reviewed.

Discussion and Control. Rakhmankul Berdibay came to the field of literature in the 1950s. He made a great contribution to the development of literary criticism. Rakhmankul Berdibay, who worked for the “Kazak adebiyeti” (Kazakh Literature) newspaper between 1955 and 1959, wrote thoughtful articles on the Kazakh literature and history, preservation of cultural heritage, study of literary heritage, and the needs of the Kazakh language. He helped the devastated nation under Stalinistic totalitarian regime to enlighten. In 1956, Berdibay published a problematic article “En ulken madeni bailyk” (The greatest cultural wealth) in the newspaper “Kazakh Literature”, describing the plight of the Kazakh language at that time (Kazakh literature, 22.08.1956) [2]. Unfortunately, the ideas expressed in that article, are still relevant today. The author of the article laments the fact that the life of the Kazakh language is shrinking day by day, and mentions the problem of teaching the Kazakh language in schools, and the shortcomings in terminology. “First of all, we have to say that the situation with teaching the Kazakh language in Kazakh schools is not happy. Grammar in the Kazakh language is taught in schools up to the 7th grade. Of course, most students will be literate during this time. But after that, the vast majority of graduates will not return to the Kazakh language. After all, none of the universities in Kazakhstan teaches the Kazakh language”.

Along with the need to open a faculty of the Kazakh language, it is obligatory for Kazakh students studying in institutes to learn the Kazakh language. The vast majority of university graduates, especially in the technical and natural sciences, do not know the Kazakh literary language at all. It gives a birth to the staff that can speak and write in Russian, but can not correctly deliver his opinion in Kazakh, both orally and in writing. Berdibay wrote in his article: “Life itself shows the outcomes of it. We have a shortage of engineers, agronomists, physicists and zootechnicians who can write in Kazakh. This can sometimes lead to ridiculous situations. Kazakh intellectuals do not know their native language” [3, p. 16]. In the first years after graduating from the university, Rakhmankul Berdibay worked at school and learned the situation of the Kazakh in the academic sector. Therefore, he openly discussed those shortcomings in his article: “Ignorance of the specifics of Kazakh schools is evident in the entrance exams to universities. It is known that graduates of Kazakh schools often can not fully express themselves in Russian. This, of course, is not a one-year issue. So, this fact must be taken into account. Every entrant should be given the opportunity to take the entrance exam in his native language. Isn't it violent to say, “Speak Russian, whether you know it or not”? In this way, we can lose some talented people, the young people who are dedicated to science and technology”, says the author [3, p. 18]. Taking into account the ideological conditions of that time, expressing such bold words required great courage.

Certainly, the authorities did not like this statement of the young author, who was ready to defend his native language. The persecution of the author began immediately. The scientist Iskakuly wrote: “According to the tradition of that time, they initially received an ideological blow. In a lengthy editorial entitled “Let's improve the culture of the Kazakh nation” which was published in the newspaper “Socialist Kazakhstan” (January 29, 1957), the issue received a politically appropriate “assessment” The newspaper “Kazakh literature” published several articles entitled “adil syn – algy mindetter” (Fair Criticism - Preliminary Tasks) (February 1, 1957), “Ushkary pikirler, eleuli kateler” (Extreme Opinions, Significant Mistakes) (February 8, 1957) [4] condemning R. Berdybay and a group of Kazakh intellectuals who wrote articles in support of him. Berdibay was accused of “spreading the ideas of Akhmet Baitursynuly”. In reality, Rakhmankul may not have familiarized himself with Akhmet's legacy yet, because, the Stalinist dictatorship destroyed the works of Ahmet Baitursynov and forbade to read his works. However, the worst manifestations of colonialism, which trampled on the national interest, had reached the peak where it aroused the consciousness of any patriot. Rakhmankul Berdibay was fired and expelled from the party for this article. Rakhmankul Berdybay's article was supported by a fellow scholar Tursynbek Kakishev's article about the Kazakh language. Later, he wrote about the persecution they witnessed: “The Soviet ideological apparatus always used to finish what it had started. We know him well not only from the 1920s, when he denounced Alash figures, but also from the history of the 1930s, when he exposed “enemies of the nation”, but from the campaign against “nationalism” in Kazakhstan in the late 1940s and early 1950s. Some of my peers were forced to keep silence, whole those who claimed to be the real party critics used to be published on newspapers and journals. There is a deep meaning in the sentence: “I am ashamed to name those who fought against nationalism, not out of fear, but when we became old” [5, p. 42]. At that time, the Soviet government had shown nationalism as a negative thing and instilled it in people's minds. R. Berdibay was one of the few people who continued the work of Alash pioneers in the 1950s, who had sacrificed their lives in the early 20th century to awaken the consciousness of the oppressed nation. The hard work of these people was not in vain. According to the scientist Alma Kyraubayeva: “The next generation has an outstanding debt to these people. Removing the obligation to write an exam in Russian has aroused the enthusiasm of the Kazakh youth in the countryside to study, and has given birth to the Kazakh intelligentsia of the 1960s, who made a significant contribution to society. The deep roots of our literature and culture have been reopened, and we have reunited with our great wealth” [6, p. 58]. Rakhmankul Berdibay did not give up, no matter how many times he was persecuted for his patriotism. He was able to raise important issues related to the fate of the nation, write articles in the press, make suggestions, and combine the art of literature with his work.

Rakhmankul Berdibay is a scientist who brought a new breakthrough in the study of the formation and development of the Kazakh novel. In his books: “Roman zhane zaman” (Novel and time) (1967), «Kazak prozasyndagy zamandas tulgasy» (A contemporary figure in Kazakh prose) (1968), «Kazak Sovet adebiyetinin kalyptasuy» (Formation of the Kazakh Soviet Literature) (1971), «Dastur tagylymy» (Lessons of traditions) (1973), «Kazak romany» (Kazakh novel) (1975), «Anyzdan romanga» (From the legends to the novel), (in Russian 1976), «Gasyrlar tolgaury» (Chanting of the centuries) (1977), “Kazak tarihi romany” (Kazakh historical novel) (1979), “Biik paryz” (High duty) (1980), “Zamana sazy” (Melody of the era) (1985), “Tarihi roman” (Historical novel) (1997), “Muhtar shyny” (Mukhtar’s peak) (1997) he made interesting researches on the development, theoretical and creative problems of the Kazakh literature of the 20th century. There are detailed conclusions about the influence of the epoch on the writer's work, the manifestation of the method of socialist realism in fiction, the plot and character, contemporary image, and the characteristics of the genre. In his works dedicated to M. Auezov, he analyzed the creative history of the novel-epopee “Abay Zholy” (Abay’s way), the plot composition system, the nature of the character, and the artistic features. He also analyzed the historical novels of the authors in Kazakh literature such as I. Yessenberlin, A. Alimzhanov, M. Magauin and A. Kekilbayev

Rakhmankul Berdibay set a new approach of looking at Kazakh folklore. In our opinion, it is necessary to note the special significance of typological research, while considering the main directions of R. Berdibay’s research in the field of oral literature. Folklore scholar Shakir Ibrayev claims: “For many years, nobody conducted a full comparative study on literary and cultural heritage of the Turkic peoples in Kazakh folklore, and thus there was not any consistent answer to the reasons for the similarities. Hence, the opinions about the origin and development of oral literature are often superficial. Such situation also had a significant impact on determining the origin and distribution of genre-stage features of epic works and their relationship with historical events” [7, p. 35]. In this regard, Rakhmankul Berdibay’s comparison of the Kazakh with the poetic traditions of the Turkic-Mongol nations was the most effective. The research work “Kazakh Epic” (1982) contains not only the genre types of the epic heritage of our nation, but also its generality and uniqueness as a result of a comprehensive comparison of historical origins and typical features.

It is no exaggeration to say that such large-scale research works as “Gasyrlar tolgaury” (Centuries of chanting), “Kazak eposy” (Kazakh Epic), “Sarkylmas kazyna” (Inexhaustible Treasure), “Kausar Bulak”, “Epos – yel kazynasy” (Epos is nation’s treasure), and “Epos muraty” (Aim of the Epic) set the bar high in Kazakh folklore. Rakhmankul’s research work “Epos muraty”, published in 1995, tells a lot about religious epics, Nogai-Kazakh songs such as “Forty Heroes of Crimea”, “Edige”, “Er Shora” and “Karasai – Kazi” and the oral literature of the Turkic peoples.

Many of the works of the scientist, who devoted his life to science, were full of good intentions and valuable ideas, born from the dream to see the Kazakh nation as equal as others.

One such thought-provoking article by a scientist is called “The Legend of Kozkamans”. Analyzing the images of kozkamans in the famous Kyrgyz epic “Manas”, the scientist Rakhmankul Berdibay introduced it as a separate category in the scientific and creative cycle. In this article, the scientist analyzes the chapter “Kozkamandar” of the world-famous Kyrgyz song “Manas”. The scientist claims that despite this chapter of the poem is short, it contains figurative meanings that require special attention. After a superficial review of the epic, it seems to be related to the actions and behaviour of the contemporary Kyrgyz and Kazakh communities [8, p. 50]. Kozkaman is an ancient word. Most people may be unfamiliar with this word. We could not find the meaning of this word in the dictionary of the Kazakh language. However, in Wikipedia it is defined as “a concept that expresses the extreme thoughts and actions of those who are indifferent to the interests of their nation”. Thus, the two words “koz” (eye) and “kaman” have a multifaceted meaning. “Koz is an eye, a normal organ of human vision. And what about kaman? Apparently, it might be the root of the word “kamandastyru”. It means to deceive or confuse the eye” [9]. We decided to use the term “kozkaman”, since it is difficult to find the right translation in

English too.

To understand the essence of the problem, let's look at the content of the chapter "Kozkaman" of the poem "Manas". In this chapter, Usen, the brother of Manas's father Jakyp, was captured by the Kalmyks and taken prisoner in a massacre. Usen gets married in a foreign country and bears six children. His children spoke Kalmyk, they are brought up according to the traditions of that country. The story describes the ruler of Kangai Yessen khan who took advantage of this situation and tried to destroy the Kyrgyz state by turning Usen and his children to "kozkamans". Even though kozkamans are Kyrgyz, they want to destroy all Kyrgyz qualities. The people who felt that they were wild and completely alien, expressed their desire to beware of them. However, the kind, naive Manas did not believe them. In the end, kozkamans invited Manas as a guest, added poison to the horse milk and tried to kill the hero. As a result, Manas suffered a lot, but recovered from the poison. In this way, kozkamans threatened to destroy the country with their treachery. The assassination did not take place, and kozkamans were shamed in front of the nation.

Manas is a traditional epic of the Kyrgyz people. Scholars say that the volume of the song is twenty times the volume of Homer's *Odyssey* and *Iliad*, and twice the volume of the *Mahabharata*. The poem tells the stories of Manas, his descendants and successors. The epic consists of three main parts: the song of Manas, the song of the son of Manas, Sametei, and the song of the grandson of Manas, Seitek. Now, what is the peculiarity of the chapter "Kozkaman", which attracted the attention of the scientist Rakhmankul Berdibay among others? What is the secret of the scientist in choosing this chapter and writing an article? The scholar also analyzes the meaning and significance of the concept of kozkaman, which came to us through the poem "Manas", in his article "Kozkamans or about national betrayal and its distinction from mankurtism" [10], published in Russian. The author uses the image of kozkaman in order to describe our compatriots in today's society, who have refused their language and mentality, and speak out and act against the issues of the nation. Berdibay states that kozkaman should not be confused with mangurt. According to the author, mangurtism and kozkaman are two distinct phenomena. Mangurts are mentally ill people. "The mangurts were captured by the enemy, witnessed all kinds of violence, and suffered brain damage. They do not remember where they came from, where they were born. They only have a soul in their chests, and are able to eat and do some odd job. They can not distinguish between close and distant, benefits and harms, and can even shoot his own mother as an enemy. Therefore, the nation called them migula, mangurt, who can not remember anything" [8, p. 53]. In contrast, kozkamans are healthy and conscious people. "Kozkamans are those who don't know and don't want to know their native language, don't care about their own history, but are interested in learning other people's culture. They are educated and open-minded people. Kozkamans are more harmful and evil than mangurts" [8, p. 53]. However, it is incorrect to consider all people who do not know their language and culture as kozkamans or dangerous individuals. Here, the scholar distinguishes between those who only speak a foreign language and those who do not respect their own nationality and act against it. Historian Yesbol Omirzhanov argues: "Actually, kozkamans are common phenomena in all former and recent Russian colonies with turkic background. The Russian colonial policy killed all the intelligentsia in its colonies, and supported and applauded those who smeared Russians and wanted to be like Russians" [11]. According to the historian, this phenomenon is common to the nations of the post-Soviet countries. In general, we have already mentioned that it is a mistake to accuse someone who does not know his native language of being kozkaman, because it is not a secret that, nowadays, there are people who speak their own language and think in their own language, but sacrifice the nation's interest for their own sake.

In 1997, in an interview with a correspondent of a republican newspaper, R. Berdibay was asked to reflect on his article "Who are the kozkamans?". His answer was: "Kozkaman is a term that clearly describes a negative phenomenon. Kozkamans are criminals who consciously oppose our nation. This incurable disease is present in the body of our society. I found this concept in the famous Kyrgyz poem "Manas". I used it to explain the unpleasant phenomenon. This is the history of kozkaman" [12]. The researcher added that, if our compatriots recognize the modern kozkamans, who cut the nation's aim and are not ashamed of their betrayal of the nation, and

instead consider themselves heralds of advanced civilization, it would be possible to find the ways of protecting the nation from kozkamans”.

Another unknown to the majority feature of Berdibay is his poetry. The scientist, who spent his life fighting for the national heritage, did not pursue a poetic path. He accompanied science in his life in order to express the heroism of his nation and accompanied journalism to narrate his nation's sorrow. He left behind a rich legacy for future generations. However, he has never given up poetry. Zhanymgul Kamalovna, a researcher of Rakhmankul Berdibay's legacy, says: “We found a lot of his rubaiyats in his notebook. It seems that the in poetry art the rubaiyat, that adhere to Eastern wise men, was close to his nature. This is because he has repeatedly published such poems in Turkestan” [13, p. 94].

R. Berdibay's thoughts about the riskiness of the hypocrisy of those who are not nourished by the great culture, but became spiritually dependent on another nation, can be seen in his rubaiyats.

Yel edik sharapaty tan bop atkan, (We were a nation full of beneficence)

Darhan konili alemdi tanyrkatkan. (Our kindness amazed the world)

Shynymen azdyrmak pa or halykty (Do they really want to deceive the proud nation?)

Kozkaman tilin, dinin, dilin satkan? (Kozkaman betrayed his language, religion, mentality?)

[p. 14, 35]

This is a factual determination that accurately diagnosed a serious disease in the society, which hurts the heart of every person who grew up according to the country's virtues. According to Alma Kyraubayeva, after this article by Berdibay, the concept of “kozkamanstvo” began to appear in the pages of Russian newspapers. This is probably the great achievement of the work [6, p. 61].

Outcomes. In history, a person who raises the important issues of society and writes about them is called a thinker. The attempts to awaken consciousness and form a national concept and friendship of nations and attempt of unity are considered as a national value and a priceless treasure. In general, the closer look into the works of Rakhmankul Berdibay reveal that the scientist dreamed of reviving the ties between the Turkic peoples, who in ancient times were a strong state, and then scattered under the influence of difficult circumstances. He wished to reestablish the former strong state which could be realized if former Turkic nations reconciled, shared the joy of one another, accepted the good of each other, were spiritually mature and worked together on the path to common goals. The main topics of the author's works were: a concern for the present and future of the nation, reestablishment of the national consciousness, formation of the national consciousness, development of the language, propagation of religion, the issues related to the relationship with other nations living in our country, the ways of improving them, the issues of effective integration of positive experience of other countries in the development of Kazakhstan, and other suggestions, recommendations and thoughts. We have already mentioned some of them.

Conclusion. Analyzing the works of Rakhmankul Berdibay, we realized that the life principle of a scientist was “the value of each person is measured by his benefit to the nation”. According to the professor Rymgali Nurgali, no matter what he does, whether he writes an article, publishes a book, participates in the work of the national university, presents in the auditorium, scientific conferences, on television, radio, makes proposals to prestigious institutions, and finally meets at the table, the core of all works of Rakhmankul Berdibay lies in his concern for the nation, the idea of freedom, and the essence of freedom. Rakhmankul Berdibay himself confirms this with all his personality and life. “My interests, joys and sorrows are Kazakh, Kazakh history, its rich heritage. All my efforts for the Kazakh nation give me joy, even if I am beaten or left without anything”, he says. A thorough study of Rakhmankul Berdibay's heritage is one of the things to be done in the future.

References

1. Kirabaev, S. *Ult muddesine adaldyk. (Loyalty to the interests of the nation). Galym*

- muraty*. The materials of the conference dedicated to the 75th anniversary of R. Berdibay, Turkestan. 2004. Pp. 31.
2. Berdibay, R. En ulken madeni bailyk. (The greatest cultural wealth). Kazak adebiyeti, 1956.
 3. Berdibay, R. Adebiet synynyn kokzhiegi. (*Horizon of literary criticism*). Turkestan: Turan. 2006, Pp. 523.
 4. Iskakuly, D. Ultynyn sozin soylegen. (*He spoke for his nation*). Egemen Kazakhstan, 2017. <https://egemen.kz/article/159987-ultynynh-sozin-soylegen>).
 5. Kakishuly, T. Azamat galym. (*Citizen scientist*). *Galym muraty*. The materials of the conference dedicated to the 75th anniversary of R. Berdibay. Turkestan. 2004. Pp.42.
 6. Kyraubaeva, A. Kokeykesti arman gumyr. (*A dream life*). *Galym muraty*. The materials of the conference dedicated to the 75th anniversary of R. Berdibay. Turkestan. 2004. Pp. 58.
 7. Ibraev, Sh. Epos zertteushisi. (Epic researcher). *Galym muraty*. The materials of the conference dedicated to the 75th anniversary of R. Berdibay. Turkestan, 2004. Pp. 35.
 8. Berdibay R. Bestomdyk shygarmalar zhinagy. (*A five-volume collection of works*). *Kausar Bulak*. Vol. 2. Almaty: Kazygurt. 2005. Pp. 472.
 9. Yelmuratov, N. Tauelsizdik ham kozkamandar. 2016. (*Independence and kozkamans*). <https://abai.kz/post/47833>
 10. Berdibay R. Kozkamans or about national betrayal and its distinctions from mankurtism. (In Russian). *Mysl'*. No.4. 2003, Pp. 68-72.
 11. Omirzhanov, E. Kozkaman. 2012. <https://abai.kz/post/15317>
 12. Berdibay, R. Kozkamandar kimder? (*Who are the kozkamans?*). Kazakh adebiyeti, 1996.
 13. Kamalqyzy, Zh. Rahmankul Berdibay rubailarynyn takyryptyk zhane korkemdik kundylyktary. (*Thematic and artistic values of Rakhmankul Berdibay's rubaiyats*). *Turkology*. No.3. 2018. Pp. 94-108.
 14. Berdibay R. Rubaiilar. (*Rubaiyat*). Turkestan: Turan. 2003. Pp. 61.

ӘБДІҒАППАРОВА Ж.Ж.

Назарбаев университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

РАХМАНҚҰЛ БЕРДІБАЙДЫҢ ӘДЕБИ ЗЕРТТЕУЛЕРІ ЖӘНЕ КӨЗҚАМАН ТУРАЛЫ АҢЫЗ

Андатпа. Мақалада есімі түркі әлеміне танымал, тұлға әдебиет зерттеушісі, түркітанушы ғалым Рахманқұл Бердібайдың әдеби зерттеу еңбектері, әр жылдарда қоғамның назарын аударған, ұлттық сананы оятуға септігін тигізген зерттеу мақалалары талдауға алынған. Ғалымның ғылыми зерттеу еңбектері ғылыми тереңдігімен, жаңашылдығымен, қоғамдағы өзекті мәселелерді дер кезінде көтере білгендігімен ерекшеленеді. Ұлттық, жалпы адамзаттық идеалдар биігіне көтерілген ғалымның зерттеу еңбектері өзінің лайықты бағасын алып та қойған. Мақалада автор Рахманқұл Бердібайдың қазақ әдебиеттану ғылымы үшін маңызды әдеби зерттеу еңбектері мен қатар азаматтық ұстанымын танытқан проблемалық мақалаларына арнайы тоқталады. Жеке адамға табынушылық сыналып жатқан А. Хрущевтің «Жылымығы» тұсында, 1956 жылы қазақ тілінің қоғамдағы мүшкіл халін көтерген, соңы автордың қудаланып, Қазақ әдебиеті газетіндегі қызметінен шығарылып, партиядан қуылуына себеп болған «Ең үлкен мәдени байлық» атты мақаласына жан-жақты талдау жасайды. Сонымен қатар ғалымның қоғамдағы рухани дерттермен күрескен қайраткерлік ұстанымдарына назар аударады. Р. Бердібай еліміз тәуелсіздік алған алғашқы жылдары халықтың ұлттық санасын жаңғырту, рухын ояту мақсатында ғылыми-көпшілікке арнаған мақалалар жазды. Сондай елдің назарын аударып, қоғамға ой салған ғалымның «Көзқаман туралы аңыз» атты мақаласы да осы зерттеудің басты нысаны болды. Мақаланың идеялық мақсаты, көзқаман деген ұғымның жеке категория ретінде ғылыми айналымға енгізілуі мақалада зерттеліп, зерделенеді.

Түйін сөздер: әдеби зерттеу, көзқаман, қазақ әдебиеті, фольклор, мәдениет.

АБДИГАПБАРОВА Ж.Ж.

Назарбаев университет, г. Нур-Султан, Қазақстан

ЛИТЕРАТУРНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ РАХМАНКУЛА БЕРДИБАЯ И ЛЕГЕНДА О КОЗКАМАНЕ

Аннотация. В статье взяты труды тюрковеда Рахманкула Бердибая. Исследования ученого отличаются научной глубиной, новизной, умением своевременно затрагивать актуальные проблемы в обществе. В статье автор акцентирует внимание на важных для казахской литературоведческой науки работах Рахманкула Бердибая. В работе проведен всесторонний анализ статьи «Ең үлкен әдеби байлық» («Самое большое литературное богатство»), написанной во времена хрущевской «оттепели». В статье рассматривается проблема **казахского языка в обществе**. Данная статья стала причиной преследования, а в 1956 году – увольнения автора из газеты «Қазақ әдебиеті» и исключения его из партии. В первые годы обретения независимости нашей страной Р. Бердибай написал много научно-популярных статей для возрождения национального самосознания, пробуждения духовности народа. Обратившая на себя внимание и вызвавшая интерес в обществе статья ученого «Көзқаман туралы аңыз» («Легенда о козкамане») (в словаре дается перевод этого термина как «нигилизм», хотя данный перевод не в полной мере отражает глубинный смысл оригинального термина) тоже стала основным объектом данного исследования.

В настоящей статье осмысливается и исследуется идейная основа статьи, введение в качестве отдельной категории в научный оборот понятия «козкаман».

Ключевые слова: литературное исследование, козкаман, казахская литература, фольклор, культура.

Әдебиеттер

1. Қирабаев С. Ұлт мүддесіне адалдық. Ғалым мұраты. // Р. Бердібайдың 75 жылдығына арналған конференция материалдары, 1 қараша, 2002 ж., Түркістан. – 31 б.
2. Бердібай Р. Ең үлкен мәдени байлық, // Қазақ әдебиеті, 22.08. № 47. 1956.
3. Бердібай Р. Әдебиет сынының көкжиегі, Түркістан. Тұран, 2006. – 523 б.
4. Д.Ысқақұлы. Ұлтыныңсөзінсөйлеген. Егемен Қазақстан. 19 Қазан, 2017. <https://egemen.kz/article/159987-ultynynh-sozin-soylegen>).
5. Кәкішұлы Т. Азамат ғалым. Ғалым мұраты. Р.Бердібайдың 75 жылдығына арналған конференция материалдары, 1 қараша, 2002 ж., Түркістан. – 42 б.
6. Қыраубаева А. Көкейкесті арман ғұмыр. Ғалыммұраты. Р. Бердібайдың 75 жылдығына арналған конференция материалдары, 1 қараша, 2002 ж., Түркістан. – 58 б.
7. Ыбыраев Ш. Эпос зерттеушісі. Ғалым мұраты. Р. Бердібайдың 75 жылдығына арналған конференция материалдары, 1 қараша, 2002 ж., Түркістан. – 35 б.
8. Бердібай Р. Бестомдық шығармалар жинағы. Кәусарбұлақ. 2-том. Алматы, Қазығұрт, 2005. – 472 б.
9. Елмұратов Н. Тәуелсіздік һәм көзқамандар. 5 қараша, 2016. <https://abai.kz/post/47833>
10. Бердібай Р. Козкаманы или о национальном предательстве и его отличии от манкуртизма. Мысль, 2003, - №4. 68-72 б.
11. Өміржанов Е. Көзқаман. 5 қараша, 2012. <https://abai.kz/post/15317>
12. Бердібай Р. Көзқамандар кімдер? // Қазақ әдебиеті. 1996. 30 сәуір.
13. Камалқызы Ж. Рахманқұл Бердібай рубайларының тақырыптық және көркемдік құндылықтары. Түркология, № 3, 2018. 94-108 б.
14. Бердібай Р. Рубайлар. Түркістан, Тұран. 2003. - 61 б.

Автор жайлы мәлімет:

Әбдіғалпарова Жанар Жақсыбекқызы – филология ғылымдарының кандидаты, Назарбаев Университетінің ассистент профессоры, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Абдіғалпарова Жанар Жақсыбековна – кандидат филологических наук, ассистент профессор Назарбаев Университета, Нур-Султан, Казахстан.

Abdigapparova Zhanar Zhaksybekovna – candidate of philological sciences, assistant professor of the Nazarbayev University, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Л.Н. ДӘУРЕНБЕКОВА¹

С. БАТАН²

Еуразия гуманитарлық институты, Нұр-Сұлтан, Қазақстан^{1,2}
(e-mail: daurenbekova.laura@mail.ru¹, sunkarbekbatan@gmail.com²)

АБАЙ ҚҰНАНБАЙҰЛЫ – МЫСАЛ ЖАНРЫН АУДАРУ ШЕБЕРІ

Аңдатпа. Мақалада әлем әдебиетінің ұлы классиктері Шиллер, Гете, Байрон, А. Пушкин, И. Бунин, М. Лермонтов, И. Крылов, А. Мицкевич туындыларын қазақ тіліне аударып, ұлттық әдебиетімізде көркем аударманы қалыптастыруға үлес қосқан Абай Құнанбайұлының мысал жанрын аударудағы шеберлігі қарастырылады. Абайдың И. Крылов мысалында берілген даналық ойлардың ұғымын сезіне отырып, өзінің төл шығармасындай аударуға күш салатыны талдаулар арқылы көрсетіледі. И. Крылов мысалдарында берілген даналық ойлардың ұғымын сезіне отырып, өзінің төл шығармасындай аударуға күш салатыны көрсетіліп, әр мысалының соңындағы ғибратты ой-тұжырымдары талдаулар арқылы беріледі. Сондай-ақ, түпнұсқа мәтіндері мен көркем аударма мәтіндерін салыстыру, түсіндіру, топтау және мәтіндік талдау әдістері қолданыла отырып, ақынның аударма арқылы орыс әдебиетінен қандай пайдалы өнеге алғандығы, оны өз шығармашылығына қолдана білгендігі айтылады.

Абай аудармаларында қолданылған трансформациялар: генерализация, конкретизация, антонимдік т.б. тәсілдер анықталынады. Көркем аудармамен айналысудағы А. Құнанбайұлының мақсаты айқындалынады. Сондай-ақ, мысал – әлем әдебиетіндегі көне жанрлардың бірі екендігі, кез келген мысал оқырманға ғибратты ой айтуды көздейтіні мысалдармен сараланады. Мысалдың шығуы, дамуы грек халқының ақыны Эзоп есімімен тығыз байланысты екені де айтылады.

Түйін сөздер: Абай, мысал жанры, аударма, ақын, тұжырым, әдебиет.

Кіріспе. Ежелгі дәуірден бүгінгі күнге дейін өзектілігін жоғалтпаған Эзоп мысалдары ХІІІ ғасырдан бастап әлем әдебиетіне аударыла бастады. Эзоптан бастау алған мысал жанры, қазақ әдебиетіне И. Крылов арқылы тарады деуге негіз бар. 1890 жылдары «Дала уалаяты» газетінде И. Крыловтың мысалдары қазақ тіліне аударылып көбірек жарияланған екен. Демек, қазақ әдебиетінде мысал жанрын аудару дәстүрі ХІХ ғасырдың екінші жартысынан А. Құнанбайұлы, Ы. Алтынсарин, А. Байтұрсынұлы, Б. Өтетілеуов, С. Көбеев т.б. аудармаларынан бастау алады деп айта аламыз. Аталған жанрға қатысты әдебиет теориясында дәйекті тұжырымдар да бар.

«Мысал-эпостық шығармалардың ішіндегі ең қысқа түрі. Әрқашан сатиралық сипатты, көбіне аң, хайуанат, кейде зат түрлері жазылады да сол арқылы адам бойындағы мін, әлеуметтік ортадағы кемшілік, күлкіге, келекейге, мазаққа айналдырып, сықақпен саналады. Мазмұны бүкпелі болғанымен, идеясыз, астарсыз, ашық, тура, тілі мірдің оғындай өткір, шымшыма, шымыр келеді» [1, 15]- дейді академик З. Қабдолов.

Өлеңмен берілетін тағылымды ойды астарлап жеткізуді мақсат ететін мысал жанрының тақырыбы әртүрлі. Сюжеттерінің кейіпкерлері адамдар, құстар, жан-жануарлар, өсімдіктер болып келеді. Жан-жануарларға тіл бітіп, диалог тәсілімен қоғамдағы өзекті мәселелерді қозғайды. Әсіресе, адам мінезіндегі екіжүзділік, жалқаулық, арсыздық т.б. жаман әдеттер жануарлардың образымен беріліп, әшкереленеді.

Әдістеме және зерттеу әдістері. ХХ ғасыр басында орыс әдебиетіндегі мысал

жанрының көрнекті үлгілері қазақ тіліне аударылып, әдебиеттің дамуына ықпал етті. Әсіресе, қазақ ағартушылары И. Крыловтың мысалдары арқылы ұлттың сана сезіміне әсер етіп, ғибрат алуды ұсынды. Белгілі жазушы И.С. Тургенев: С самого детства Крылов всю свою жизнь был типичнейшим русским человеком: его образ мышления, взгляды, чувства и всеего писания были истинно русскими, и можно сказать без всякого преувеличения, что иностранец, основательно изучивший басни Крылова, будет иметь более ясное представление о русском национальном характере, чем если прочитает множество сочинении, трактующих об этом предмете» [2] деген екен. Десек те, И. Крылов мысалдарынан орыс халқының ұлттық болмысы ғана емес, жалпы адамзат үшін тәлім-тәрбиелік маңызы бар сюжеттерді байқаймыз. И. Крыловтан С. Көбеев 37 мысал аударып «Үлгілі тәржіме», А. Байтұрсынов 40 мысал аударып «Қырық мысал», Б. Өтетілеуов 15 мысал аударып «Жиған-терген» деп жеке кітап етіп бастыруынан мысалдардың қазақ халқы үшін маңызды болғанын пайымдаймыз. Бір қызығы И. Крыловтың бір мысалы қазақ тіліне бірнеше рет аударылған. Түпнұсқа өлең түрінде берілсе де, аудармашылар қарасөз түрінде де, өлең түрінде де әр түрлі тәсілмен беріп отырады. И. Крыловтың мысал өлеңдерінің формасын өзгертсе де, негізгі идеясына нұсқан келтірмейді.

Біздің қарастыратынымыз Абай Құнанбайұлының И. Крыловтан аударған мысалдарының ерекшеліктері. Абайдың қай аудармасын алып қарасақта, шығармашылық еркіндікті байқаймыз. Оқырманның түсінігіне бейімдеп, өзінің айтпақ ойын қосып мысалды дамытып береді. Академик З. Ахметов: «Абай орысша мысалдың тексін дәлме-дәл аударуды мақсат етпеген, негізінен оқиға желісін сақтай отырып, мысалдағы жай-жағдайларды қазақ өміріне, ұғым-түсінігіне, ойлау, сөйлеу ерекшелігіне жанастырып, өзінше бейнелеуге ұмтылған» деп талдау жасайды [3, 68]. Абай аударма арқылы қазақ әдебиетін рухани құндылықтармен толықтырды.

Жалпы, Абай әлем әдебиетінің классиктері: Шиллер, Гете, Байрон, А. Мицкевич, А. Пушкин, И. Бунин, М. Лермонтов, И. Крылов туындыларын орыс тілі арқылы қазақ тілінде сөйлетті. Яғни, қазақ әдебиетінде көркем аударманың қалыптасуына ықпал етті деуге негіз бар.

Абай аудармалары отандық ғылымда әртүрлі деңгейде қарастырылғанымен, мысал жанрының аудармасы жүйелі түрде зерттелмеді. Жалпы, отандық ғылымда қазақ поэзиясының классигі Абайдың көркем аудармадағы ізденістері, ерекшелігі зерттеліп талданғанымен мысал жанрының аудармасы заманауи аударматану ғылымында жүйелі қарастырылмады.

Зерттеу жұмысын жүргізу барысында түпнұсқа мәтіндері мен көркем аударма мәтіндерін салыстыру, түсіндіру, топтау және мәтіндік талдау әдістері қолданылды. Абайдың аудармашылық өнеріне ғылыми талдау жасалынып, оның аударма арқылы орыс әдебиетінен қандай пайдалы өнеге алғандығы, оны өз шығармашылығына қолдана білгендігі айтылады. Мысал аудармасындағы Абайдың ізденісін, әр сөздің эквивалентін аударма тілден сәйкестігін табу шеберлігі, жалпы аудару тәсілдері сарыстырмалы - компаративистік тұрғыдан қарастырылады. Аударма барысында қолданған трансформациялық әдістері аударма теориясының қағидалары негізінде айқындалады.

Талқылау мен бақылау. Абай Құнанбайұлының И. Крылов мысалдарын еркін аударып, арасына өз идеяларын, көзқарасын қосып, қазақ психологиясына, болмысына қарай бейімдеуді мақсат еткен. «Мысалдың артықшылығы, алдымен, олардың поэзиялық қуат-күшінен, тұспал бейнелер арқылы сан алуан адамдардың мінез-кұлқын, әс-әрекетін аңдатып, айқын көзге елестетіп, сол арқылы қоғамдық өмірдің шындығын, қайшылықтарын терең ашып бере алатын мол мүмкіндігінен іздесе керек» [4, 87] – дейді Абайтанушы, профессор З. Ахметов. Абай өзінің төл туындыларымен ғана емес, тәржіме арқылы да адамзатты адамгершілікке, еңбекқорлыққа үндейді. Мәселен, И. Крыловтан аударған «Шегіртке мен құмырсқа» мысалында «қыстың камын жаз ойла» идеясын жеткізсе, «Есек пен бұлбұл» мысалында біліксіз сыншының сынын көрсетіп, «сын - шын болсын» ұстанымын жеткізген. Байқап отырсақ Абайдың тәржімаларының астарында үлкен мән жатыр. Абай мысал жанрының шебері И. Крыловтың өлеңдерін аударып, сатира

тілімен негізгі ойды шебер жеткізе білген. Ақын Крыловтың «Стрекоза и муравей» тақырыбын «Инелік пен құмырқа» деп бермей, «Шегіртке мен құмырсақ» деп атауды жөн көреді. Абай өлеңнің поэтикалық мазмұнын ашу үшін, инеліктен қарағанда ыршып жүретін шегірткенің болмысына сәйкес инелікке қарама-қарсы образды алып, антонимдік аударма жасаған. Негізінде антонимдік аударма, аударма теориясында қолданылатын ұтымды тәсіл екенін осы мысал тәржімасынан байқаймыз.

«Шегіртке мен құмырсақ» мысалында құмырсақаны шегірткемен қатар ала отырып, құмырсақаның еңбекқорлығы, шегірткенің ертеңгісін ойламайтын жалқаулығы суреттелген.

Түпнұсқасында шегірткенің секіріп жүріп, жаздың өтіп бара жатқандығын, қыстың келгенін байқамай қалғандығы айтылады. Тәржімасында Абай түпнұсқасын сөзбе-сөз бермей, шегірткені орыс тіліндегідей «секіргіш» демей, бейнелі түрде шегіртке образын ашып ыршып жүріп ән салатынын, «шырылдауық» деп бейнелейді. Сайран салып, қызық қуып жүріп жаздың қалай өтіп кеткенін байқамай қалғандығын яғни, себебін анықтап жеткізеді.

Помертвело чисто поле,
Нет уж дней тех светлых боле,
Как под каждым ей листком
Был готов и стол и дом [5, 102].

Жаз күндеріндей емес, дала өлі. Жазда әр жапырақтың асты үй болып, дастарханда дайын болып тұрушы еді. Енді ол күндер жоқ. Бұл шумақ шегірткенің жағдайының қиындағанын білдіріп тұр. Бұл шумақты Абай нақтылап:

Жаздыкүні жапырақтың
Бірінде тамақ, бірінде үй,
Жапырақ кетті, жаз кетті,
Күз болған соң кетті күй – деп берген [6, 25].

Түпнұсқада күздің келгені астарлы түрде берілсе, аудармадан нақтылау әдісін байқаймыз. Абай «күз болған соң кетті күй» деп өз жанынан сөз қосып, қазақ ұғымына түсінікті етіп, еркін жеткізген. Келесі шумақтардың аудармасынан трансформация тәсіліндегі ұлғайту әдісін байқаймыз. «Абай аудармаларында жалпы мазмұнын өз сөзі, өз ұғымынша әдемілеп айтып береді. Солардың үлгісін ғана алып, өзінше жазады. Бірақ, жалпы сарыны, ізі сақталынады. Кейде өз жанынан сурет, баяндаулар қосып, кейбір жерлерін тастап кетеді» [7, 93] – деп пікір білдірген екен академик, Қ. Жұмалиев. Абай өзінше жазса да, автор идеясынан ауытқымайды. Абайдың аудармадағы ұстанымы автордың астарлы ойын жұмбақтамай оқырманға нақтылап жеткізу. Нақты беру үшін сөз қосу, мағынаны дамыту келесі шумақтардан да байқалады.

Все прошло: с зимой холодной
Нужда, голод настает,
Стрекоза уж не поет,
И кому же в ум пойдет
На желудок петь голодный!

И. Крылов «все прошло...» [8, 67] - деп бір тіркеспен ғана шегірткенің жағдайының қиындағанын білдіреді де, қарны аш болса, ән салып, сауық құруға шамасының болмайтынын бес жолға сыйғызып берген. Ал, Абай осы бес жолды он жолға айналдырады. Яғни, түпнұсқа сөздерін дәл аударып, сірестірмей шығармашылық еркіндікпен шегірткенің мүшкіл халін шеберлікпен бейнелейді.

Жылы жаз жоқ, тамақ жоқ,
Өкінгеннен не пайда?
Суыққа тоңған, қарны ашқан
Ойын қайда, ән қайда?
Оныменен тұрмады,
Қар көрінді, қыс болды.

Сауықшыл сорлы бүкшиді,
Тым-ақ қиын іс болды.
Секіру қайда, сүрініп,
Қабағын қайғы жабады [9, 56].

Байқап отырғанымыздай, бұл шумақта түпнұсқада жоқ сөздерді кездестіреміз. Шегірткенің құмырсақаға барып жалынғаны түпнұсқада:

Злой тоской удручена,
К муравью ползет она – деп екі сөйлеммен берілсе, аудармада жәй құмырсақаға барды демей, нақтылай:

Саламда жатып дән жиған
Құмырсақаны іздеп табады.
Селкілдеп келіп жығылды
Аяғына бас ұра.

Салам дегеніміз: «Шөп-шаламның үйіндісі, илеу» [8, 62]. Демек, Абай жаздай еңбектенген, қысқа сақадай сай болған құмырсақа екенін анықтап беруді мақсат еткен. Сондай-ақ, қарны ашқан шегірткенің бейнесін селкілдеп, аяққа жығылғанын суреттеп көрсетеді. Ары қарай шегірткенің құмырсақаға жалынғанын орыс тілінде:

«Не оставь меня, кум милый!
Дай ты мне собраться с силой
И до вешних только дней
Прокорми и обогрей!»
Абай аудармасы:

Қарағым жылыт, тамақ бер,
Жаз шыққанша асыра!

Бұл шумақтан аударма трансформациясындағы қысқарту әдісін байқаймыз. Түпнұсқадағы шегірткенің өмір сүруге шамасының жоқтығынан, күш жинағанша құмырсақаның қасында қалуға мұрсат сұрағаны, тамақ беріп, бойын жылытып қыстан аман-есен шығуын өтініп сұрағаны айтылған. Ал, Абай төрт жолды екі жолға сыйғызып, қысқа ғана «жаз шыққанша асыра» деген жолмен-ақ, басты айтпақ ойды білдіреді. Түпнұсқада шегірткеніңәннен басы айналып жүргендігі айтылса, аудармада түпнұсқаға жуықтатылып, әннен қолы тимегендігі айтылады.

«А, так ты...» - «Я без души
Лето целое все пела», -
«Ты все пела? Это дело:

Так поди же, попляши!» -деп әнінді айып, сайран салып жүре бер деп аяқталса, аудармада:

Қайтсін қолы тимепті,
Өлеңші, әнші, есіл ер!
Ала жаздай ән салсаң,

Селкілде де, билей бер! – деп жол қосу арқылы мағынаны ұлғайтып, өлеңнің концепсиясын әсерлі жеткізе білген.

Жалпы, «Крылов мысалдарын аударғанда мысал моралін өзгертіп, соңғы жолдарын және басқа сентенцияларын қайта қарап, жасап қазақтар түсінігіне ыңғайлаған» [9, 87]. Абай кез келген шығарманы аудармай мысал жанрының атасы болып есептелетін Крыловтың өлеңдерін аударып отырып, мысқыл, әжуалардың астарын қазақ қоғамына жеткізе білген. Абайдың шығармашылық еркіндікпен жасаған аудармаларын қазіргі кезде де поэзия аудармасының классикалық үлгісіне жатқызамыз.

И. Крылов жан-жануарларға тіл бітіріп, диалог тәсілімен қоғамдағы өзекті мәселелерді қозғайды. Әсіресе, адам мінезіндегі екіжүзділік, жалқаулық, арсыздық т.б. жаман әдеттер жануарлардың образымен беріліп, әшкереленеді. Қазақ тіліне аударылған мысалдардың ерекшелігі түпнұсқа авторының айтпақ болған идеясы мысал соңында тұжырым болып берілетіндігінде. Аудармадағы тұжырым дегеніміз – аудармашы шығарманың идеясын

түсініп, мысалдан ой түйдірту мақсатында ұлғайтып өз жанынан шумақ қосады. Мәселен, И. Крыловтың «Есек пен бұлбұл» мысалында бұлбұлды көрген есек оның таланты туралы көп естігенін айтып, ән айтуын өтінеді. Бұлбұл есектің өтінішін қабыл алады. Құстың керемет дауысын естіп, барлық тіршілік иелері бұлбұлдың әнін сүйсіне тыңдайды. Әнін айтып болған бұлбұл есекке қарап, бағасын сұрайды. Есек болса, «жаман емес, бірақ әтештен де үйренгеніңіз дұрыс-ау» дейді. Есекке ренжіген бұлбұл ұшып кетеді. Бұл мысалдың мағынасы тереңде, автор әділ бағалау, сынды дұрыс айта білу керек екенін есектің сөзі арқылы жеткізеді. Абай осы мысалдың соңына:

Демеймін жұрт мақтасын,
Я жақсын, я жақпасын.

Сүйтсе де мұндай сыншыдан

Құдайым бізді сақтасын [10, 19] – деп түйінді тұжырым жасайды.

Абайдың И. Крыловтан аударған «Бақа мен өгіз» мысалын да өгізді көрген бақа «өгіздей дәу боламын» деп күшеніп, өзін-өзі қинап, қарнын қампитып жарылып өледі. Мысалдың мағынасы өзгеге еліктеп, «менде сондай болуым керек» деп әліңе қарамай жанталассаң мерт болуың мүмкін деген ойды білдіреді. Яғни, «әлін білмеген әлек» осы бақаның образына келіп тұр. Түпнұсқада өгізді көрген бақа оны қызғанып айналасындағы бақаларға менде сондай бола аламын» деп бірден күшенуге кіріседі. Ал, Абай аудармасында мысалды бастамас бұрын бір шумақ қосып,

Қарасаң, тым-ақ көп
Көре алмас іші тар.

Несі артық, бізден деп,

Салыспақ жұрт та бар [11, 49] – деп оқиғадан бұрын түсініктеме (комментарий) беріп кетеді.

Орыс тілінде:

«Смотри-ка, квакушка, что, буду ль я с него?» –

Подруге говорит. "Нет, кумушка, далеко!" –

«Гляди же, как теперь раздуюсь я широко.

Ну, каково? Пополнилась ли я?» - «Почти что ничего». –

«Ну, как теперь?» - «Все то ж». Пыхтела да пыхтела

И кончила моя затейница на том,

Что, не сравнившись с Волом,

С натуги лопнула - и околела [8, 96] – деп, қысқа ғана қайырса, қазақ тілінде түпнұсқадағы бір сөйлем бір шумаққа ұлғайтылады. Аудармашы И. Крылов мысалын негізге ала отырып, адамдарда болатын іш тарлық, қызғаныш, көре алмаушылықтың соңы немен аяқталатынын мысал арқылы көрсеткісі келген.

Қасындағы жолдасқа

«Қарашы,- деді,- сен бізге!

Қиын ба екен үлкею,

Жеткем жоқ па өгізге?»

«Ісіндің, кебіндің,

Сонда да не пайда?

Түрі жат өгіздің,

Сен қайда, ол қайда?»

Күшенді кеп кіжініп,

Келгенінше шамасы,

«Өстім ғой»- деп ісініп,

Дейді: «енді бір қарашы!»

Қарады да,- «Дәнеме

Болған жоқ қой, қой!» – деді.

Қызып алған антұрған

Айтқан сөзге көнбеді.

Ыңқыл қағып, тыпырлап,

Күшенді де, бөртінді.

Іш жарылды сытырлап.

Мақтанам деп өзі өлді

Байқап отырғанымыздай, мысал қазақ тілінде бақаның қылықтары жеңіл тілмен, нақты берілген. И. Крылов мысалдың соңғы жолында өз тұжырымын былай береді:

Пример такой на свете не один:

И диво ли, когда жить хочет мещанин,

Как именитый гражданин,

А сошка мелкая, как знатный дворянин – деп атақты, белгілі дворяндардай боламын деп әліне қарамасаң, сәтсіздікке ұшырап қаларсың деген ойды сарказммен береді. Ал, Абай тұжырымында

Таласпа, жаным-ай,

Қолыңнан келмеске.

Болаарсың бақадай,

Көп түссең егеске – деп берілген. Демек, Абай қолдан келмеске ұмтыламын деп, бақаның күйін кешерсің дегенді айтып, ескертеді. Сондай-ақ, осы мысал аудармасында антонимдік аударма кездеседі. Мәселен, И.Крыловта бақа өгізді көк майса жерде кездесе, аудармада екеуі бұлақ басында кездесіп қалады. Демек, Абай түпнұсқаны жолма-жол, сөзбе-сөз аударуды мақсат етпей, негізгі ойды алып, шығармашылық еркіндікпен интерпретациялайды.

Әдебиет теориясында берілетін аллегория тәсілі көбінесе мысал жанрында кездеседі. Жоғарыдағы мысал аудармаларында да бұл тәсіл сақталынып жоғары деңгейде берілген. «Аллегория (көне грекше: *allēgoria* – пернелеп айту), пернелеу – оқырманның не көрерменнің санасына, қиялына ерекше әсер ететіндей, образ жасаудың бейнелеуші құралы, көркемдік тәсіл [12, 54]. Түлкі – қулық, арыстан – зорлық, қасқыр – қастық, қоян – су жүректік, есек – ақымақтық, аққу – адалдық, махаббат т.б. түрінде бейнеленетін персонаждарда адамдарға тән мінез пернелеп айтылса да, бірден санаға, қиялға әсер етіп, көз алдына елестейді. Әлемдік сөз өнерінде ғасырлар бойы қалыптасқан типология ортақ бейнелер астарлау арқылы беріледі. Десек те, мысал жанрының түпнұсқасында жан-жануарлар арқылы астарлап берілетін тұстар, аудармада аудармашылар ашық түрде, тұжырыммен нақты беруді мақсат етеді.

В 1805 г. писатель показывает самому знаменитому баснописцу страны И.И. Дмитриеву свой вариант перевода с французского басен Лафонтена. Дмитриев отнесся с восторгом к текстам Крылова и настойчиво убеждал его, что сочинение оригинальных текстов и перевод уже существующих и есть его призвание [13].

Нәтижелер. Қазақтың ұлы ағартушылары орыс халқының демократияшыл мәдениетінен үлгі алып, аударма тарихының қалыптасуына ықпал етті. Халық мәдениетін көтеру үшін көркем аударма жұмыстарымен айналысты. Аударма арқылы халықтың санасын оятып, ой-өрісін кеңейтуге ат салысты. Ақын, аудармашы Абай Құнанбайұлыда көркем аударманың бір ізге түсуіне айтарлықтай еңбек сіңірді. Поэзиялық шығарма, аударма шығарма болсын қай-қайсысын аударуда да ең алдымен түпнұсқа мәтініндегі әр сөзге баламаның сәйкес, үйлес келуіне мән беру керектігін басты орынға қояды. Ол үшін көркем аударма жасауда ең алдымен көркемдік логикаға сүйенуді мақсат ететіндігін байқауға болады. Аудармашының логикасы мықты болса алдымен мәтінді қабылдап, түпнұсқадағы белгілі бір сөзді қазақшалағанда онымен ұғымдас, мәндел келетін бар сөздерді саралап, солардың ішінен нақ сол қалыпқа, көрініске жазушының бейнелеп отырған өмір көрінісін дәл беру үшін: күрделі балама, жәй балама, макробалама, гипербаламаларды дәл тауып, сөйлем құрылысына қарай дәл сәйкескестендіре алады.

Аударма туынды өз деңгейінде болуы – тілдің нәрлілігі, құнарлығы, бейнелілігіне байланысты болатынын, сондықтан да аудармашылар тіл заңдылығын, сөз қолданысын

білуі шарт екенін айта келе Т. Әлімқұлов: «Көркем аудармада контекстер мен подтекстерді аса нәзік, аса терең түсінген, тілі бай, эквиваленті өте бай, өте ұтымды, ұғымды, нәрлі Абайдан үйренгеніміз жөн. Абай тәжірбиесі нағыз көркем творчестволық аударма» – деп, аудармашыларға Абайды үлгі тұтып, аудармаға қатысты мақалаларында қайта-қайта айналып соғып отырады. Абай негізінде үш түрлі тәсіл қолданған. Біріншісі – түпнұсқаны дәлме-дәл аудару. Екіншісі – түпнұсқаның төркініне сайма-сай эквивалент табу. Үшіншісі – өз мүддесіне, өз арманына жалпы қазақ топырағына бейімдеу. Осының алғашқы екеуі бүгінгі аудармашы үшін ғибрат, үлгі. Соңғысы аудармадан гөрі творчестволық еліктеуге жуық» [14, 23] – дейді Абайтанушы Т.Әлімқұлов. Абайдың мысал аудармаларын оқи отырып, өзіміздің төл әдебиетімізді оқып отырғандай сезінеміз. Себебі, тілі жеңіл, тартымды оқылады.

«Абай орыстың Крылов, Пушкин, Лермонтов сияқты ұлы жазушыларының шығармаларын аударып отырып, олардан рухани нәр алды, өлең жазу шеберлігін, сөз саптаудың, ойды бейнелеп айтудың асқақ та нәзік үлгілерін үйренді. Қазақтың өлең үлгілерінде Абай арқылы енген қанша жаңалықтар бар дейтін болса, солардың бәрінің арғы негізінде орыс поэзиясының, аударма өнерінің ықпалы жатыр» [15, 41]. Абайдың аудармашылығы жөнінде жазылған еңбектер қаншалықты көп десек те, оның мысал аудармалары әлі толық зерттеліп болған жоқ. Жазылған еңбектердің көпшілігі оның орыс әдебиетінен үйренуде аударманың құрал еткендігі, белгілі бір шығарманы аударуға қандай жағдайлардың себеп болғандығы, қай өлеңнің қай автордан алынғандығы жайында ғана сөз болады. Ал негізгі мәселе Абай аудармаларының шеберлігі аударма теориясы тұрғысынан терең қарастырылған жоқ. Бұл аударматанушылардың алдында тұрған өзекті мәселе болмақ.

«In general, Abay Kunanbayuly pursued an educational path, encouraging young people to live their life and pursue education and science. He explained in detail the best ideas of the great Russian educators of XIX century, translated their works into Kazakh. He not only translated, but also contributed to the development of Kazakh literature and brought a new direction» [16, 191].

Жастарға үлгі болу үшін, Абай кез келген шығарманы аудармай мысал жанрының атасы болып есептелетін Крыловтың өлеңдерін аударып отырып, мысқыл, әжуалардың астарын қазақ қоғамына жеткізе білген. Абайдың шығармашылық еркіндікпен жасаған аудармаларын қазіргі кезде де поэзия аудармасының классикалық үлгісіне жатқызамыз.

Қорытынды. Қазіргі өркениет заманында әлем халықтарының ұлы тұлғаларын аударма арқылы таныту қажеттілігі барған сайын артып келеді десек, ол ең алдымен аудармашылардың еңбегі арқылы жүзеге асып отыр. Яғни, аудармашы бір ел әдебиеті мен екінші ел әдебиетінің арасындағы рухани дәнекер. Десек те, әдебиеттің ішкі байланысын нығайтатын аудармашы түпнұсқаны басқа тілді мәдени ортада таныстыру үшін аудармашыға қойылатын талаптарды орындауы тиіс. Аталған мақалада Абайдың И.Крыловтан аударған мысалдары бүгінгі күн талғам-таразысы тұрғысынан бағаланып, көркем аударма әдебиеттердің ішкі байланысын жақындастыра түсетін маңызды сала екені ғылыми тұрғыда дәлелденіп, аударманы талдау мен бағалаудың өзекті мәселелеріне назар аударылады. Сондай-ақ, Абайдың аудармадағы іс-тәжірибесі қарастырыла отырып, мәтіндер арасындағы байланыстың ара-жігін ажыратуға, теориялық тұжырым айтуға, нақты қағидалар ұсынуға болатынына көз жеткізіледі.

Абайдың аударма еңбектері арқылы алғаш қазақ жеріне орыс мәдениетінің орыстың демократияшыл ой-пікірінің лебі есті, екі халықтың рухани жағынан жақындаса түсуіне септігін тигізді. Абай аудармаларына қойылатын талап та сол дәуірдің тұрғысынан, сол дәуірдегі әдеби тіл мен көркем ойдың даму дәрежесіне, халықтың мәдениеті мен сана-сезімінің жалпы деңгейіне қарай бейімделді.

Жалпы, И. Крылов аудармалары ғана емес, орыс әдебиетінен қазақ тіліне аударылған XIX ғасырдағы аударылған шығармалардың ерекшеліктері, оны интерпретациялаудың әдістері тереңдей зерттелуі керек.

- қазақ-орыс әдеби байланысы, өзара ынтымақтастығы, үндестігі аударма;

- шығармалардан да көрініп тұратындығы ескерілуі тиіс. Оның екі жақты тиімділігін саралап, ұсыныстар беру мақсатындағы халықаралық ғылыми симпозиумдар өткізу, дөңгелек үстелдер жұмысын ұйымдастыруды қамтамасыз ету.

Осындай жұмыстар атқарылғанда ғана қазақ аударма тарихының қалыптасу кезеңдері, қазақ-орыс халқының рухани достығының бастауы, аудармадағы дәстүр мен жаңашылдық жолдары айқындалар еді. Ең бастысы, көркем аударманың әдебиетті дамытудағы ықпалы зор.

Әдебиеттер

1. Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Қазақ университеті, 2002. – 344 б.
2. Алексеева И. Мастер басни.<http://elstudy.ru/>).
3. Ахметов З. Өлең сөздің теориясы. – Алматы: Жазушы, 1997. – 302 б.
4. Ахметов З. Абайдың ақындық әлемі. – Алматы: – Ана тілі, 1990. – 272 б.
5. Крылов И.А. Полное собрание сочинений. – М.: ОГИЗ, 1946. – 250 б.
6. Құнанбаев А. Шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 1998. – 254 б.
7. Жұмалиев Ө. Әдебиеттану. – Алматы: Жазушы, 1998. – 298 б.
8. Мұқамедханов Қ. Көп томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Алаш, 2005. – 352 б.
9. Тарақов Ә. Абайдың аудармашылық таланты. – Алматы: Қазақ университеті, 2008. – 258 б.
10. Құнанбаев. Аудармалар. – Алматы: Жалын, 2003. – 384 б.
11. Крылов И. Басни, стихи. – М.: Лен.изд, 1970. – 258 с.
12. Ахметов З. Әдебиеттану терминдер сөздігі. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 383 б.
13. Зудеева Р. Первые басни Крылова. <https://biograf24.com/>).
14. Әлімқұлов Т. Жұмбақ жан. – Алматы: ҚМКӘБ, 1974. – 365 б.
15. Сатыбалдиев Ә. Сөз қазынасының кеншісі. – Астана: Аударма, 2008 – 326 б.
16. Daurenbekova L.N., Imanberdiyeva S.K., Translation and interpretation of Abay's politikal – social Lurics into Turkic languages. Университет Зулия / Венесуэла option // produccioncientificaluz.org/index.php/opcion/issue/vie w/2728

Л.Н. ДАУРЕНБЕКОВА, С. БАТАН

Евразийский гуманитарный институт, Нур-Султан, Казахстан

АБАЙ КУНАНБАЙУЛЫ КАК МАСТЕР ПЕРЕВОДОВ ПРОИЗВЕДЕНИЙ БАСЕННОГО ЖАНРА

Аннотация. В статье рассматривается переводческое мастерство Абая Кунанбайулы произведений классиков мировой литературы Шиллера, Гете, Байрона, А. Пушкина, И. Бунина, М. Лермонтова, И. Крылова, А. Мицкеевича. Работы Абая внесли вклад в формирование художественного перевода в национальной литературе. Анализ показывает, что Абай, осозная концепцию мудрых мыслей, изложенных в баснях И. Крылова, создает свои собственные произведения. Как и в баснях Крылова в конце каждого произведения Абая есть мораль. Используя методы сравнения, интерпретации, группировки и текстового анализа оригинальных текстов и текстов художественного перевода, наглядно демонстрируются особенности русской литературы, которые Абай использует в своем творчестве. Определяются используемые в переводах Абая способы трансформации: генерализация, конкретизация, антонимизация и др. Раскрывается цель А. Кунанбайулы в деле художественного перевода. Басня-один из древнейших жанров в мировой литературе любая басня предполагает мораль. Также отмечается, что происхождение, развитие особенного жанра тесно связано с именем греческого поэта Эзопа.

Ключевые слова: Абай, жанр, басня, перевод, поэт, высказывание, литература.

L.N. DAURENBEKOVA, S.BATAN
Eurasian humanitarian Institute, Nur-Sultan, Kazakhstan

ABAI KUNANBAYULY AS A MASTER OF TRANSLATIONS OF WORKS OF THE FABLE GENRE

Abstract. The article deals with the skill of Abai Kunanbayuly in translating into Kazakh the works of the great classics of world literature: Schiller, Goethe, Byron, A. Pushkin, I. Bunin, M. Lermontov, I. Krylov, A. Mitskeevich, who contributed to the formation of literary translation in the national literature. The analysis shows that Abay, realizing the concept of wise thoughts set forth on the example of I. Krylov, makes efforts to translate his own works. I. I. In Krylov's fables, it is shown that wisdom, expressed in the awareness of the concept of thought, makes efforts to translate as its own work, and at the end of each example, edifying reasoning is given. Also, using the methods of comparison, interpretation, grouping and textual analysis of original texts and texts of literary translation, it is told about the useful art the poet received from the Russian literature through translation, and was able to apply it to his work. The methods of transformation used in the Abai translations are determined: generalization, concretization, antonymization, etc. The purpose of A. Kunanbayuly in the matter of literary translation is revealed. An example is one of the oldest genres in world literature, any example involves edifying reflection on the reader. It is also noted that the origin, development of the example is closely connected with the name of the Greek poet Aesop.

Keywords: Abay, genre, fable, translation, poet, saying, literature.

References

1. Qabdolov Z. Sözüneri. – Almaty: Qazaq universiteti, 2002. – 344 b.
2. Alekseeva İ. Master basni. <http://elstudy.ru/>.
3. Ahmetov Z. Öleñ sözdñ teorıasy. – Almaty: Jazuşy, 1997. – 302 b.
4. Ahmetov Z. Abaidyñ aqyndyq älemi. – Almaty: – Ana tılı, 1990. – 272 b.
5. Krylov İ.A. Polnoe obranie ochineni. – M.: OGİZ, 1946. – 250 b.
6. Qūnanbaev A. Şyğarmalarjınağy. – Almaty: Jazuşy, 1998. – 254 b.
7. Jūmaliev Ö. Ädebiettanu. – Almaty: Jazuşy, 1998. – 298 b.
8. Mūqamedhanov Q. Köptomdyqşyğarmalarjınağy. – Almaty: Alaş, 2005. – 352 b.
9. Taraqov Ä. Abaidyñ audarmaşylyqtalanty. – Almaty: Qazaquniversity, 2008. – 258 b.
10. Qūnanbaev. Audarmalar. – Almaty: Jalyn, 2003. – 384 b.
11. Krylov İ. Basni, stihi. – M: Len.izd. 1970. – 258 str.
12. Ahmetov Z. Ädebiettanuterminersözdıgı. – Almaty: Ana tılı, 1998. – 383 b.
13. Zueeva R. PervyebasniKrylova. <https://biograf24.com/>.
14. Älimqūlov T. Jūmbaqjan. – Almaty: QMKÄB, 1974. – 365 b.
15. Satybaldiev Ä. Sözqazynasynyñkenşısı. – Astana: Audarma, 2008 – 326 b.
16. Daurenbekova L. N., Imanberdiyeva S. K., Translation and interpretation of Abay's political – social lyrics into Turkic languages. Университет Зулия /Венесуэла [option//produccioncientificaluz.org/index.php/opcion/issue/vie w/2728](http://produccioncientificaluz.org/index.php/opcion/issue/vie w/2728)

Авторлар жайлы мәлімет:

Дәуренбекова Лаура Ноғайбекқызы – филология ғылымдарының кандидаты, Еуразия гуманитарлық институтының доценті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Дауренбекова Лаура Нугайбековна – кандидат филологических наук, доцент Евразийского гуманитарного института, Нур-Султан, Казахстан.

Daurenbekova Laura Nugaybekovna – candidate of Philological Sciences, associate Professor of the Eurasian Humanities Institute, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Батан Сұңқарбек – педагогика ғылымдарының магистрі, Еуразия гуманитарлық институтының аға оқытушысы, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Батан Сункарбек – магистр педагогических наук, старший преподаватель Евразийского гуманитарного института, Нур-Султан, Казахстан

Batan Sunkarbek – Master of Pedagogical Sciences, Senior lecturer at the Eurasian Humanities Institute, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Б. Нұрман¹
М. Маулан²

Оңтүстік Қазақстан Мемлекеттік педагогикалық университеті,
Шымкент қ., Қазақстан Республикасы^{1,2}
(e-mail: bekarysnuriman@gmail.com¹, maralmaulan@gmail.com²)

«ҚОРҚЫТ АТА КІТАБЫ» ҮШІНШІ НҰСҚАСЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІГІ

Андатпа. Түркі халықтарының көне дәуірден жеткен ортақ әдеби жәдігері саналатын «Қорқыт ата кітабының» бұған дейін ғылымда Дрезден және Ватикан нұсқалары белгілі еді. 2018 жылы Қорқыт ата мұрасы ЮНЕСКО-ның «материалдық емес мәдени мұралар» тізіміне енді. Одан көп ұзамай 2019 жылы Иранның Түрікмен сахра аймағынан үшінші нұсқасының табылуы аталған жәдігердің әлем әдебиетіндегі маңызын арттыра түсті. 2019 жылдан бері үшінші нұсқа әлемнің түркітанушы ғалымдары арасында қызу талқыға түсті. Әуелі Метин Екижи, Юсуф Азмун және Н. Шахголи бастаған зерттеушілер тобы дайындаған түрік тілінде үш академиялық басылымы жарық көрді. Үш еңбекте де қолжазбаның факсимилесі, транскрипциясы, түрік тіліндегі аудармасы, жиілік сөздігі және жәдігер туралы зерттеулер қамтылды. Кейін дәл осы үлгіде әзербайжан және өзбек тілінде де басылды. «Қорқыт ата кітабының» үшінші нұсқасы қазақ ғылымы үшін де зерттелуі қажет өзекті тақырыптың бірі. Сондықтан, бұл мақалада үшінші нұсқаның ерекшелігі қарастырылады. Зерттеу барысында қолжазбаның физикалық ерекшелігі талданады. Қорқыттың нақыл сөзі мен үшінші нұсқадағы жаңа эпосқа қатысты ғалымдардың пікірі сараланып, олар салыстырмалы түрде кестемен беріледі. Нәтижесінде үшінші нұсқаның ерекшелігі зерделеніп, онда 23 нақыл сөз бен «Салур Қазанның жеті басты айдаһарды өлтіруі» атты жаңа эпостың барына көз жеткізілді.

Түйін сөздер: Қорқыт ата кітабы, үшінші нұсқа, Түрікмен сахра, Салур Қазан, жеті басты айдаһар.

Кіріспе. Түркі халықтарының ортақ әдеби мұрасы саналатын «Қорқыт ата кітабының» ғылымда бұған дейін екі қолжазбасының бар екені белгілі. Бірі 1815 жылы Дрезденнен, екіншісі 1952 жылы Ватиканнан табылған нұсқасы. Соңғы жылдары аталған жәдігердің тағы да екі қолжазбасының, яғни, 2019 жылы үшінші, 2022 жылы төртінші нұсқасының табылғаны туралы ақпарат тарады. Соңғысының хабарын Түркияның Құтаһия қаласындағы Дұмлыпынар университетінің профессоры, ғылым докторы Ерсен Ерсой есімді ғалым жариялады [1]. Бірақ, әзірге оған қатысты басқа дерек тарамды. Ал, Иранның «Түрікмен сахра» аймағынан шыққан үшінші нұсқасы 2019 жылдан, яғни табылған уақыттан бері әлемдік түркітанушы ғалымдардың қызу талқысына түсті. Бүгінге дейін қолжазбаның факсимилесі, транскрипциясы, түрік тіліндегі аудармасы және жиілік сөздігі бірнеше нұсқада жарық көрді. Дәл осы үлгіде әзербайжан мен өзбектілінде де басылды. «Қорқыт ата кітабы» Қазақстанның бастамасымен 2018 жылы ЮНЕСКО-ның «материалдық емес мәдени мұралар» тізіміне енгені де белгілі. Сондықтан, үшінші нұсқа қазақ тілінде жан-жақты зерттеуді қажет етеді.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Мақаланың негізгі зерттеу нысаны – «Қорқыт ата кітабының» үшінші нұсқасы. Әдеби жәдігердің қолжазбасы ретінде Метин Екижидің, Юсуф Азмунның және Н. Шахголи, В. Иағһооби, Ш. Агатабай, С. Бехзад есімді зерттеушілер тобының дайындаған үш академиялық басылымында берілген факсимилесі негізге алынды. Зерттеу барысында аталған қолжазбаның ерекшелігі мен оған қатысты зерттеушілердің пікірлері сараланады. Нәтижесінде «Қорқыт ата кітабының» үшінші қолжазбасының

ерекшелігі жан-жақты қарастырылады. Ескерткіштегі Қорқыт атаның даналық сөзі мен «Салур Қазанның жеті басты айдаһарды өлтіруі» атты жаңа жыр және аталған мәтін туралы зерттеушілердің көзқарасы салыстырылып, кесте түрінде беріледі.

«Қорқыт ата кітабы» үшінші нұсқасының ерекшелігі А.Б. Ержиласун, О.Ф. Серткая, М. Екижи, Ю. Азмун, Т. Кожағлу, Э. Арыкоғлу, Х. Ұзынташ, Р. Әскер, И. Гүлсер, Э. Алкая, Н. Шахголи, В. Иағһооби, Ш. Агатабай, С. Бехзад және т.б. зерттеуші-ғалымдар еңбегінде қарастырылады. Бүгінге дейін жарияланған еңбектердің дені түрік, эзербайжан тілінде екені белгілі. Қазақша жарияланған алғашқы ғылыми еңбек түрік ғалымы Э. Алкаяға тиесілі. Оның мақаласында: «Ал 2018 жылы Уәли Мұхаммед Қожаның Тегеранда тапқан «Түркістан», «Гүнбед» немесе «Түрікмен сахра» деп аталатын үшінші нұсқасын Метин Экиджи, Юсуф Азмун жеке-жеке, ал Насир Шахгули, Валиоллах Якуби, Шахруз Атабай, Сара Бехзад және Рамиз Аскер секілді ғалымдар бірлесе қарастырып, зерттеу нәтижелерін 2019 жылы жариялады. Осылайша, түбі бір түркіге ортақ ұлы баба мұрасы күнібүгінге дейін үздіксіз зерттеліп, көптеген еңбектер жарық көріп келеді» [2, 92] – деп, қысқа ғана ақпарат беріледі. Қазақ тіліндегі келесі бір еңбекті Б. Нұрیمان мен М. Мәулен жариялады. Конференция жинағына енген бұл жазбада үшінші нұсқаның табылуына қатысты мәселе қозғалады [3, 236-239]. Сондықтан, «Қорқыт ата кітабының» үшінші нұсқасын зерттеу қазақ ғылымы үшін өзекті мәселенің бірі.

Талқылау мен бақылау. «Қорқыт ата кітабының» үшінші нұсқасының М. Екижи, И. Азмун және Н. Шахголи бастаған зерттеушілер тобының дайындауымен үш академиялық басылымы нұсқасы жарық көрді. Екеуі жеке-жеке кітап болып шықса, біреуі ғылыми журналдың бетінде жарияланды. Осы басылымдарға қарап отырып, үшінші нұсқаның ерекшелігін тануға болады. Бұл тақырып жоғарыда аталған ғалымдардан бөлек, А.Б. Ержиласун, О.Ф. Серткая, Т. Кожағлу, Р. Әскер, И. Гүлсе және т.б. ғалымдар тарапынан да қарастырылды. Зерттеулердің дені түрік және эзербайжан тілінде жарияланғаны белгілі. Бұл деректердің қазақ тілінде жариялануы қазақ ғылымы үшін маңызды мәселенің бірі. Сондықтан, ұнда әуелі қолжазбаның қағазы мен басқа да физикалық ерекшелігіне тоқталудың маңызы зор.

Тарихи жәдігерді көпшілікке алғаш таныстырған ғалым М. Екижи: «бұл нұсқа pdf форматта болғаны үшін кітап пен қағаздың ерекшелігі туралы мәлімет бере алмаймыз» [4, 20] дейді. Екінші академиялық басылымды дайындаған ғалым Юсуф Азмун еңбегінде де қолжазбаның pdf форматта қолданылғаны айтылады [5, 8]. Демек, М. Екижи мен И. Азмун да нұсқаны баспаға дайындау жұмысын электронды көшірмесі арқылы жасады деген сөз. Сондықтан, табылған жазбаның өлшемі, қағазы және басқа да физикалық ерекшелігі туралы мәлімет кітап ретінде жарық көрген М. Екижи мен И. Азмун басылымдарында кездеспейді. Ал, Н. Шахголи, В. Иағһооби, Ш. Агатабай және С. Бехзад есімді зерттеушілер тобы жариялаған еңбекте нұсқаның физикалық ерекшеліктері нақты көрсетіледі. Мысалы, ондай былай дейді:

«Қорқыт ата кітабының Гүнбед жазбасы – жиектері мен бұрышы әбден мүжілген, кейбір жері шамадан тыс тозған және дағы бар жұқа, бірақ сапалы және қою сары түсті, өлшемі 236×146 мм 31 беттен тұратын кітап. Қағаздың түрі, қайда және шамамен қашан өндірілгенін анықтау бөлек бір зерттеуді қажет етеді. Жазбаның бірнеше қабатты картоннан жасалған мұқабасының өлшемі болса 245×155 мм. Мұқабаның алдыңғы бетінің жоғарғы оң жақ бұрышы жыртық және осы беттің орта тұсында оқыла қоймайтын бір таңба бар. Ұқыпсыз түрде беттелген жазбаның парақтары бір-біріне тігілген жеріне қызылтүсті мата жабыстырылған. Соңғы парақтың бір бөлігі мұқабаның ішкі бөлігіне жабысып қалғандықтан толықтай ашылмайтын жағдайда. Парақтарды біріктіру үшін екі қабатталған көк жіппен әр жерден бір жүргізілген тігіс кітаптың көрінісін бұзып тұр. Мұның бәрі, қолжазба шынымен сатушының айтқанындай аға Мұхаммет Хан Качар кітапханасынан қалған жәдігер болса, онда ұқыпсыз қапталған мұқабаның түпнұсқа емес, кейіннен

жасалғанын көрсетеді. Қолжазбаның мұқият жасалғаны – бұл еңбектің хан кітапханасы үшін дайындалғанын дәлелдей түсетін бір нышаны. Парақтарының тозуы, кей жерінде кейіннен жазылған жазбалар мен дақтар соңғы жылдарға дейін оқылғанын көрсетеді [6, 153].

Н. Шахголи В. Иағһооби, Ш. Агатабай және С. Бехзад есімді зерттеушілер тобы қолжазбаны қолға ұстап көргендіктен, кітаптың мұқабасы мен парағынақатысты толық мәліметбереді. Қолжазбаның қалған ерекшеліктері басқа да зерттеушілер еңбегінде жан-жақты түсіндіріледі.

Тарихи жәдігердің факсимилесі М. Екижи, И. Азмун және Н. Шахголи бастаған зерттеушілер тобы дайындаған үш академиялық басылымда да беріледі. Осы еңбектерге назар аударғанда, үшінші нұсқаның арабграфикасымен хатқа түскенін көреміз. Қолжазба 31 парақтан тұрады. Әр бетінде қалың сызықпен төртбұрыштап қоршау сызылған. Шығарманың негізгі мәтіні сол төртбұрыш қоршаудың ішіне жазылған. Әр бетінде негізінен 14 қатар мәтін жазылса, кейбір бетіннен 13 немесе 12 жол мәтін кездестіруге болады. Сонымен қатар, бүкілінің болмаса да, кейбір бетіндегі қоршау сызықтың сыртына жазылған жазулар бар. Солардың бірі ретінде «ұшмақ» және «сыздырды» деген сөзге берілген анықтаманы айтуға болады. Оны ғалым М. Екижи: «көшіруші мәтіннің шетіндегі бос орындарға мағынасы түсініксіз болуы мүмкін сөздердің мағынасын жазып, үстін қызылсызықпен сызған» [4, 20] деп түсіндіреді. Қоршау сыртындағы немесе ішіндегі болсын, негізгі жазу қара сиямен хатқа түссе де, қоршау ішіндегі кейбір мәтін қызылмен сиямен жазылған.

Араб графикасымен хатқа түскен тарихи ескерткіштің жазу үлгісіне қатысты ғалым М. Екижи «мәтін жалпылай алғанда «несталик» жазу үлгісімен жазылған» десе [4, 20], И. Азмун «кітап өте керемет «несталик» жазу үлгісімен жазылған, мәтіннің кейбір жерлерінде, әсіресе, қоршау сызықсыртындағы жазуларда «шикесте» үлгісі аралас қолданылған» [5, 12] деп көрсетеді.

Жәдігер араб графикасын жазылса да, кейбір жерінде болмаса, негізінен хареке қолданылмайды. Қолжазбада ұйқасы сақталған, өлең үлгісіндегі мәтінмен қара сөз түріндегі мәтінді бір-бірінен айырып көрсететін ерекшелігі жоқ. Бәрі де қара сөз секілді тізбектеліп жазылған. Сөйлемдердің арасын қалдырылған бос орынға қарап, тануға болады. Ал, бір толғаудың аяқталып, екіншісінің басталғаны көбірек қалдырылған бос орыннан белгілі. Сонымен қатар, қолжазба түпнұсқасының беті нөмірленбеген. Кітаптың аты және ондағы шығармалардың тақырыбы да қойылмаған. Мұны ғалым М. Екижи: «жазбада нақыл сөздер немесе соңында кездесетін жырдың тақырыбы қойылмаған. Басқа нұсқаларда да, осындай жағдайдың кездесуі, мәтіннің ауыз әдебиетінен нәр алғанын дәлелдейді» [4, 20] деп көрсетеді. Дегенмен, академиялық басылымын дайындаған авторлар факсимиленің бетін нөмірлейді.

Басқа нұсқалар секілді, мұнда да кітапты көшірушінің аты-жөні және көшірген уақыты туралы дерек жоқ. Дегенмен, кітапты сатқан кісінің айтуы бойынша кітаптың иесі саналған Качар ханы – аға Мұхаммед хан 1781-1797 жылдары билікте болған. Ғалым А.Б. Ержиласун осы деректі негізге ала отырып: «осы дерекке қарағанда, «Қорқыт ата кітабы» Гүнбед нұсқасының 1781-1797 жылдар арасында немесе 1786-дан біраз уақыт бұрын, бірақ 1759-дан кейін көшірілген деуге болады. Қолжазбаның тілдік ерекшелігі де соны дәлелдей түседі» [7, 7] – деп болжам жасайды.

Нәтижелер. Дрезден мен Ватикан нұсқасы секілді үшінші нұсқада да «нақыл сөздер» мен «эпос», яғни дастан жазылған. Алайда, бұл мәтіндердің мазмұны алғашқы екі нұсқаның мазмұнынан мүлде бөлек. Үшінші нұсқа сонысымен де ерекше. Дегенмен, осы жерде нақыл сөз бен дастанның санына қатысты да зерттеуші-ғалымдар арасында әртүрлі көзқарас қалыптасқан.

Зерттеуші И. Гүлсердің мақаласында үшінші нұсқадағы нақыл сөздің санын И. Азмун 27, М. Екижи 23 және Н. Шахголи бастаған зерттеушілер тобы 24 деп бергенін жазады

[8, 50]. Алайда, ол мұнда алғашқы екі автордың көзқарасын дұрыс берсе де, Н. Шахголи бастаған зерттеушілер тобы көрсеткен нақыл сөз санын қате береді. Дұрысы, онда да 23 деп береді. Демек, И.Азмуннан басқасы нақыл сөз санын 23 деп көрсетеді. Дегенмен, олардың мәтінді бөлуінде аздаған айырмашылық бар. Мысалы, М. Екижи 7-нақыл сөз деп берген мәтінді Н. Шахголи бастаған зерттеушілер тобы екіге бөліп, 7-8 деп береді. Ал, М. Екижи 13-14 деп бөліп көрсеткен нақыл сөзді Н. Шахголи бастаған зерттеушілер тобы біртұтас мәтін ретінде таниды. Үш автордың нақыл сөзді нөмірлеудегі ұқсастық пен айырмашылығын 1-кестеден аңғаруға болады.

1-кесте. Нақыл сөздерді нөмірлеуге байланысты ғалымдардың көзқарасын салыстыру

Иусуф Азмун	Метин Екижи	Н.Шахголи мен әріптестері
1	1	1
2	2	2
3	3	3
4	4	4
5	5	5
6	6	6
7	7	7
8		8
9	8	9
10	9	10
11	10	11
12	11	12
13	12	13
14	13	14
	14	
15	15	15
16	16	16
17	17	17
18	18	18
19		
20	19	19
21	20	20
22	21	21
23		
24		
25	22	22
26		
27	23	23

Нақыл сөздер қолжазбаның Метин Екижи көрсеткен бет саны бойынша 1b-бетінен басталып, 25a-бетінің 6-қатарына дейін жалғасады. Әзербайжан ғалымы Рәмиз Әскер еңбегінде аталған нақыл сөздің санын 24 деп көрсетіп, олардың тақырыбын береді. Автор бұл тақырыптарды Әлирза Сәррафи есімді зерттеушінің қойғанын жазады. Олар төмендегідей:

1. Мінәжат /Münacat.
2. Бір Алланың атын кім еске алмас /Bir Allahın adını kim adamaz.
3. Жалғыздық /Yalqzluq.
4. Жыраушығар /Ozan qorag.
5. Шыдау жоқ /Qatlanmaq uoq.
6. Неге жарар, неге жарар /Nəuə uarar, nəuə uarar.
7. Күні туар, күні туар /Güni doǵar, güni doǵar.
8. Мықтысы /Yavuzı.
9. Ер болса, игі болса! /Ər olaydı, yeg olaydı.
10. Осал қараған

/ Usal baxan. 11. Хас жігіт /İgid xası. 12. Ізгілігі /Ərdəmidir. 13. Ізгілік керек / Ərədəm gərək. 14. Бір Аллаға сен /Bir Allaha güvən. 15. Бұл жерлерді кім алды? /Bu yerləri kim açdı. 16. Сүйінер /Sevinür. 17. Қазан едім /Qazan idim. 18. Көргенімді айтамын /Görmiş kimi söyləgəm. 19. Мінбесе игі /Minməsə yeg. 20. Жақсылардан не жақсы? /Yaxşılarda nə yaxşıdur. 21. Себептен /Mane' andan. 22. Көп сөзді тіл /Çoq sözli dil. 23. Қай заманда /Nə çaqlarda. 24. Қазан дейді /Qazan der [9, 6].

Нақыл сөздің көбі белгілі бір ырғақ пен ұйқасқа құрылған және әрбірі әртүрлі тақырыпқа арналған. Сол себепті ғалымдар ондағы көтерілген тақырып пен мазмұнына қарай атау бергені байқалады.

Қолжазбаның 2а және 3а бетінде нақыл сөздердің арасында қызыл сиямен жазылған мәтін кездеседі. Оны ғалым М.Екижи «аралық сөз» деп береді. Мысалы, 1-аралық сөзде «Бұл нақыл сөздегі атаның дұғасы мынау: әркім, бәлки, әр нәрсе өз шегінде және өз дәрежесінде тұрса жақсы. Қабілетті кісілер кемелденуді қалап, білімге талаптанғандарға жәрдемші болар» дейді [4, 156]. Мұны М. Екижи 1-нақыл сөзден кейін береді. Ал, 2-аралық сөзде «Атаның бұл нақыл сөзде қалағаны мынау: «Жаратылған әрбір нәрсе мұқтаж» (Ықылас сүресі, 2-аят) және «Адам – жаратылғандардың ең абзалы» (Исра сүресі, 70-аят). Бірақ, ол да мұқтаж. Ұлы аятта бұйырған. Олай болса, әрбірі дүние мен ақыреттің бақыты үшін әр нәрсеге мұқтаж болады. Бәрін білуші Алла, мұқтаж болғандар үшін қажетті нәрсені жаратыпты» [4, 156] – дейді.

Мұнда, Құран аяттарын мысалға ала отырып, оған қатысты пікір айтылады. Мұны ғалым М. Екижи 2-нақыл сөзден кейін береді. Ғалым Осман Фикри Серткая бұл екі «аралық сөз» нақыл сөздің соңында емес, басында келуі керек деп есептейді. Ол: «Қорқыт ата кітабының Гүнбед (Түрікмен сахра) жазбасының бас жағы кем. Белгілі беттері «нақыл сөздермен» басталған. Бірақ, нақыл сөздердің алдында қызыл сиямен жазылған Қорқыт атаның түсіндірме (Алғы сөзі) бар. Мәтіндегі алғашқы нақыл сөздің «алғы сөзі» жоғалған парақта қалған. Демек, Метин Екижинің бірінші нақыл сөздің соңында «аралық сөз» деп берген жолдары екінші нақыл сөздің басында берілуі керек еді. Сол сияқты, екінші нақыл сөздің соңында берілген «аралық сөз» де үшінші нақыл сөздің басында берілуге тиіс» [10, 27]. Қалай болғанда да, екі «аралық сөз» де, қатар келген екі нақыл сөздің мағынасымен үндеседі. Екеуі де, діни мазмұнда.

Үшінші нұсқа қолжазбасында нақыл сөздерден кейін жаңа эпос келеді. Бұл жырдың мазмұны «Қорқыт ата кітабының» бұған дейін белгілі болған Дрезден мен Ватикан нұсқасындағы жырлардан өзгеше. Ол қолжазбаның 25а-бетіндегі 7-қатардан басталып, 31b-бетіндегі 5-қатарға яғни, қолжазбаның соңына дейін жалғасады. Онда әуелі Салур Қазанның Арас өзені мен Карс қаласын басып алғаны баяндалса, әрі қарай Салур Қазанның жеті басты айдаһарды өлтіргені суреттеледі. Бұған қатысты да ғалымдардың көзқарасы әртүрлі. Мысалы, «Қорқыт ата кітабының» үшінші нұсқасын көпшілікке алғаш болып жариялаған ғалым М.Екижи мұнда бір ғана жыр бар деп көрсетіп, оны «Салур Қазанның жеті басты айдаһарды өлтіруі» деп атайды [11, 8]. Сонымен қатар, бұл жырды Дрезден мен Ватикан нұсқасындағы 12 жырдан кейінгі 13-жыр деп есептейді. Бұл пікірді ғалым А.Б. Ержиласун [7, 7] мен Э. Арыкоглу [12, 29-30] да құптайды.

Ал, И. Азмун, Р. Әскер, Ә. Сәррафи және Н. Шахголи бастаған зерттеушілер тобы мұны екі бөлек жыр деп таниды. Әзербайжан ғалымы Рәмиз Әскер еңбегінде берілген зерттеуші Әлирза Сәррафидің сөзіне қарағанда, ол Салур Қазанның Арас өзені мен Карс қаласын басып алған оқиғасын 24-нақыл сөзге жатқызады. Алайда, бұл түбегейлі қате деуге болады.

Н. Шахголи, В. Иағһооби, Ш. Агатабай және С. Бехзад есімді зерттеушілер болса, 23 нақыл сөзден кейінгі Салур Қазанның Арас өзені мен Карс қаласын басып алуын 24 және Салур Қазанның жеті басты айдаһарды өлтіруін 25 деп нөмірлейді. Сондай-ақ, олар эпостың атауын «Қазанның жеті басты айдаһарды өлтіруі» деп атайды [6, 165]. Ал, Иусуф Азмун болса, бұл мәтінді екіге бөліп көрсетіп, «Қорқыт атаның» 13 және 14-жыр деп айтады.

Мысалы, ол бірін «Салур Қазанның Арас өзені мен Қарс қаласын алуы»десе, екіншісін «Салур Қазанның жеті басты айдаһарды өлтіруі» [5, 84-88] – деп береді.

Қолжазбада эпос аяқталған соң парсыша «Құда бійаморзед Хажилу ра» деп жазылған мәтін кездеседі. Мағынасы «Құдай Хажилуға рахмет етсін» дегенді білдіреді. Мұны М. Екижи: «Бұл сөз, жазбаның Хажылы атты біреуге арналғанын білдіреді» [4, 20] деп болжам жасайды.

Қолжазбаның негізгі мәтіні жоғарыда аталған мәтіндерден тұрады. Ондағы нақыл сөз, эпос және эпостың атауына қатысты ғалымдардың пікірі саралана келе, 2-кестедегідей беруге болады.

2-кесте. Үшінші нұсқаның академиялық басылымын дайындаған авторлар еңбегіндегі ұқсастығы мен айырмашылығы.

Академиялық басылымын дайындаған авторлар	Жаңа нұсқадағы нақыл сөз саны	Жаңа нұсқадағы эпос саны	Жаңа нұсқадағы эпосқа берілген атау
Иусуф Азмун	27	2	1) Салур Қазанның Арас өзені мен Қарс қаласын алуы 2) Салур Қазанның жеті басты айдаһарды өлтіруі
Метин Екижи	23	1	Салур Қазанның жеті басты айдаһарды өлтіруі
Н.Шахголи мен әріптестері	23	1	Қазанның жеті басты айдаһарды өлтіруі

«Қорқыт ата кітабының» үшінші нұсқасында негізгі мәтіннен бөлек, қоршау сызықтың ішінде және сыртында да жазбалар бар. Ғалымдардың пікірінше, оны кітапты кейіноқыған кісілер жазған. Ол жазбалардың ішінде арабша және парсыша мәтіндер кездеседі. Мысалы, ба-бетінде араб графикасымен «жилди дүйүми кітаби түркмен лисаны 1347» деп жазылған. Оған қатысты ғалым А.Б. Ержиласун: «бұл жолдың кейіннен басқа біреудің жазғаны белгілі. 1347 жыл қазіргі жыл санаумен 1928-1929 жылдармен сәйкес келеді. Демек, бұл деректі сол кезде кітапқа ие болған кісі жазған» [7, 6] – деп түсіндіреді.

Келесі жазба кітаптың соңғы бетіне, дастанның соңғы 5 жолынан соң түскен. Яғни, қалған босжерге кейіннен парсы тілінде үш бәйіт жазылады. Оның латын графикасындағы транскрипциясын ғалым М. Екижи 3-кестедегідей береді:

3-кесте. Парсыша үш бәйіттің транскрипциясы мен қазақша аудармасы

№	Парсыша бәйіт	Қазақша аудармасы
1	Men nevestem het bemaned yadegar Men nemanem het bemaned yadegar	Мен жаздым, хаттадым жәдігер қалсын деп, Мен қалмасам да, хатым жәдігер болып қалсын.
2	Be-yadegar nevestem men in ketabet ra Vegerne in het-e men layek-e ketabet nist	Бұл жазбаны естелік ретінде жаздым Әйтпесе, менің хатым жазуға лайық емес
3	Her ne aned doa teme darem Zanke men bende-ye gonahkarem [4,21]	Кім оқыса, одан тілегім дұға болар Өйткені, мен – күнәһар құлмын

Бұл жазба басқа қаламмен жазылған әрі көшірушінің жазуы емес екені белгілі. Кітапта мұнан басқа да, кейін жазылған мәтіндер кездеседі.

Қорытынды. Ғалымдар «Түркістан/Түрікмен сахра», «Гүнбед» және «Түрікмен сахра» деген атаған «Қорқыт ата кітабының» үшінші нұсқасы түркі халықтарына ортақ рухани қазынасының қатарын толықтырып отырғаны белгілі. Кімнің, қашан және қайда көшіргені белгісіз болса да, жаңа нұсқаның болуы түркі халықтарында ауыз әдебиеті ғана емес, жазба әдебиетінің де қатар дамығанын және кітап оқу мәдениетінің қалыптасқанын көрсетеді. Қолжазбадағы кейіннен жазылған мәтін де, ерте заманнан оқырманның шығармаға қатысты немесе соны оқу барысында ойына келген пікірін кітапқа жазып отыру мәдениеті болғаны байқалады.

Әдебиеттер

1. Dede Korkut hikayelerinin yeni nüshası bulundu. <https://gercekedebiyat.com/haber/dede-korkut-hikayelerinin-yeni-nushasi-bulundu> (қаралған уақыты: 01.03.2022)
2. Алқая Э. Қазақ тілінде жаңашаланған «Қорқыт Ата кітабы» // *Turkic Studies Journal*, Number 3, Volume 2, 2020. 91-95 б.
3. Нұрیمان Б.Т., Маулан М.Е. «Қорқыт ата кітабы» үшінші нұсқасының табылуы // 12 - сәуір – Ғылым күніне орай өтетін «Байтанаев оқулары-Х» және білім алушылардың дәстүрлі республикалық ХІ ғылыми-тәжірибелік конференциясының ғылыми мақалалар жинағы. I том. Шымкент, 2022. – 236-239 бб.
4. Ekici Metin. Dede Korkut Kitabı Türkistan/Türkmen Sahra Nüshası-Soylamalar ve 13. Boy-Salur Kazan'ın Yedi Başlı Ejderhayı Öldürmesi. İstanbul: Ötüken Yayınevi, 2019. – 222 s.
5. Azmun, Yusuf. Dede Korkut'un Üçüncü Elyazması, Soylamalar ve İki Yeni Boy ile Türkmen Sahra Nüshası (Metin-Çeviri-Sözlük-Tıpkıbasım). – İstanbul: Kutlu Yayınevi, 2019. – 176 s.
6. Shahgoli, N. K.; Yaghoobi, V.; Aghatabai, S. ve Behzad S. Dede Korkut Kitabı'nın Günbet Yazması: İnceleme, Metin, Dizin ve Tıpkıbasım // *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 16(2), 2019. ss. 147-379 бб.
7. Ercilasun Ahmet Bican. Dede Korkut Kitabı'nın Yeni Nüshası Ve Üzerindeki Yayınlar // *Milli Folklor*, 123, 2019. ss. 5-22 бб.
8. İbrahim Gülser. Dede Korkut'un Yeni Nüshası Üzerine Hazırlanan Yayınlar ve 13. Boyun Okuma Karşılaştırması. *AsyaStudies-Academic Social Studies // Akademik Sosyal Araştırmalar*, 5(15), 2020. 47-63 бб.
9. Əskər, Ramiz. “Kitabi-Dədə Qorqud”un üçüncü əlyazması. Bakı: Elm və Təhsil, 2019. – 154 s.
10. Sertkaya, O.F., Uzuntaş H. Dede Korkut'un Günbed Yazması Üzerine Araştırmalar ve incelemeler. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2020. – 176 s.
11. Ekici, Metin. 3.Dede Korkut Destanı: “Salur Kazan'ın Yedi Başlı Ejderhayı Öldürmesi” Boyunu Beyan Eder Hanım Hey!” // *Milli Folklor*, 122, 2019. ss. 5-13.
12. Arıkoğlu Ekrem. Dede Korkut Kitabı'nın Üçüncü Yazmasının Bulunuşu // *Milli Folklor*, 123, 2019. ss. 23-30.

Б.Т. НУРИМАН, М.Е. МАУЛАН

Южно-Казахстанский государственный педагогический университета, г. Шымкент,
Республика Казахстан

ОСОБЕННОСТЬ ТРЕТЬЕГО ИЗДАНИЯ «КНИГИ КОРКЫТ АТА»

Аннотация. Ранее в науке были известны Дрезденские и Ватиканские версии «Книги Коркыт ата», считавшейся общей литературной реликвией тюркских народов с древнейших времен. В 2018 году наследие Коркыт ата вошло в список «нематериального культурного наследия» ЮНЕСКО. В 2019 году обнаружение третьей версии в Иранском регионе Туркмен сахра повысило значение этой реликвии в мировой литературе.

С 2019 года третий вариант активно обсуждался среди ученых-тюркологов мира. Первоначально было опубликовано три академических издания на турецком языке, подготовленных группой исследователей во главе с Н. Шахголи, Метином Екиджи и Юсуфом Азмуном. Все три работы включали факсимиле, транскрипцию рукописи, перевод на турецкий язык, частотный словарь и исследования реликвии. Позже в этом же формате печатались работы на азербайджанском и узбекском языках. Третья версия «книги Коркыт ата» является одной из актуальных тем для казахской науки. В данной статье рассматриваются особенности третьего варианта. В ходе исследования анализируется физическая особенность рукописи. По поводу притчи Коркыта и нового эпоса в третьем варианте мнения ученых разделены они представлены сравнительной таблицей. В результате была изучена особенность третьей версии, в которой были использованы 23 притчи и новая эпопея «Убийство семиголового дракона Салуром Казаном».

Ключевые слова: Книга Коркыт Ата, третья версия, Туркменская сахра, Салур Казан, семиголовый дракон.

B.T. NURIMAN, M.E. MAULEN

South Kazakhstan State Pedagogical University, Shymkent, Republic of Kazakhstan

THE FEATURE OF THE THIRD EDITION OF “DEDE KORKUT BOOK”

Abstract. Previously, the Dresden and Vatican versions of the “Book of Korkut Ata” were known in science, which have been a common literary relic of the Turkic peoples since ancient times. In 2018, the Korkut Ata Heritage was included in the UNESCO list of “intangible cultural Heritage”. Shortly after that, in 2019, the discovery of the third version in the Iranian region of Turkmen Sakhra increased the importance of this relic in world literature. Since 2019, the third version has been actively discussed between scientists-Turkologists of the world. Initially, three academic publications were published in Turkish, prepared by a group of researchers led by N. Shahgoli and Metin Ekiji, Yusuf Azmun. All three works included facsimiles, transcription of the manuscript, translation to Turkish, a frequency dictionary, and discovery of the relic. Later, the same format was printed in Azerbaijani and Uzbek. The third version of the “Korkyt Ata book” is one of the topical themes for Kazakh science. Therefore, this article deals with the features of the third version. In the step of the discovery, the physical feature of the manuscript is analyzed. Regarding the parable of Korkyt and the new epic in the third version, the opinions of scientists are differentiated, and they are presented by a comparative table. As a result, the feature of the third version was discovered, in which 23 parables and a new epic “The Murder of the seven-headed dragon by Salur Kazan” were used.

Keywords: Book of Korkut Ata, third version, Turkmen Sakhra, Salur Kazan, seven-headed dragon.

References

1. Dede Korkut hikayelerinin yeni nüshası bulundu. <https://gercekedebiyat.com/haber/dede-korkut-hikayelerinin-yeni-nushasi-bulundu> (Data of Bases: 01.03.2022).
2. Alkaya E. Kazak tilindezhanashalangan “Korkut Ata kitabı” [Updated “Book of Korkyt Ata” in the Kazakh Language]. *Turkic Studies Journal*, Issue 3, Volume 2, 2020. PP. 91-95.
3. Nuriman B.T., Maulen M.E. “Korkut Ata kitabı” ushinshi nushasynyn tabyluy [Discovery of the third version of the “Book of Korkyt Ata”]. Collection of scientific articles of the scientific practical conference “Baitanaev readings-X” and the XIth traditional republican scientific practical conference of students, dedicated to April 12 – Science Day. Volume 1. Shymkent, 2022. PP. 236-239 66.
4. Ekici Metin. Dede Korkut Kitabı Türkistan/Türkmen Sahra Nüshası-Soylamalar ve 13. Boy-Salur Kazan’ın Yedi Başlı Ejderhayı Öldürmesi. İstanbul: Ötüken Yayınevi, 2019. – 222 s.
5. Azmun, Yusuf. Dede Korkut’un Üçüncü Elyazması, Soylamalar ve İki Yeni Boy ile

- Türkmen Sahra Nüshası (Metin-Çeviri-Sözlük-Tıpkıbasım). İstanbul: Kutlu Yayınevi, 2019. 176 s.
6. Shahgoli, N. K.; Yaghoobi, V.; Aghatabai, S. ve Behzad S. Dede Korkut Kitabı'nın Günbet Yazması: İnceleme, Metin, Dizin ve Tıpkıbasım. Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, 16(2), 2019. ss. 147-379.
 7. Ercilasun Ahmet Bican. Dede Korkut Kitabı'nın Yeni Nüshası Ve Üzerindeki Yayınlar. Milli Folklor, 123, 2019. ss. 5-22.
 8. İbrahim Gülser. Dede Korkut'un Yeni Nüshası Üzerine Hazırlanan Yayınlar ve 13. Boyun Okuma Karşılaştırması. AsyaStudies-Academic Social Studies. Akademik Sosyal Araştırmalar, 5(15), 2020. ss. 47-63.
 9. Asker, Ramiz. "Kitabi-Dede Qorqud"un üçüncü elyazması. Baku: Elm ve Tahsil, 2019. – 154 s.
 10. Sertkaya, O. F., Uzuntaş H. Dede Korkut'un Günbed Yazması Üzerine Araştırmalar ve incelemeler. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2020. – 176 s.
 11. Ekici, Metin. 3.Dede Korkut Destanı: "Salur Kazan'ın Yedi Başlı Ejderhayı Öldürmesi" Boyunu Beyan Eder Hanım Hey!". Milli Folklor, 122, 2019. ss. 5-13.
 12. Arıkoğlu Ekrem. Dede Korkut Kitabı'nın Üçüncü Yazmasının Bulunuşu. Milli Folklor, 123, 2019. ss. 23-30.

Авторлар жайлы мәлімет:

Нұримаң Бекарыс Тілегенұлы – PhD, Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университетінің қауымдастырылған профессоры м.а., Шымкент, Қазақстан.

Нуримаң Бекарыс Тілегенұлы – PhD, и.о. ассоциированный профессор Южно-Казахстанского педагогического университета, г. Шымкент, Республика Казахстан.

Nuriman Bekarys Tilegenuly – PhD, Acting Associate Professor South Kazakhstan Pedagogical University, Shymkent, Republic of Kazakhstan.

МаулаңМарал Есболқызы – Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті қазақтілі мен әдебиеті кафедрасының магистранты, Шымкент, Қазақстан.

Маулаң Марал Есболқызы – магистрант кафедры казахского языка и литературы Южно-Казахстанского педагогического университета, Шымкент, Казахстан.

Maulan Maral Esbolqyzy – Master student of the Department of the Kazakh Language and Literature of the South Kazakhstan Pedagogical University. Shymkent, Kazakhstan.

С.О. ОСПАНОВ¹

К.М. МЫРЗАҒАЛИЕВА²

А.Е. АЛИМБАЕВ³

А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті^{1,2} Қостанай, Қазақстан
Еуразия гуманитарлық институты³ Нұр-Сұлтан, Қазақстан
(e-mail.ru kmkz55@mail.ru^{1,2} aslan_alimbaev@mail.ru³)

АБАЙДЫ АРДАҚТАУ ТОРҒАЙ БОЙЫНДА АХМЕТТЕН БАСТАЛҒАН

Аңдатпа. Мақалада торғай ақындық мектебі өкілдерінің Абай ақынды тануы жайында талдау жұмыстары жүргізілген. Абай Құнанбайұлын ардақтауда Ахмет Байтұрсынұлының еңбегін зерделенген. Сонымен қатар қазақ халқының ғана емес, жалпы адамзаттық тұлғаға айналған, ағартушы, жазушы Ыбырай Алтынсариннің «Қазақ хрестоматиясы» еңбегіне кірген ақындардың өлеңдерін, Ахмет Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқыш» еңбегінде талдаған өлеңдері сараланған.

Өлең сөздің қадір – қасиеті жайлы толғаулы ой қозғаған алғашқы мақала А. Байтұрсынұлы қаламынан шықты. Онда Абай шығармашылығына көркемдік-эстетикалық баға беріліп, қазақ әдебиетіндегі болашақ абайтанушыларға жол көрсетілгендігі туралы мақалада ашып талданған.

Торғай ақындық мектебі өкілдері мен жазушы, журналистер Ұлы ақын Абай шығармашылығын насихаттаудағы еңбектері баяндалады. Торғай өңірінен түлеп ұшқан шығармашыл тұлғалар Міржақып Дулатұлы, Әбіқай Нұртазаұлы, Сырбай Мәуленов, Ғафу Қайырбеков және тағы басқа Абай Құнанбайұлына арнап өлеңдер, мақалалар арнағандығы хаһында тың деректер келтіріп, әдеби пайымдаулар жасалған.

Түйін сөздер: қазақтың бас ақыны, поэзия, көркемдік ерекшелік, әдебиет танытқыш, сөз өнері.

Кіріспе. Абай мен Ахмет жайында әңгіме қозғағанда Ахаңның 1913 жылы жазған «Қазақтың бас ақыны» деп аталатын мақаласы еске түседі.

Автор мақаласын «Қазақтың бас ақыны Абай (шын аты Ибраһим) Құнанбаев. Онан асқан бұрынғы – соңғы заманда қазақ баласында біз білетін ақын болған жоқ», – деп бастайды.

Абай поэзиясын жете түсініп, ішкі рухын сезініп, бұрынғы ақындар өлеңдерінде айтыла бермейтін қоғамдық өмірдің көкейкесті мәселелерін қозғағанын ұғынған жанның сөзі бұл.

Ахмет одан әрі Абайды Семей, Ақмола облыстарында бәрі білгенімен Торғай облысында оны білетін адам жоқтың қасы екенін баян етіп, оның себебі ақын өлеңдерінің бұл облысқа тарамағандығы екендігін айтады. Абай өлеңдерін Ақмола, Семей жұртшылығы мақтай сөйлегенде оны өз ауылының Әубәкір, Сейдахмет сияқты ақындарының бірі екен деп жүргенін, 1913 жылы қолына Абай сөздері жазылған дәптер түсіп, өлеңдерімен танысқаннан кейін барып, оның ұлылығын, теңдесі жоқ ақын екендігін ұғынып, ешкімге ұқсамайтынына көзі жеткенін, мойындағанын, өмірбаянын түп-тамырынан қозғап, кімдерден үлгі-өнеге алғанын таныстыра, айқындай жазады.

Ахаңның Әубәкір, Сейдахмет деп отырған ақындары – Әубәкір (Кердері) Шоқанов, Ақтөбе облысында туып-өскен (Ақтөбе бұрын Торғай облысына қараған), Сейдахмет–Сейдахмет Бейсенұлы, Ыбырай Алтынсариннің «Қазақ хрестоматиясына» өлеңі кірген ақын шәкірттерінің бірі. Екеуінің өлеңдерінен де Ахаң «Әдебиет танытқыш» еңбегінде мысалдар келтіреді.

А. Байтұрсынұлы бұл жерде екі ақынды кемсітейін деп отырған жоқ, Абай поэзиясының бұлардың өлеңдерінен де биік екенін, мән-мазмұнының мүлде басқа, тереңдігін, сөз кестесі мен өлең өрнегінің сонылығын жеріне жеткізе түсу үшін айтқан.

Ахмет: «Жалғыз-ақ мін бар, - дейді Абай өлеңдеріне жоғары баға бере отырып, - ол мін – өлең бунақтары тексеріліп, орнына қойылмағандық. Оның оқығанда я әнге салып айтқанда кемшілігі зор болады. Дауыстың ағынын бұзып, өлеңнің ажарын кетіреді, мысалы, төселіп желіп келе жатып шоқытып кеткен сияқты, тайпалып жорғалап келе жатып текіректен кеткен сияқты. Бұл кемшілікті түзетуге болады. Өлеңнің үш буынды бунақтары мен төрт буынды бунақтары алмасып кеткен жерлерін алып, өз орындарына қойса түзеледі. Мұнан басқа Абай өлеңдерінде мін бар деп өз басым айта алмаймын».

Бунақ санын ескермейтін, яғни өлең ырғағына көңіл бөлмейтін ақындар қазір де бар. Сондықтан да олардың өлеңдерін оқығанда оқушы бірде шоқырақтап, бірде кібіртктеп, ойлы-қырлы жолмен жүргендей, жүрісінен жаңылған аттай болатыны шындық.

А. Байтұрсынұлының бұл шығармасы сын элементтері кездескенімен таза әдеби сын емес, танымдық мақала. Дегенмен, Абай өлеңдеріндегі көркемдік ерекшеліктерді нақты мысалдар арқылы көрсетіп, эстетикалық талдау жасауы сыншылық қабілетін де аңғартады. Ол кезде қазақ сөз өнерінде жеке ақын шығармашылығына мұндай биік көркемдік таныммен қарап, баға беру жиі ұшыраспайтын құбылыс еді.

Автор сондай-ақ Абай өлеңдерін түсіну қиын екеніне, оның себебі «өлеңнің қисынын келтіре алмағанынан емес, өрнегінің жаңалығынан, қазақ өлеңдерінің дағдылы түрінен басқарак болған соң, оқушылар жаттыққанша жатырқайтынын» оқушы зердесіне құяды. Сөйтеді де «оқушы сөзді сынаса, сөз оқушыларды да сынады» деп, әдемі түйін түйеді. Абайды түсіну үшін зерде, білім, сана-сезімнің жоғары болуы керектігін ескертеді [1].

Мақаладан автордың білімдарлығы, сыншылығы, біреудің табысына шын жанымен қуана білетіндігі, адалдығы, өнерге, өлеңге деген махаббаты айқын аңғарылады.

Мақала соңында Абай кітаптарының кейбір облыстарға тарамай жатқанына қынжыла отырып, бұдан былай ақын шығармаларын газеттерінде жиі беріп тұратынын хабарлайды. Бұдан біз Абайдың әдеби мұрасын халыққа танытып, алғашқы насихаттаушылардың бірі Ахмет Байтұрсынұлы болғанын байқаймыз.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Мақаланы жаз барысында, салыстырмалы талдау және жинақтау әдітері қолданды. Ахаңның бұл мақаласы жайында көрнекті ғалым, Қазақстан Республикасы Мемлекеттік сыйлығының лауреаты Заки Ахметов: «Ахмет Байтұрсынұлының «Қазақтың бас ақыны» атты 1913 жылы жарияланған мақаласындағы Абайға берген бағасы, ұлы ақынның қазақ әдебиеті тарихындағы алатын орнын анықтауы, өнерпаздық өзгешелігін, асқан шеберлігін тануы шынайы ғұлама ғалымға тән айрықша көрегендіктің, білгірліктің, өлең сөздің қадірін терең бағалай алатын ақындық сезімталдықтың, талғампаздықтың үлгісі деуге лайық», - дей келіп, А.Байтұрсынұлының «Жалғыз-ақ бір міні бар, мұнан басқа Абай өлеңдерінде мін бар деп өз басым айта алмаймын» деуі арқылы, басқадай мін, кемшілік іздеуге тырысатын адамдардың жолын кескендей болғанын, қазақтың бас ақынының поэзиясын терең түсініп, бар ықласымен мейлінше жоғары бағалағанын айтады [2, 12].

Қазақ әдебиеті сынының тарихына, жанрлардың сипаттамасына баса назар аударып, сыни ой- пікірлердің шығу, даму, қалыптасу кезеңдеріне жан -жақты талдау жасаған ғалым Тұрсынбек Кәкішев те бұл мақалада Абай творчестволық тұлға ретінде тұтас болмысымен көрінгенін айтып: «Абай шығармашылығының ерекшеліктерін тамыршыдай дәл басып, нақты көрсеткен мақала қазақ көркемдік танымының алуан иірімдерін аңғарып алатын мүмкіндігін танытты» [3,107] - дейді.

Талқылау мен бақылау. А. Байтұрсынұлы «Әдебиет танытқыш» еңбегінде де «Абайдың әйелді сымбаттауы» деп «Қақтаған ақ күмістей кең маңдайлы», «Абайдың күзгі күнді суреттеуіне «Сұр бұлт түсі суық қаптайды аспан», Абайдың ән мен күйді сөзбен сипаттап танытуына «Көңіл құсы құйқылжыр шартарапқа» өлеңдерін мысалға алады.

Енді бірде ойдағыны, көкейдегіні, қиялдағыны тілмен айтып жеткізу қиын екенін айтып: «Сөз өнері жүзінде өнерпаздар мүдесін тілмен жеткізіп айта алмай, сондай қиналғанда, өзгелерге ондай іс оңай болып табылар ма? Сондықтан сөзбен жасап сөз шығару деген жұмыс әркімнің қолынан келе бермейді және шығарғандардың сөздері бәрі бірдей жақсы бола бермейді» - дей келіп, Абайдың:

Өлеңге әркімнің-ақ бар таласы,

Сонда да солардың бар таңдамасы.

Іші алтын, сырты күміс сөз жақсысын

Қазақтың келістірер қай баласы [4,141] - деген бір шумақ өлеңін береді.

Шығарма мазмұны төрт түрде – жай сөйлеу түрде, сөйлестірген түрде, хат түрінде, аралас түрінде айтылатынын ескертіп, тағы да «Абайдың «Жасымда ғылым бар деп ескермедім» өлеңін мысалға алса, кейіптеу, арнау, өлең шығару, өлең тармақтары жайында сөз қозғағанда да, жалғасымды оралым туралы анықтама беріп, мысал келтіргенде де [4,377] Ахмет Абай өлеңдеріне жүгінеді.

А. Байтұрсынұлының өзінің шәкірті, ағартушы, әдіскер Т. Шонанұлымен бірлесіп жазған Оқу құралына да (хрестоматия) Абайдың «Жаз», «Күз», «Қыс», «Аттың сыны» өлеңдерін енгізген

«Қазақ сөз өнерінің ұлы тұлғасы Абай арқылы қазақ әдебиетінің өткені мен бүгінгі жайлы сөз қозғап, өлең сөздің қадір – қасиеті жайлы толғаулы ой қозғаған алғашқы мақала А.Байтұрсынұлы қаламынан шықты. Онда Абай шығармашылығына көркемдік-эстетикалық баға беріліп, қазақ әдебиетіндегі болашақ абайтанушыларға жол көрсетілді» [5,193]- деп ахметтанушы ғалым Ө.Әбдиманұлы атап көрсеткендей ойлы, мағыналы әр жолы қуатты Абай өлеңдерін таразылап, талдау, асыл сөздің астарын түсініп, тереңіне бойлауды, насихаттауды А. Байтұрсынұлы шәкірттері жалғастырды.

Ахаң шәкірті, өзімен армандас, қанаттас, бір жолдағы қарындасы Нәзипа Құлжановаға арнап шығарған өлеңінде оған үлкен сенім артып:

Рақатсыз өтсе де өмір жасым,

Бұл жөнімнан Құдайым айырмасын.

Ұзақ жолға ниет қып бір шыққан соң,

Жарым жолдан қайтпаспын, қарындасым!

Су да болар ол жолда, тау да болар,

Жаудың оғы, жайған тор, ау да болар.

Мынау пайда,мынасы зиян демек,

Ол ерліктің ісі емес, сауда болар.

Тән көмілер, көмілмес еткен ісім,

Ойлайтындай мен емес бір күнгісін.

Жұрт ұқпаса, ұқпасын, жабықпаймын,

Ел бүгіншіл, менікі ертеңгі үшін [5,74] - дейді.

Айтса, айтқандай, сенсе, сенгендей, Нәзипа ұстаз – аға жолын қуып, «ертеңгі үшін» қызмет етті. А. Байтұрсынұлының үлгі – өнегесімен 1914 жылы 26 қаңтарда Семей қаласында Абай Құнанбайұлының қайтқанына 10 жыл толуына орай ұлы ақынды еске түсіру кешін ұйымдастырды. Бұл жайында Міржақып Дулатов сол 1914 жылы «Қазақ» газетінде жарық көрген «Абай» деген мақаласында: «Өткен 26 январьда Семей қаласында географическое общество, ондағы оқыған қазақ жастарының жәрдемімен, Абай құрметіне әдебиет кешін жасағандығы. Семей халқының күткен үмітімізді күшейтуге зор дәлел болса керек» - деп жазды. Ол кеш бірінші қазақ ақынының құрметіне жасалған бірінші әдебиет кеші болып һәм бірінші қазақ әйелі (Нәзифа ханым Құлжанов жамағатының) майданға түсіп берген өнегесі еді» [6, 47].

Кеште ақын өмірі мен шығармашылығы жөнінде баяндаманы Нәзипаның өзі жасап, одан кейін Абай өлеңдері оқылады. Бұл кеш туралы 1914 жылы «Айқап» журналы да:

«...Жоғарыдағы айтылған кеште Абайдың орысша жазылған ғұмырнамасы оқылды, арасында өлеңдер қазақша жазылған еді. Копия оқушы Нәзипа ханым болды. Сөздің аяғында Абайды туғызған қазақ даласы, тағы да талай Абай секілді, бәлкі одан да артық данышпандар туғызар, - дегенде тыңдаушы қазақтардың жүйкесі босап, көзіне жас алғандары болды», - деп хабар берді.

Нәзипа орысша таза сөйлеген. Оны баяндаманы орысша жасағанынан да, сондай-ақ Ыбырай Алтынсарин мен Абай Құнанбаевтың өлеңдерін орыс тіліне аударуынан да аңғаруға болады. 1915 жылы «Сибирский студент» (№3-4) журналында Семей оқушылар семинариясының оқытушысы В.Н. Белослюдов: «Орысшаға аударылған Алтынсариннің өлеңдерінен маған белгілісі «Көктем», Абай өлеңдерінен «Махаббат туралы"». Бұл екі өлеңді орыс тіліне аударған қазақ қызы Нәзипа Құлжанова», -деп жазды.

Бұдан біз Нәзипаның Абайдың насихатшысы әрі ол туралы орыс тілінде алғаш баяндама жасаушы һәм аудармашысы екенін де байқаймыз.

Міржақып 1904 жылы маусым айында Омбыға барған сапарында Абай өлеңдерінің қолжазбасын алғаш Ахаңның үйінде көреді. Сонда Ахаң: «Естуімше Абай өз өлеңдерінің басылып шығуын тілемейді һәм бастыруға ешкімге рұқсат бермейді екен, күз Қарқаралы қаласына барамын, сонда әдейі бұрылып, Абайға сәлем беремін, танысамын, һәм өлеңдерін бастыру жайынан сөйлесемін» депті. Алайда Ахаң Абайға жолыға алмапты. Өйткені Ұлы Абай күзге жетпей, сол маусым айының 23 күні өмірден өткен еді.

М. Дулатов 1914 жылы «Қазақ» газетінде жарық көрген «Абай» мақаласында осы жайтты айта келіп Абайдың ақындығына жоғары баға беріп қазақтардың көбі Абайды білмейтініне өкініш білдіреді. Оқушыларды ақынның өмірбаянымен таныстырып, оның есімі мәңгі ұмытылмайтынын, Абайдың аты жоғалуы қазақ халқының атының жоғалуымен пара – пар екендігін айтады. Міржақыптың бұл пікірі оның көрегендігін, поэзияны терең түсініп, ұлы ақынды ардақтай білгенінің, дұрыс бағалай алғандығының куәсі.

«Әдебиетіміздің негізіне қаланған бірінші кірпіш - Абай сөзі, Абай аты боларға керек. Абайға шейін қазақта қолға алып оқырлық, шын мағынасында қазақ әдебиеті дерлік бір нәрсе болған жоқ еді. Абайдың бізге қымбаттығы да сол. Бәлкі, мұнан кейін Абайдан үздік артық ақындар, жазушылар шығар, бірақ, ең жоғарғы, ардақты орын Абайдікі, қазақ халқына сәуле беріп, алғашқы атқан жарық жұлдыз - Абай!»

Абай жайындағы ақын лебізі шынайы көңілден, сүйіспеншілікпен шабытты жазылған. Сондықтан да оның мазмұнын айту жетімсіз, автордың өз жүрек-жарды ойлары ұйқасып жатпаса да поэзия жолдарындай: "Зәредей шүбә етпейміз, Абайдың өлген күнінен қанша алыстасаң, рухани сонша жақындармыз. Үнемі бұл күйде тұрмас, халық ағарар, өнер-білімге қанар, сол күндерде Абай құрметі күннен – күнге артылар. «Бірінші ақынымыз» деп қадірін халқы жиі-жиі зиярат етер, халық пенен Абай арасы күшті махаббатпен жалғасар. Ол күндерді біз көрмеспіз, бірақ рухымыз сезер, қуанар..." [5].

Ақын ақын жайында тебіріне сөз қозғағанда, қара сөздің өзі өлеңге айналып, жан - жүрегіңді қозғайтынына осы мақала айғақ боларлықтай.

Алдыңғы толқын – ағалардың Абайды ардақ тұту өнегесін кейін Ғазымбек Бірімжан қостап, Абай өлеңдерінің жолдарын тақырып етіп алып, ұлы ақын өлеңдерімен ой түйеді. Соның бір дәлелі – «Сағаттың шықылдағы емес ермек» деген мақаласы.

Автор бұл шығармасын:

Сағаттың шықылдағы ермек емес,

Һәмишә өмір өтпек – ол білдірмек.

Бір минут бір кісінің өміріне ұқсас,

Өтті, өлді, тағдыр жоқ қайта келмек, - деп Абай өлеңімен түйіндейді.

Ғазымбектің Абайға жиі жүгініп, өзінің ой – пікірлерін ақын өлеңдерін куәға тарта отырып, сілтеме жасап, қуаттанатынын жақсы түсінген. Ғалым Темірбек Қожакеев, оның 1921 жылы «Ақ жол» газетінде жарық көрген «Шетке оқушылар жіберу, оқуына жұмылу керек» деген мақаласын талдап, таразылай келе, онда автордың оқыған адамдар туралы

ойларын ортаға салғанын ескертіп: «Оқыған кісі баяғы заманда өткен рим, гректер сияқты халықтардың тарихын білген кісі сияқты. Надан адамнан оқыған кісінің өмірі әлденеше рет ұзақ сияқты. Одан шығатын мағына кісінің өмірін тіршілікте өткізген уақыт, жас мөлшеріне қарай емес, оның өмірінің мағынасына қарай, істеп кеткен ісіне қарай шамалау керек. Жазып кеткен кітаптары, істеп кеткен істері, үйретіп кеткен өнер – білімдері өлмеген кісіні өлді деп айтуға болады ма?» – деген жолдарын мысалға келтіреді. Сөйтіп, оның бұл пікірлері Абаймен сарындас, үндес екенін, «Өлді деуге сыя ма, ойландаршы, Өлмейтұғын артында сөз қалдырған», - дегенде ұлы ақын негізінен көркем сөзді, өлең сөзді мұра еткен адамдарға қатысты айтқанын ескертіп, Ғазымбектің бұл ойды кең мағынада, өлмейтұғын адамдар қатарына өнер, білім, ғылым сласында да үлкен іс тындырған, еңбектер қалдырған адамдарды да қамта айтқанын баян етеді [6,13].

Нәтижелер. А.Байтұрсынұлы Абай өлеңдерінің күш – қуатына, мәнділігіне, ойлылығына қайран қалып: «Сөз жазатын адам әрі жазушы, әрі сыншы боларға керек. Сөздің шырайлы, ажарлы болуына ойдың шеберлігі керек. Мағыналы, маңызды болуына білім керек. Абайда осы үшеуі де болған. Бұлардың Абайда өлең сөздің неше түрлі үлгісі, өрнегі табылады [4, 219] – десе Ахмет қанаттаған ақындық ортаның белді өкілдерінің бірі Әбіқай Нұртазаұлының да ұлы ақын өлеңдерін жан – тәнімен сүйіп:

Өмірде кез болған-ды талай ақын,
Солардың бәрінен де Абай ақын!
Жаттадым қыр ақынын Сыр ақынын,
Болмақшы бірақ сенен қалай жақын?!
Кәусардай шыққан алыс бал бұлақтан,
Жанымды жадыраттың қалғып жатқан.
Ойымды өнер таптым деген менің
Аңғарға кеттің алып тар жұмақтан.
Кетпеске бір жолыңды ұмыт тастап,
Оқимын таңға дейін ымырт бастап.
Сөз қуып сүрең болған мен сорлыны

Кетті ғой сен келген соң үміт тастап...[7, 281] – деп жазады. Өлең шынайы да, шымыр, көркем жазылған. «Бал бұлақтан - тар жұмақтан - қалғып жатқан» сияқты төрт буынды түбірлі ұйқастары мен өлеңнің ішкі иірімдері, дыбыс үндестіктері қандай әдемі! Өлең мінсіз құйылған. Бірақ сонда да Әбіқай Абай өлеңдерін оқығаннан кейін: «Елуге келгенше есіміз кірмепті, – деп өзін кінәлай жазады. – Абай өлеңдерін оқыдым. Егер дүниеде Абайдай алымды да шалымды ақын барын білсем, қолыма қалам ұстамаған болар едім. Ендігі тірлікте өзім жетер, сөзім жетер жерге Абай өлеңдерінің шыны мен сырын уағыздай алсам, өзімді армансызбын дер едім. Абай – өлең тәңірісі екен. Біздікі – пендешілік. Енді менен өлең күтпендер...»

Неткен мәрттік?! Абайдың ақындық қуатын, ұлылығын қалай дөп басып жеткізе айтқан. Ахмет Абайды «Қазақтың бас ақыны» деп бағаласа, Әбіқай «Абай - өлең тәңірісі» дейді. Ұлылықты мойындаудың өзі ұлылық емес пе?! Әбіқайдың Абай өлеңдерін оқығаннан кейін қолына қалам ұстамағанын Сырбай Мәуленовтің «Әбіқай өзі үлкен ақын бола тұра, Абай кітабын оқығаннан кейін: Мен босқа шауып жүр екенмін ғой. Абайдай болмағаннан кейін ақынмын деу ұят», – деп қолындағы қаламын лақтырып жіберіпті. Содан кейін Әбіқай өлең жазбады» [8, 253], – деген сөздері де растай түседі.

Жалпы «Абай өлеңдері арқылы халыққа бағыт-бағдар береді. Надандықтан құтылып, өз алдына ел болу үшін ілгері жылжып мәдениетке қол жеткізу қажеттілігін баса айтады. Ол үшін білім алуға ұмтылып, жақсы менен жаманды ажыратып «жақсыдан үйреніп, жаманнан жирену» керектігін ескертіп, адамның ішкі интеллектісін көтеруге назар аудартады» [9, 1864].

С. Мәуленов «Абай асуы» деп аталатын мақаласында Абайдың асуының биіктігі – өлеңдегі шыңын, философиялық тереңдігін көрсетеді.

«Аспаны сұрғылт тартқан, дымқыл тұманды көріксіз күн. Абай күз өмірін қысы тақап,

бораны қақап тұрған кемпір – шалдың өмірімен шендестіріп отыр. Абай тұсында қалаға келген жолаушының алдынан «ақ киімді, денелі, ақ сақалды, соқыр, мылқау» қыс өтеді. Абайдың мұндағы эпитеттері мен метафоралары - өзінен бұрын қазақ поэтикасында болмаған, ешбір қайталанбайтын, қайталанса да, түп нұсқа емес, олақ аударма секілді оғаш көрінетін дүние болып қалатын жайттар. Енді Абай «Жазғұтұры» деген өлеңінде қазақ даласының көктемін көрікті бояумен суреттей жөнеледі...

Жазғытұры қалмайды қыстың сызы,
Масатылай құлпырар жердің жүзі.
Жан-жануар, адамзат анталаса,
Ата-анадай елжірер күннің көзі.
Жаздың көркі енеді жыл құсымен,
Жайрандасып жас күлер құрбысымен.
Көрден жаңа тұрғандай кемпір мен шал.
Жалбандасар өзінің тұрғысымен.

Манағы күзді күнгі қайыршы шал-кемпірлер енді көрден шыққандай өздерінің тұрғыластарымен жалбандасып ойнап-күліп жатыр. Абай суреттеген көктемде өмір бар, өлі дүниеге жан кіргізетін құдіретті қуат бар» [10,5].

Қорытынды. Осылайша Абай өлеңдеріне талдау жасап, оның қыр-сырын, көркемдік кестесін ашады.

«Биіктік пен тереңдік» деп аталатын мақаласында: «Абай тарихтан өзінің мәртебелі орнын алды. Абайдың өз аты өлең – жырға айналып, Абай өлеңдеріне музыкалар жазылып, Абай тұлғасы экран айнасына түсті. Халық өз ақынын уақыт тасқынынан биік көтеріп алып, қастерлеп, қасиеттейді. Келешек ұрпақтар Абай даңқын қазіргіден биік асқар шыңдардан асыра бермек. Өйткені ол – адамзат мұрат тұтатын биіктік пен тереңдікті тұтастырған зор тұлға [11, 19] - десе, Ғ.Қайырбеков «Абайдың ақындық, азаматтық ерлігі» мақаласында: «Абай туралы ойлағанда қазақ халқының елдік сипаты, қасиеті, оның Абай туған дәуірдегі даму жолы, келіп тоқтаған сатысы, бары мен жоғы, мұңы мен мұқтажы жайында ой түседі. Өйткені, Абай бір өзі бүкіл халықтың есіміне атау. Абайдың ұлылығы – халықтың ұлылығы. Әр халықтың әр заман тұсында ұлы перзенттері болған. Абайдың ұлылық сипаты олардан өзгереді. Абайда тіпті сан ұлылық бас қосқандай десек те болады. Сондықтан ол бүкіл халық есімін алып тұрғандай» [12, 3], – дейді.

Абайтануда А. Байтұрсынұлы салған жол күні бүгінгі дейін жалғасып келеді, жалғаса бермек.

Әдебиеттер

1. Байтұрсынов А. Қазақтың бас ақыны // Қазақ. – 1913 № 39, 40. – 123 б.
2. Ахметов З. Абайдың ақындық әлемі. – Алматы: Ана тілі, 1995. – 242 б.
3. Кәкішов Т. Қазақ әдебиеті сынының тарихы. I бөлім. – Алматы: Білім, 2003. – 181 б.
4. Байтұрсынұлы А. Ақ жол. Өлеңдер мен тәржімалар, публицистикалық мақалалар және әдеби зерттеу // Құрастырған Р. Нұрғалиев. – Алматы: Жалын, 1991. – 1427 б.
5. Әбдиманұлы Ө. Ахмет Байтұрсынұлы: Зерттеу- эссе. – Алматы: Арда, 2007. – 146 б.
6. Дулатов М. Абай. // Қазақ. – 1914. – № 67. – 84 б.
7. Қожакеев Т. Ғазымбек Бірімжанов. Сара сөздің сардарлары. – Алматы: Санат, 1995
8. Нұртазаұлы Ә. Абайды оқығанда. Торғай ақындарының антологиясы. – I том. – Арқалық: Ай, 2014. – 256 б.

Daurenbekova, L.N., Imanberdiyeva, S.K., Dautova, B.D., Rainbekova, G.S., Toktymanova, G.M. Translation and interpretation of Abay's political – Social lyrics into Turkic languages | Traducción e interpretación de la política de Abay-lyrics sociales en lenguas Turcas Opcion, 2020, 36(Special Edition 26), 1849–1868 s.

9. Мәуленов С. Ымырт. – Алматы: Қайнар, 1992. – 142 б.
10. Мәуленов С. Абай асуы. Үркер төбеде тұр. – Алматы: Жазушы, 1971. – 187 б.

11. Мәуленов С. Телтолқын. – Алматы: Жалын, 1989. – 214 б.

С.О. ОСПАНОВ, К.М. МЫРЗАҒАЛИЕВА

Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова Костанай, Казахстан

А.Е.АЛИМБАЕВ

Евразийский гуманитарный институт Нур-Султан, Казахстан

ЧЕСТВОВАНИЕ АБАЯ НАЧИНАЛОСЬ В ТУРГАЕ С АХМЕТА БАЙТУРСЫНОВА

Аннотация. В статье проведен анализ влияние Абая на представителей Тургайской поэтической школы.

Изучен труд Ахмета Байтурсынова, проанализированы стихотворения поэтов, вошедших в «Казахскую хрестоматию» просветителя, Ыбырай Алтынсарина.

Первая статья, где говорилось о стихотворном искусстве, принадлежала А. Байтурсынулы. В ней была дана художественно-эстетическая оценка творчеству Абая.

В статье рассмотрены работы представителей тургайской поэтической школы, писателей журналистов, связанные с пропагандой творчества Абая. Были представлены новые факты и литературные рассуждения таких творческих личностей тургайского региона (Миржакып Дулатов, Абиқай Нуртазаулы, Сырбай Мауленов, Гафу Кайрбеков).

Ключевые слова: главный казахский поэт, поэзия, художественное своеобразие, «Әдебиет танытқыш», искусство слова.

С.О. ОСПАНОВ, К.М. МЫРЗАҒАЛИЕВА

A. Baitursynov Kostanay Regional University, Kostanay, Kazakhstan

А.Е. ALIMBAYEV

The Eurasian Humanities Institute, Nur-Sultan, Republic of Kazakhstan

THE PROPAGANDA OF ABAI BEGAN IN TURGAI FROM AKHMET BAITURSYNOV (devoted to Akhmet Baitursynov)

Abstract. The article presents an analytical work on familiarization with the poet Abai, carried out by the representatives of the Turgai poetic school.

During the propaganda of Abay Kunanbaiuly, the works of Akhmet Baitursynov were studied. Moreover, the poet's poems are analyzed and included in the "Kazakh chrestomathy" of the enlightener and writer Ybyray Altynsarin, who became not only a figure of the Kazakh people, but also of humanity.

The first article, where thoughts about the art of poetic lines are touched upon was written by A. Baitursynuly. An artistic and aesthetic assessment of Abai's work is given in the article and it says that the way was opened to future Abai scholars in the Kazakh literature.

The works of representatives of Turgai poetic school, writers and journalists connected with the promotion of the work of the great poet Abai are considered. New facts and literary arguments of such creative personalities of the Turgai region as: Mirzhakyp Dulatov, Abikai Nurtazauly, Syrbai Maulenov, Gafu Kairbekov were presented.

Key words: the main Kazakh poet, poetry, artistic originality, "Adebiet tanytkysh (Educator of literature)", the art of words.

References

1. Baitursynov A. Qazaqtyñ bas aqyny // Qazaq. 1913 № 39,40. – 123 b.
2. Ahmetov Z. Abaidyñ aqyndyq әlemi. – Алматы: Ана тılı, 1995. – 242 b.
3. Kәкішов Т. Qazaq әdebietі synynyñ tarihy. I bөlim.– Алматы: Білім, 2003. – 181 b.

4. Baitürsynұly A. Aq jol. Öleñder men tärjimalar, publisistikalyq maqalalar jäne ädebi zertteu // Qürastyrgan R. Nürğaliev.– Almaty: Jalyn, 1991. – 1427 b.
5. Äbdimanұly Ö. Ahmet Baitürsynұly: Zertteu- ese. – Almaty: Arda, 2007. – 146 b.
6. Dulatov M. Abai. // Qazaq, 1914, № 67. – 84 b.
7. Qojakeev T. Ğazymbek Bırımjanov. Sara sözdiiñ sardarlary.- Almaty: «Sanat», 1995
8. Nürtazaұly Ä. Abaidy oqyğanda. Torğai aqyndarynyñ antologiasy. I tom, Arqalyq: Ai, 2014. – 256 b.
9. Daurenbekova, L.N., Imanberdiyeva, S.K., Dautova, B.D., Rainbekova, G.S., Toktymanova, G.M. Translation and interpretation of Abay's politikal – Social lurics into Turkic languages | Traducción e interpretación de la política de Abay-lurics sociales en lenguas Turcas Opción, 2020, 36(Special Edition 26), 1849–1868 s.
10. Mäülenov S. Ymyrt. – Almaty: Qainar, 1992. – 142 b.
11. Mäülenov S. Abai asuy. Ürker töbede tür. – Almaty: Jazuşy, 1971. – 187 b.
12. Mäülenov S. Teltolqyn. – Almaty: Jalyn, 1989. – 214 b.

Авторлар жайлы мәлімет:

Оспанов Серікбай Оспанұлы – филология ғылымдарының кандидаты, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университетінің профессоры, Қостанай, Қазақстан.

Оспанов Серикбай Оспанович – кандидат филологических наук, профессор Костанайского регионального университета им. А. Байтұрсынова Костанай, Казахстан.

Ospanov Serikbay Ospanuly - candidate of philological Sciences, Professor of Kostanay A. Baitursynov regional university, Kostanay, Kazakhstan.

Мырзағалиева Күлзада Мешітбайқызы – филология ғылымдарының кандидаты, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университетінің қауымдастырылған профессоры, Қостанай, Қазақстан.

Мырзағалиева Кулзада Мешитбаевна – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор Костанайского регионального университета им. А. Байтұрсынова Костанай, Казахстан.

Myrzagalieva Kulzada Meshitbayevna – candidate of philological Sciences, Associate professor of Kostanay A. Baitursynov regional university, Kostanay, Kazakhstan.

Алимбаев Аслан Еемканович – философия докторы (PhD), Еуразия гуманитарлық институтының доценті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Алимбаев Аслан Еемканович – доктор философии (PhD), доцент Евразийского гуманитарного института, Нур-Султан, Казахстан.

Alimbayev Aslan Yesemkhanovizh – Doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor of the Eurasian Humanities Institute, Nur-Sultan, Kazakhstan.

А. КУРЫШЖАН

Hufs, Ханкук университет иностранных языков, Сеул, Корея

(e-mail.ru: aliya.kuryshzhan@gmail.com)**ОБ ОПЫТЕ ПОДГОТОВКИ АУТЕНТИЧНЫХ УЧЕБНЫХ МАТЕРИАЛОВ ПРИ ОБУЧЕНИИ КАЗАХСКОМУ ЯЗЫКУ КАК ИНОСТРАННОМУ В СИСТЕМЕ ПЕРЕВЕРНУТОГО ОБУЧЕНИЯ**

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы подготовки учебных материалов для преподавания казахского языка как иностранного в рамках университетского курса. С учетом изменяющихся условий в системах вузовского обучения языкам появляются все новые требования для достижения поставленных задач и требований подготовки современного специалиста, владеющего изучаемым языком. Акцентирование обучения на достижение практического уровня использования получаемых знаний и навыков требует от преподавателя активирования всех возможных путей для подготовки актуальных и результативных учебных курсов. В данной статье предлагается ряд методов и приемов, возможных для применения, не финансово- или трудоемких при их разработке и доступных для применения широким кругом специалистов преподавания. Стандартные средства массовых компьютерных текстовых редакторов, широкодоступные Интернет-ресурсы могут расширить возможности практикующего преподавателя языка при создании своих собственных языковых курсов, что делает подобные материалы более действенными, а курс – конкурентоспособным. Создание практичных учебных материалов с помощью активизации обучения, визуальности учебных ресурсов и деятельного вовлечения учащихся в учебный процесс становятся ценными возможностями, расширяющими потенциал преподавательской деятельности в его самом широком контексте.

Ключевые слова: аутентичность учебного материала, перевернутое обучение, казахский как иностранный

Введение. Обучение казахскому языку как иностранному (рассматривая в более широком контексте – в системе обучения казахскому как иноязычному или неродному) становится все более и более актуальным вопросом в системе казахстанского образования. Изменение текущей ситуации приносит и новые вызовы: «После пандемии, когда образование показало свою эффективность в Интернете, студенты и их родители уже не готовы платить так дорого за то, что они могут получить, допустим, на Youtube. Пандемия принесла с собой новые образовательные тенденции». [1] В контексте пандемийной и постпандемийной ситуации актуализировались проблемы онлайн и гибридных форм обучения. В данной статье предлагается конкретно рассмотреть некоторый возможный для применения опыт подготовки аутентичных учебных материалов для обучения с использованием так называемого «перевернутого» // flipped подхода [2, 6] в учебном процессе (с разными возможными моделями соотношений: 20 / 80, 30 / 70, итд). Подобный подход предполагает известную долю свободы действий и самостоятельности преподавателя курсов языкового обучения с достаточно большим компонентом использования различных средств мультимедиа ресурсов. Предлагаемые подходы могут быть реализованы преподавателем в зависимости от его собственных потребностей и задач курса.

Методика и методы исследования. Предлагаемая модель обучения становится достаточно эффективной при применении необходимых средств учебных технологий, что зависит как от самого обучающего, обучаемого так и от возможных условий самого

учебного процесса – компьютерные сети, оборудованные классы и необходимая техподдержка для преподавателя. В периоды локдаунов дистанционные методы обучения привели к необходимости повсеместного применения компьютеров и активизации онлайн и гибридных методов [3], что в аспекте обучения языкам особо активизировало мультимедиа средства, подходов аутентичности [4, 5, 6] и визуализации учебных материалов. Подобные подходы показали свою эффективность и заняли свое место также и при возвращении к стандартным формам офлайн учебного процесса.

Предлагаемые подходы в подготовке материалов апробировались и нашли свою реализацию в стандартном учебном курсе языка при нагрузке 2 / 4 часа аудиторных академических часов в неделю. Аудиторией являлись студенты 1-4 курсов университета различных специальностей (от гуманитарных до технических), причем группы являлись смешанными, то есть не гомогенными по профилю обучения: в одной языковой группе могли находиться как регионоведы, политологи и др. гуманитарии, так и представители инженерных и технических профилей обучения.

В данной статье, адресованной преподавателям курса языка, предлагается рассмотреть опыт подготовки учебных материалов для создания новых или реактивации имеющихся курсов; данный опыт может быть приемлем также для трансформации и реорганизации уже действующих языковых курсов, уже используемых преподавателями в текущем учебном процесс и в рамках преподаваемых языковых дисциплин.

Обсуждение и наблюдение. Апробация и реализация подобного подхода в обучении казахскому языку как иностранному проводились в корейском университете, то есть в иноязычной среде, вне языкового окружения изучаемого языка: как, например, английский в Казахстане, когда отсутствует среда использования языка. Однако не как русский в РК, когда учащиеся имеют возможность применения изучаемых навыков вне учебной аудитории.

Обучение казахскому языку как иностранному в корейском университете предполагает разработку системы обучения вне языкового употребления, а потому стимулирует создание максимальной возможной аутентичной языковой учебной среды [7, 8] – пусть даже в некотором роде искусственной – для претворения в жизнь возможности студентов использовать получаемые знания и навыки на практике в реально возможных ситуациях.

Построение подобного курса в результате многолетней практики привело к возможности определить некие основные моменты, которые могут быть полезны для коллег, работающих в подобной ситуации или преподающих аналогичные курсы казахского языка. Данные изыскания привели к ряду методов подготовки учебных языковы материалов, которые представлены вниманию в рамках данной статьи, среди которых следует выделить несколько методов, что показали свою результативность в учебном процесс и нашедших положительный feedback от обучаемой аудитории.

Так, принципы визуализации учебного контента показали свою высокую результативность в реальном учебном процессе. При этом следует отметить, что их применение не особо затратно и возможны даже с помощью стандартных программ, доступных для каждого преподавателя. Например, стандартные программы Windows Office (как PowerPoint и т.д.) могут быть применяемы даже на самом раннем этапе и на самых первых уроках: так, см. тему о культурных особенностях центрально-азиатского региона и Казахстана: особенности кухни в зависимости от климатической специфики региона и культурной специфики Казахстана, вклад страны во всемирное наследие демонстрируются на визуальных образах, так как студенты

первого уровня еще не имеют возможности понимать изучаемый язык. Например, объяснение, как одомашнение лошади приводит к появлению новых типов одежды, колесо к Шелковому пути и т.д. Даже особенности менталитета кочевых народов и их способы хранения информации объясняются на таком визуальном контексте, что особенно необходимо в иноязычной аудитории при ответе на вопрос: «Почему выбрать именно казахский язык? Для чего изучать казахский?»

В процессе онлайн / смешанного и flipped обучения сужение возможностей работы в face-to-face/лицом к лицу, отсутствие непосредственной feedback реакции усиливают необходимость применения мультимедийных учебных средств, которые адресуются студентам для предварительного и самостоятельного ознакомления, что возможно в любых необходимых для преподавателя пропорциях (20 +80 % или 30+70% показали себя как достаточно рациональные и достаточные).

Однако это потребует от преподавателя значительной предварительной подготовки учебных материалов с обязательным мультимедийным компонентом (аудио / видео). Так, например, необходимо дозированный материал выглядит как подготовленный текст, сопровождающийся аудио озвучанием в стандартных MP3 и MP4 форматах, что приемлемо для прослушивания студентами на РС или смартфоне любых типов. Для преподавателя можно

рекомендовать применение бесплатных или условно бесплатных программ (с пробным периодом использования) как, например, oCam, что позволяет озвучивать любой нужный текст (и этом имеют небольшой объем – что важно для трафика пересылки преподавателем и пользования студентами).

Таким образом учебные материалы, предварительно высылаемые студентам предназначены для стандартного алгоритма обучения: чтение, прослушивание, изучение, затем домашняя работа студента в виде текста и запись собственного устного ответа. При таком алгоритме обучения в классе работа фокусируется уже только на активных формах речевой деятельности, так как предварительные пассивные виды РД подготовлены и проделаны до занятия с преподавателем. При подготовке подобных учебных материалов преподавателю следует учитывать предполагаемый трафик и разные ограничения при пере- или рассылке файлов (та как мультимедиа и тексты имеют различный объем в разных форматах):

	Сәлеметсіз бе_6	21.03.2022 16:01	Документ Microso...	43 Кбайт
	Сәлеметсіз бе_6	16.03.2022 23:07	Microsoft Edge PD...	731 Кбайт
	Сәлеметсіз бе_Сау болыңыз_2_txts	13.03.2022 22:48	Microsoft Edge PD...	213 Кбайт
	Сәлеметсіз бе_Сау болыңыз_audios	14.03.2022 10:59	WinRAR ZIP archive	2 801 Кбайт

Поскольку при обучении языку необходимость использования мультимедиа материалов бесспорно рациональна, преподавателю следует освоить хотя бы самые базовые навыки работы с аудио и видео файлами. Так, достаточно эффективны даже микрофайлы

протяженностью 15-30-40 секунд при начальном уровне или до нескольких десятков минут при более высоком уровне обучения. В зависимости от задач и уровня аудитории материалы могут быть различного характера, как адаптированные и озвученные преподавателем, так и аутентичные видео материалы,

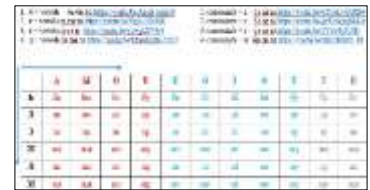
взятые из KazNeta, Youtube, ТикТока и пр. популярных среди

молодых социальных сетей. Свежие, актуальные, «модные» материалы дополнительно стимулируют и мотивируют аудиторию осваивать изучаемый язык, например, личное поздравление ведущего национального ТВ канала или самые последние ролики соцсетей о праздновании Наурыза в стране в нынешнем году.

Принципы визуализации контента предполагают использование максимально всех каналов восприятия студентов. Даже текстовые материалы могут визуализированы преподавателем для его учебных задач (причем достаточно стандартными ресурсами типовых текстовых редакторов Windows). Так,

при обучении казахскому кириллическому письму в иноязычной аудитории предлагаются довольно традиционные методы, однако цвет текста в данном случае применен для обучения твердости-мягкости казахских гласных (даны ссылки для учащихся на аудиоверсии к этому текстовому материалу в интернете для изучения звуков и комбинаций их сочетаний в режиме онлайн).

Весь изучаемый алфавит казахского языка озвучен в рамках, необходимых для данного уровня стандартов и загружен на бесплатной онлайн платформе (что незатратно для преподавателя). Это делает его доступным для студентов 24/7 и из любого источника с доступом в Интернет, который возможен / приемлем / нелимитирован / бесплатен / наиболее удобен для самого обучающегося.

При обучении языку как иностранному наиболее сложен первый уровень: на начальном периоде обучения вводится звучание нового алфавита, новый тип кириллического письма для современного казахского языка, объясняется новая грамматическая система и т.д. Именно поэтому предусматривается максимализация всех возможных и приемлемых инструментов обучения. Преподаватель не может быть уверен в понимании студентами (различных специальностей) лингвистических терминов для нового языка, поэтому для освоения закона сингармонизма системно используется окрашивание букв и слов в два цвета до полного усвоения студентами данного правила. Подобные приемы использовались проф. А. Жунисбековым [9] для работы с дошкольной аудиторией эти примеры показывают свою эффективность и при обучении студентов иностранной аудитории – без использования специальной терминологии и при универсальности подходов интуитивного понимания. Поскольку в рамках курса ставится задача именно практического освоения навыков РД на казахском языке, то в смешанных группах особенно с разными нелингвистическими специальностями возможно обойти необходимость ввода специальной терминологии и метанаучного языка.

Методы визуализации объясняемого материала зависят от уровня обучения, технических возможностей и задач преподавателя. Например, представляется тема фонетических закономерностей казахского языка как тюркского – колорированный и форматированный текст – и студенты довольно быстро и достаточно успешно осваивают нужные закономерности для дальнейшего использования в своей практике.

Например, освоение категории множественности в казахском языке происходит

следующим образом: после предъявления модели и некоторой совместной практики предлагается использовать эту категорию в своих собственных примерах. Демонстрируется очень знакомый и понятный для данной аудитории визуальный ряд: машинно смоделированные фотографии типичных представителей разных соседних народов, которые студенты определяют с легкостью – при этом задача сфокусирована на использовании множественного числа для описания разных людей: это могут быть как спортсмены проходящей в данный момент Олимпиады или узнаваемые всеми лица популярных идиолов к-рор индустрии, или даже известные лица кандидатов в проходящей президентской предвыборной гонке, видимые на каждой улице. Видя понятный визуальный ряд студенты сфокусированы на поставленной задаче и достаточно быстро применяют изучаемую категорию в своей речи. Предварительное ознакомление в рамках «перевернутого» обучения дает возможность обучающимся заранее ознакомиться с предлагаемым материалом и далее развить тему для своих собственных примеров и иллюстрации на уроке.

Систематически проводимая работа по максимальной визуальной ясности и очевидности изучаемых грамматических категорий создает довольно комфортную среду для

изучения языка. Принцип бесспорной и наглядной демонстрации (особенно предъявленной заранее при

системе flipped обучения проводится на всех уровнях предъявления материала. Так, например, при

введении некоей стандартной лексической и грамматической темы (здесь – тема «Семья»), для студента на первом плане очевиден визуально представленный ряд, из которого он аналитическим путем усваивает нужную информацию. Параллельно вводится культурный компонент темы с помощью максимально аутентичного и популярного среди молодых контента. Демонстрируются лица известных среди молодежи артистов и селебрити. Казахский обычай отдавать старшего ребенка дедушке и бабушке объяснен на примере Димаша Кудайбергенова (идля иностранцев становится понятным различие фамилий родителей и самого певца). Также иллюстрацией служат знаменитые артистические династии или примеры семей актеров и певцов: Айтбаевы-Кудайбергеновы, Бедельханы, Жугунусовы, Толеповы и т.д.

Материал может быть визуализирован не только собственно фото или видеорядом, но также эффективно акцентировать внимание учащихся в текстовых материалах. Например, колорированное и форматированное представление лексико-грамматической темы полезно представить следующим образом, фокусируя необходимые в данной теме моменты и

обозначая акценты в данной изучаемой теме. Достигается это стандартными инструментами Word (следует отметить, что инструментарий данной программы достаточно широк даже в его базовых функциях и позволяет преподавателю

достаточно наглядно проиллюстрировать изучаемый материал даже в пределах собственно одного меню программы). Приведенные примеры

показывают использование стандартных инструментов при подготовке учебных материалов для различных уровней и в разных целях

обучения: визуализирован может быть как блок объяснения материала, так и разные формы отработки и заданий.

Тема числительных обычно отрабатывается на текущих прогнозах погоды и программах телепередач ТВ. Три категории местного, исходного и направительного падежей

прорабатываются в теме путешествий по Шелковому Пути и по действующему расписанию рейсов национальной авиакомпании. Тема покупки-продажи иллюстрируются фотографиями подлинных алматинских базаров, магазинчиков шаговой доступности, уличных овощных палаток, а также супермаркетов, поскольку поведение и коммуникация в данных локациях требует различной речевой стратегии и разных форм диалогов при их реальном осуществлении. Студенты тренируются в роли как покупателя, так и продавца, таким образом прорабатывая различные модели и готовясь к реальным речевым ситуациям.

1. Принцип аутентичности учебных материалов можно также продемонстрировать на теме «Музыка, которую я слушаю» или «Кино, которое я смотрю». В целях максимального приблизить этот учебный материал для данной аудитории и затронуть их собственные интересы, были предложены свежая новость о фестивале

корейского кино в городах Казахстана, а также пост в Инстаграм одного из организаторов этого фестиваля. Интерес учащихся был подлинным и стимулирующим изучение нужной темы.

Очень аутентичными учебными материалами становится контент казахстанских социальных сетей, интернет ресурсов и телефонных приложений, популярных среди

казахстанской молодежи. Поздравления, пересылаемые в казахстанских мессенджерах и соцсетях демонстрируют самое реалистичное использование современного казахского языка представителями разного возраста и социальных групп.

Подобное представление учебного материала и последующая работа с ним стимулирует

студентов к более активной реалистичной речевой коммуникации в их собственных работах: так, после разговора о «казакша курес» на праздновании Наурыза, корейский студент в свою очередь подготовил домашнее задание о корейской национальной борьбе «ссирым», весьма похожей на казахскую спортивную игру.

Тема национальных праздников и традиций иллюстрируется календарем текущего года, поздравлениями из мессенджеров и соцсетей, самых популярных в данном году. Обсуждаются как удачные примеры, так и неуспешные или неуместные посты пользователей, поскольку вопросы формирования лингвострановедческой речевой культуры и межнациональной толерантности также являются целью при обучении языку как

иностранному.

Подобный подход в вопросах формирования учебных материалов реализован для определенных целей и необходимой направленности и дает достаточный простор для преподавателя языка. Например, тема залогов казахского глагола хорошо иллюстрируется на теме «Моя машина» – сервисы мойки, ухода и т.д. дают очень реалистичные материалы для обучения. Тема «Мой рабочий день» демонстрируется на стандартном языковом топике и успешно демонстрирует использование возвратного залога глаголов в повседневном употреблении.

Для демонстрации реального применения каких-либо случаев использования языка

очень удобны иллюстрированные заголовки и анонсы с фотографиями от Интернет масс-медиа, газет и других новостных ресурсов: студенты не только смотрят и читают их в качестве учебных примеров, но также действительно вовлекаются в изучение реальной жизни в стране, язык которой они изучают в рамках данного курса.

Принцип аутентичности эффективно применяется и в теме описания человека –

предлагается несколько примеров известных и популярных личностей для описания, что особо результативно, если демонстрируются неоднозначные персоны (для создания проблемной ситуации и мотивирования для последующей дискуссии). Это побуждает студентов активнее вовлекаться в диалог и обосновывать свою собственную точку зрения. Возникают ситуации интересных дискуссий о

национальных стереотипах и культурной апроприации, что также весьма актуально для аудитории, изучающей иностранный язык и лингвокультуру.

Самыми действенными примерами являются моменты, когда удастся применить учебные материалы, основанные на их собственном опыте и эмоциях – это гарантированно побуждает студентов участвовать в обсуждениях на изучаемом языке. Например, большим событием стало для учащихся участие в университетском фестивале знаменитого певца, исполнителя «Каннам стайл» (внесенного в книгу Гиннеса как собравшего миллиардные просмотры на Youtube).

Поскольку студенты присутствовали на этом концерте, последующие задания, обсуждение и дискуссии в классе были весьма активными и реалистичными на казахском языке. Тема была продолжена и расширена обсуждениями корейской культурной волны «халлю», политики «мягкой силы» и параллельными явлениями в современной казахстанской молодежной культуре: q-поп феномен, специфика современной казахской песни и т.д. Подобный подход стимулировал весьма живой интерес студентов, стал основанием для анализа тенденций и изучения современных явлений молодежной культуры страны изучаемого языка.

Таким образом, можно видеть реалистичность и результативность предлагаемых подходов при подготовке учебных материалов для преподавания казахского языка при создании максимально естественных аутентичных условий [10, 11] для достижения поставленных задач.

Результаты. Данные методы и подходы показали свою результативность в процессе преподавания казахского языка в иноязычной языковой среде в рамках университетского учебного процесса. Актуализация разработок эффективных учебных материалов диктовались высокими требованиями стандартов обучения и достаточно сильной конкурентной среды среди обучаемых языков. Данный университет предлагает своим студентам более сорока языков для обучения, среди которых мировые языки с огромным числом носителей языка как англоязычный мир, франкофония, испаноязычная Латинская Америка и арабский мир. Тем не менее департамент изучения Средней Азии, выдерживая подобную конкуренцию, имел самый высокий конкурс в течение последних двух лет. Это является неким доказательством достаточно высокого уровня преподавания и конкурентоспособности используемых методов преподавания. Выпускники данного департамента сегодня работают в различных подразделениях государственного сектора и международных организациях в Корее, а также в Республике Казахстан – в ряде организаций сфер дипломатии, бизнеса и др., реализуя полученные навыки в своей конкретной сфере реальной деятельности. Некоторые из них уже получили признание в РК благодаря защищенным диссертациям, будучи награжденными казахстанскими госнаградами и даваемым интервью в казахстанских СМИ.

Обучающиеся сегодня студенты используют разработанные в департаменты учебные курсы трех языковых уровней и ряда спецкурсов. Учащиеся, имея 4 академических часа в неделю в течение первых двух семестров, а далее – только 2 аудиторных часа в неделю, тем не менее достигают уровня практических навыков говорения, понимания, чтения и письма на изучаемом языке. Следует полагать, что эти результаты достигаются также применением описанных методов и подходов при обучении казахскому языку

Заключение. Современные специалисты, работающие в университетской системе образования, отмечают текущие тенденции, предъявляемые к подготовке выпускников: будущие работодатели все больше поворачиваются к оценке практических навыков и знаний кандидатов на работу через тестирование такова тенденция. Работа в иностранном вузе предъявляет ряд специфических требований к уровню и методам преподавателя, ориентированных на конкретные и практические аспекты и уровень успешности выпускников в весьма высоко конкурентной среде. Рейтинги вузов определяются с учетом востребованности выпускаемых молодых специалистов, таким образом конкурентность преподавания языков обуславливает поиск все новых эффективных подходов для достижения результатов. В числе подобных прочих предлагаемые в рамках данной статьи методы могут быть полезны для коллег, преподающих казахский язык в университетской аудитории, и более широко – в системе среднего образования, языковых центров и курсов. Предлагаемые методики и подходы при подготовке учебных материалов показали свою состоятельность и могут быть применены в широком контексте обучения государственному языку Казахстана.

Литература

1. Бисенова А. Казахстанская правда. «Инвестиции в науку развивают конкурентоспособность страны», 22 июня 2022 г. Рустем Алиев. <https://kazpravda.kz/n/investitsii-v-nauku-razvivayut-konkurentosposobnost-strany-4c/> (дата обращения 22.06.2022)
2. Roehling P., Bredow C. Flipped learning: what is it, and when is it effective? Brookings, 28.09.2021 <https://www.brookings.edu/blog/brown-center-chalkboard/2021/09/28/flipped-learning-what-is-it-and-when-is-it-effective/> (дата обращения 10.06.2022)
3. Ассоциация смешанного обучения. Методика «Перевернутый класс»: особенности и преимущества. 17.11.2021 <https://prof-sferum.ru/perevernutiy-klass> (дата обращения 15.06.2022)
4. Sally Ianiro. Authentic materials. Professional development. #1. California Adult Literacy Professional Development Project (CALPRO), California Department of Education. 09.2007 <https://www.calpro-online.org/documents/AuthenticMaterialsFinal.pdf> (дата обращения 13.06.2022)

5. Candelario M. How to use authentic materials in foreign language teaching. 2.03.2022 <https://preply.com/en/blog/tut-res-how-to-use-authentic-materials-in-english-language-teaching/> (дата обращения 12.06.2022)
6. Фрунза А. Аутентичные материалы в обучении английскому языку. <https://lengva.ru/autentichnyye-materialy-pri-izuchenii-anglijskogo/> (дата обращения 10.06.2022)
7. Шайхутдинова Л. С. Аутентичные видеоматериалы на уроках иностранного языка как средство познавательной деятельности учащихся. <https://infourok.ru/autentichnie-videomateriali-na-urokah-inostrannogo-yazika-kak-sredstvo-poznavatelnoy-deyatelnosti-uchaschihsya-2277698.html> (дата обращения 20.06.2022)
8. Казакова М.А., Евтюгина А.А. Аутентичные текстовые материалы в обучении иностранному языку. Вестник Бурятского государственного университета. Образование. Личность. Общество, 2016 <https://cyberleninka.ru/article/n/autentichnyye-tekstovyye-materialy-v-obuchenii-inostrannomu-yazyku> (дата обращения 10.06.2022)
9. Жунибеков А., Әлімхан Жүнісбек. Қазақжазуы: төлдыбыс – төләліпби. Adebiportal.kz 14.04.2017 <https://adebiportal.kz/kz/news/view/3264> (дата обращения 1.06.2022)
10. Исматов С.С., Саломова М.З. Аутентичные материалы в обучении иностранному языку в неязыковых вузах. GLOBUS: ПСИХОЛОГИЯ И ПЕДАГОГИКА. №2, 2021 <https://www.elibrary.ru/contents.asp?selid=45778142&id=45778136> (дата обращения 15.06.2022)
11. Рогалева А.А. Концепция аутентичности учебного языкового текста. Балтийский гуманитарный журнал, Языкознание и литературоведение. 2019 <https://cyberleninka.ru/article/n/kontsepsiya-autentichnosti-uchebnogo-yazykovogo-teksta> (дата обращения 20.06.2022)

Ә. ҚҰРЫШЖАН

HUFS, Ханкук шетелтану университеті, Сеул, Корея

FLIPPED ОҚЫТУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ҚАЗАҚ ТІЛІН ШЕТ ТІЛ РЕТІНДЕ ОҚЫТУДА АУТЕНТИКАЛЫҚ МАТЕРИАЛДАРДЫ ДАЙЫНДАУ ТӘЖІРИБЕСІНЕН

Аңдатпа. Мақалада университет курсы аясында қазақ тілін шет тілі ретінде оқытуға арналған оқу материалдарын дайындау мәселелері қарастырылған. ЖОО-ның тілдерді оқыту жүйесіндегі өзгеріп жатқан жағдайларды ескере отырып, оқытылатын тілді меңгерген заманауи маман даярлауға қойылатын мақсаттар мен талаптарға қол жеткізу үшін жаңа талаптар көбейіп келеді. Алып жатқан білім мен дағдыларды қолданудың практикалық деңгейіне жететіндей оқытуға баса мән беру жағдайында мұғалімнен тиісті және тиімді оқыту курстарын дайындаудың барлық мүмкін жолдарын белсендіруді талап етеді. Бұл мақалада қолдануға болатын, әсіресе қаржылық немесе еңбекті қажет етпейтін және педагогикалық мамандардың кең ауқымда пайдалана алатын бір қатар әдістермен жолдар ұсынылған. Жаппай компьютерлік мәтін бағдарламалардың стандарты құралдары, қолжетімді интернет-ресурстар мұғалімінің өз тіл курстарын құру мүмкіндіктерін кеңейте алады, бұл мұндай материалдарды тиімдірек және курсты бәсекеге қабілетті етеді. Оқытудың нақты аутентикалығы арқылы практикалық оқу материалдарын жасау, оқу ресурстарының көрнекілігі және студенттерді оқу процесіне белсенді түрде тарту кең контексте оқытудың әлеуетін кеңейтетін құнды мүмкіндіктерге айналады.

Түйін сөздер: оқу материалының аутентикалығы, flipped оқыту, қазақ тілі шет тілі ретінде.

A. KURYSHZHAN

HUFS, Hankuk University of Foreign Studies, Seoul, Korea

**ON THE EXPERIENCE OF PREPARING AUTHENTIC LEARNING MATERIALS
IN THE KAZAKH AS A FOREIGN LANGUAGE FOR THE SYSTEM OF FLIPPED
TEACHING**

Abstract. The article deals with the preparation of educational materials for teaching Kazakh as a foreign language within the framework of a university course. Taking into account the changing conditions in the systems of university language teaching, there are more and more new requirements for achieving the goals and requirements for preparing a modern specialist who practically knows the language being studied. Emphasizing teaching on achieving a practical level of use of the acquired knowledge and skills requires the teacher to activate all possible ways to prepare relevant and effective learning courses. The author proposes a number of methods and techniques that are possible to use, that are not particularly financially or laborious by to develop and are available for use by a wide range of teaching professionals. Standard means of mass computer text editors, available Internet resources can expand the opportunities for a practicing language teacher to create his own language courses, which makes such materials more effective and the course competitive. The creation of practical learning materials through a specific learning way, the visibility of learning resources, and the active involvement of students in the learning process become valuable opportunities that expand the potential of teaching in the broadest context.

Keywords: authenticity of educational material, flipped learning, Kazakh as a foreign language

References

1. Bisenova A. Kazahstanskaja pravda. «Investicii v nauku razvivajut konkurentosposobnost' strany», 22 iyunja 2022 g. Rustem Aliev. <https://kazpravda.kz/n/investitsii-v-nauku-razvivajut-konkurentosposobnost-strany-4c/> (data obrashhenija 22.06.2022)
2. Roehling P., Bredow C. Flipped learning: what is it, and when is it effective? Brookings, 28.09.2021 <https://www.brookings.edu/blog/brown-center-chalkboard/2021/09/28/flipped-learning-what-is-it-and-when-is-it-effective/> (data obrashhenija 10.06.2022)
3. Associacija smeshannogo obuchenija. Metodika «Perevjornutyj klass»: osobennosti i preimushhestva. 17.11.2021 <https://prof-sferum.ru/perevernutiy-klass> (data obrashhenija 15.06.2022)
4. Sally Ianiro. Authentic materials. Professional development. #1. California Adult Literacy Professional Development Project (CALPRO), California Department of Education. 09.2007 <https://www.calpro-online.org/documents/AuthenticMaterialsFinal.pdf> (data obrashhenija 13.06.2022)
5. Candelario M. How to use authentic materials in foreign language teaching. 2.03.2022 <https://preply.com/en/blog/tut-res-how-to-use-authentic-materials-in-english-language-teaching/> (data obrashhenija 12.06.2022)
6. Frunza A. Autentichnye materialy v obuchenii anglijskomu jazyku. <https://lengva.ru/autentichnye-materialy-pri-izuchenii-anglijskogo/> (data obrashhenija (10.06.2022)
7. Shajhutdinova L. S. Autentichnye videomaterialy na urokah inostrannogo jazyka kak sredstvo poznavatel'noj dejatel'nosti uchashhihsja. <https://infourok.ru/autentichnie-videomateriali-na-urokah-inostrannogo-yazyka-kak-sredstvo-poznavatelnoy-deyatelnosti-uchaschihsya-2277698.html> (data obrashhenija 20.06.2022)

8. Kazakova M.A., Evtjugina A.A. Autentichnye tekstovye materialy v obuchenii inostrannomu jazyku. Vestnik Burjatskogo gosudarstvennogo universiteta. Obrazovanie. Lichnost'. Obshhestvo, 2016 <https://cyberleninka.ru/article/n/autentichnye-tekstovye-materialy-v-obuchenii-inostrannomu-yazyku> (data obrashhenija 10.06.2022)

9. Zhunisbekov A., Əlimhan Zhynisbek. Қазақ zhazyu: төлдыбys – төләліpbі. Adebіportal.kz 14.04.2017 <https://adebiportal.kz/kz/news/view/3264> (data obrashhenija 1.06.2022)

10. Ismatov S.S., Salomova M.Z. Autentichnye materialy v obuchenii inostrannomu jazyku v nejazykovyh vuzah. GLOBUS: PSIHLOGIJA I PEDAGOGIKA. №2, 2021 <https://www.elibrary.ru/contents.asp?selid=45778142&id=45778136> (data obrashhenija 15.06.2022)

11. Rogaleva A.A. Konceptija autentichnosti uchebnogo jazykovogo teksta. Baltijskij gumanitarnyj zhurnal, Jazykoznanie i literaturovedenie. 2019 <https://cyberleninka.ru/article/n/kontseptsiya-autentichnosti-uchebnogo-yazykovogo-teksta> (data obrashhenija 20.06.2022)

Сведения об автора:

Құрышжан Әлия – профессор, ф.ғ.к., Орта Азиятану департаменті, Ханкүк шетелтану университеті, Сеул, Корея

Курышжан Алия – профессор, к.ф.н., Департамент исследований Центральной Азии, Ханкүк университет иностранных языков, Сеул. Корея

Kuryshzhan Aliya – Full Professor, PhD, Department of Central Asian Studies, Hankuk University of Foreign Studies, Seoul, Korea

А.Б. ШОРМАҚОВА Еуразия гуманитарлық институты Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан
(e-mail: ashormak@mail.ru)**ҚОШКЕ КЕМЕҢГЕРҰЛЫНЫҢ «ЖАТ ТІЛДІ» ОҚЫТУ ӘДІСІ**

Аңдатпа. Мақалада ХХ ғасырдың 20-30 жылдарындағы қазақ тілін оқыту әдістемесі ғылымының қалыптасуы мен даму тарихына үлес қосқан тілші-әдіскер ғалым Қошке Кемеңгерұлының әдістемелік еңбектеріне талдау жасалады. Қ. Кемеңгерұлының ғылыми-әдістемелік еңбектері мен ой-тұжырымдарының әдістеме ғылымын дамытудағы мәні, маңызы, қазіргі бағыттармен сабақтастық үдерісі зерделенеді.

Қ. Кемеңгерұлының «Жабропалықтарға арналған оқу құралы» өзге ұлт өкілдеріне қазақ тілін оқытуға арналған алғашқы оқулықтардың қатарына жатады. Ғылыми-әдістемелік кеңес мәжілісінде талқыланып, өте жоғары бағаланғаноқу құралыныңол кезеңде тіл үйренушілер үшін негізгі оқулық болғандығы, мазмұндық-құрылымдық жағынан өзіне дейінгі жазылған оқулықтардан ерекшеленетіні, дидактиканың ғылыми ұстанымдарына негізделген және ақпараты мол кешенді жұмыс түрлерін жинақтаған оқулық екені дәйектеледі. Қазақ тілін оқыту әдістемесін теориялық және тұжырымдамалық жағынан жетілдіруге мүмкіндік беретін ғалымныңәдістемелік пікірлері, тіл үйретуде қолданған әдіс-тәсілдері, кешенді жұмыс түрлері өзіне дейінгі, өз тұсындағы және өзінен кейінгі ғылыми-әдістемелік еңбектермен сабақтастыра отырып қарастырылады. Сондай-ақ тілші-әдіскер ғалымның қазақ тілін оқыту мәселесіне қатысты ой-тұжырымдары, қазақ тілін үйретудегі өзіне тән әдістемелік ерекшелігі, тіл меңгертудегі негізгі ұстанымдары, сабақ беруге қатысты әдіс-тәсілдері талданады.

Түйін сөздер: әдіскер-ғалым, әдіс, әдістеме, технология, «жат тілді» оқыту әдісі, Жауропалықтарға арналған оқу құралы, тіл үйренушілер, сөздік түзу

Кіріспе. ХХ ғасыр басы – «әдіс», «әдістеме» терминдері қолданысқа еніп, әдістеме ғылымы дами түскен кезең. Ж. Аймауытұлы әдіс туралы ұғымды төмендегіше түсіндіреді: «Әрбір үйретудің мүддесі: шәкірттерді болмыспен әбден таныстыру, дұрыс, анық, ұғым туғызу үшін ұғымсыз деректерді жақсылап түсіндіру. Жаңа болмыс, жаңа ұғымдарды миға сіңіру – соның бәрінен тізбекті бір бүтін ой шығару. Үйрету әдістері дұрыс қолданғанда ғана соңғы мүдде орынға келеді» [1, 323]. Ж. Аймауытұлы білім беруде әдістерді дұрыс таңдап қолданудың дұрыстығын айтады. Дұрыс таңдап алған әдіс арқылы оқытуда берілген білім нәтижелі болатыны белгілі. А. Байтұрсынұлы: жалқылау-жалпылау, талдау-жинақтау, салыстыру, дыбыс, ойын, зерттеу сұрақ-жауап, сауаттау т.б. әдістерге түсініктеме берсе [2, 364-372], Ж. Аймауытұлы оқытудың талдау (анализ), ұластыру (синтез), жалқылау, жалпылау, әңгімелесу, түсіндіру, көрнекілік әдісі деген түрлерін [1, 323-327], Қ.Кемеңгерұлы үйлестіру (синтез), талдау (анализ), аудару, көрнекілік, жаратылыс әдістерін [3, 174-178] сипаттайды. Әдіскерлер халықтың сауатын ашуда, қазақ тілін оқытуда, өзге ұлт өкілдеріне тіл үйретуде жоғарыдағы әдіс түрлерін талдап, саралап, тиімдісін өз заманындағы оқытушыларына қолдануға кеңес береді. Қазіргі білім беру үдерісінде алаш дәуірі ағартушыларының ұсынған әдіс түрлерін тілші-әдіскерлер ыңғайына қарай пайдаланып, негізге алып жүр деп айтуға болады. Бұл алаш әдіскерлерінің пікір-көзқарастары мен ой-тұжырымдарының өміршендігін аңғартады.

ХХ ғасырдың жиырмасыншы жылдарының еншісіне жататын алаш қайраткері Қ. Кемеңгерұлы редакторлық еткен «Қазақша-орысша сөздікте» (1925) әдіс, әдістеме, технология сөздеріне: «Әдіс – 1) тактика, 2) метод, 3) техника. Әдістеме – методика, әдіс

ғылымы – технология»[4, 75] – деп анықтама берілген. «Бұл терминнің мән-мағынасының ашылуы, терминдік ұғымды беруі, қызмет атқаруы, ғылыми айналымға түсуі алаш азаматы Қошқе есімімен байланысты және ХХ ғасырдың 20-шы жылдарының үлесіне жатады екен» [5, 143] – дейді, профессор Б. Қасым. Бұдан «технология» сөзінің ХХ ғасырдың басында қолданыста болғаны айқын аңғарылады. Кейінгі кездегі педагогикалық әдебиеттерге талдау жасап көрсек, технология әртүрлі түсіндіріледі: М.А. Чошанов: «технология – бұл дидактикалық жүйенің құрамды бөлігі» [6, 5] десе, В.А. Белеева мен Л.К. Гребенкина: «педагогикалық технология дегеніміз оқушыларды оқыту, тәрбиелеу және дамыту мақсатында жетуге бағытталған педагогикалық іс-әрекеттер компонентінің жүйесі мен тізбегі» [7, 9]. Ал В.П. Беспалько: «Педагогикалық технология – оқу үдерісін жүзеге асыратын техника» [8, 7] – дейді. «Технология» – *techne* – өнер, шеберлік және *logos* – ғылым, заң, бір сөзбен айтқанда, технология дегеніміз – шеберлік (өнер) туралы ғылым екені анықталды. Байқап отырғанымыздай, «технология» сөзіне берілген барлық дәлелдемелер Қ. Кеменгерұлы сөздігіндегі анықтаманы толықтыра түскен.

ХХ ғасыр басында ұлт зиялылары қазақ мектептерінде қазақ тілінің оқытылуына қаншалық мән берсе, қазақ тілінің орыс тілді мектептерде оқытылуына да соншалық назар бөлді. Қазақ тарихында өзге ұлт өкілдеріне қазақ тілін оқытатын тұңғыш кәсіби оқулық жазған, теориялық еңбегін тәжірибе арқылы жүзеге асырған әдіскер-ғалым – Қ.Кеменгерұлы. Оның екі кітаптан тұратын «Жабропалықтарға арналған оқу құралы» (1928, 1929) сол заманда өзге ұлт өкілдеріне қазақ тілін үйретуге арналған бірден-бір құнды еңбек болды. Ғалым Ташкент қаласында әскери училищеде қазақ тілінен сабақ бере жүріп, тәжірибе мен теориялық білімін байланыстырды. Нәтижесінде екі бөлімнен тұратын «Жабропалықтар үшін оқу құралын» жазды. «Оқу құралы» қазақ тілін аптасына он екі сағат оқитын әскер мектебіне арналды.

Қ. Кеменгерұлының қазақ тіліне қатысты зерттеулері Орта Азия мемлекеттік университеті шығыстану факультетінің түріктану кафедрасына аспирант болып қабылданған кезеңнен басталады. Көрнекті әдебиетші-ғалым М. Мырзахметов Қ. Кеменгерұлы қазақ тілі бойынша алғашқы аспирант болғанын айтады. Аспирантурада Қ. Кеменгерұлы М. Әуезовпен бірге оқып, А.Э. Шмидт, М.Ф. Гаврилов, А.Б. Дубсон сияқты ірі ғалымдардан дәріс алады.

Қ. Кеменгерұлының қазақ тілінің грамматикасы, терминология, емле, әдістеме мәселелеріне қатысты еңбектері сол кездегі басылым беттерінде «Жаңа мектеп» журналында «Қотыр сөздер» (1926), «Жат тіл оқыту әдісі» (1927), «Еңбекші қазақ» газетінде «Дұрыс па? Бұрыс па? (1926), «Қазақша-орысша тілмаш туралы түсінік» (1926), «Мектеп қай тілде болу керек?» (1927), «Әріп мәселесі туралы» (1929) мақалалар түрінде жарияланған. Қ. Кеменгерұлы – «Қазақша-орысша тілмаш» (1925) «Русско-казахский разговорник» (Бектасовпен бірлесіп құрастырған, 1927), «Қазақ тілінің грамматикасы» (Қ. Кеменгерұлы лекциялары негізінде В. Архангельскийдің құрастыруымен жарық көрген, 1927), «Жабропалықтарға арналған оқу құралы» 1928, 1929) атты еңбектердің авторы. Ғалымның «Оқу құралы» атты еңбегі қазақ тілін үйрену үшін еуропалықтарға арналған тұңғыш құнды оқулық болып табылады.

Мұрағат деректерінде 1927 жылы Әулиеатадағы мектептің мұғалімі Петр Романович Косивцов сол уақытта оқулық ретінде кеңінен пайдаланылып жүрген М. Жұмабайұлының «Сауатты бол», Т. Шонановтың «Самоучитель казахского языка для русских» кітаптарының еуропалықтарға оқуға жарамайтынын сынайды. Петр Романович Косивцов өзінің «Учебник казахского языка для европейцев» [9, 106] - деген кітап жазғанын хабарлайды. Ал бұл кітапқа А.Байтұрсынұлы бірқатар кемшіліктерін көрсете отырып, «олқылықтарды жөндеген жағдайда осындай кітаптардың зәрулігіне байланысты еңбекті баспаға ұсынуға болады», – деген пікір жазады [10, 6]. Бірақ П.Р. Косивцовтың еңбегі баспаға ұсынылмайды. Оның оқулығының баспаға ұсынылмау себебін Т. Шонанов былайша түсіндіреді: «... В случае включения в план будущего года рукопись П.Р. Косивцова требует большой переделки, тем более, что в портфеле НМС за последнее время имеется более лучшая рукопись

Кеменгерова. Но учебник П.Р. Косивцова, насколько мне известно, является букварной, почему его можно было бы пройти до учебника Кеменгерова, но для этого он должен быть сильно переработан», – деп жазады [26, 108]. Осыуақытта Қ. Кеменгерұлының «Жауропалықтар үшін оқу құралы» атты еңбегі А. Байтұрсынұлы, Т. Шонанов, М. Жолдыбаев т.б. қазақ оқымыстылары қатысқан ғылыми-әдістемелік кеңестің мәжілісінде талқыланып (17.03.1928) жоғары бағалады [11, 91]. Бұл кітаптың құнды болғаны соншалық, Ташкент, Қызылорда, Алматы қалаларында арнайы сұраныспен бір емес, бірнеше рет басылып шығады. Ал Т. Шонановтың «Самоучитель казахского языка для русских» деген еңбегі қайтадан түзетіліп жарыққа шығады да, автор сөз соңында осы кітаптан кейін Қ. Кеменгерұлының «Жауропалықтар үшін оқу құралын» оқуға ұсыныс жасайды [12, 3]. Қ.Кеменгерұлының «Жауропалықтар үшін оқу құралына» Т. Шонанов [13, 81] пікір білдіріп, Омаров, Қасымов, Ғалымжановтар [14, 91] еңбекті тіл үйрететін құрал ретінде бағалайды. Бұдан Қ. Кеменгерұлының «Оқу құралының» сол кезеңде тіл үйренушілер үшін негізгі оқулық болғандығы көрінеді. Көрнекті тілші Қ. Жұбанұлы «Қазақ тілінің фонетикасы» деген еңбегінің алғы сөзінде Қ. Кеменгерұлын қазақ тілін зерттеген ғалымдар қатарында атап көрсеткен [15, 33].

1927 жылы Ташкентте Г.В. Архангельскийдің құрастыруымен жарық көрген «Грамматика казахского языка» атты кітаптың алғысөзінде: «Настоящий труд представляет записки лекций по казахскому языку, читанные тов. Кеменгеровым – преподавателем казахского языка на б. Туркестанских Курсах востоковедения Р.К.К.А в 1924–25 гг» [16, 3] – депбұл еңбектің Қ. Кеменгерұлының оқыған лекцияларының мәтіні екенін айтып өтеді. Ал «Грамматика казахского языка» атты оқулықты талдау үшін құрылған комиссияда М. Жолдыбаев, А. Байтұрсынұлы, Т. Шонанов, Нұрымов, Құдайбергенов, Х. Досмұхамедұлылар қатысқан Халық Ағарту Комиссариатының ғылыми-әдістемелік жиында талқыланады [17]. Еңбекке А. Байтұрсынұлы: «Ценное пособие для русских, задавшихся целью серьезно изучить казахский язык» [16, 3] – деп баға берген.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Қ. Кеменгерұлының терминдерінің ұтымды жақтары бар. Ол «өзге аудитория, өзге тілді дәрісхана, шет тілі» деген сөздерді «жат тіл» деп атаған. Бұл термин қазір қолданылмайды. Шынымен, ана тілі емес, шет тілдердің бәрі адам үшін жат тіл.

Қ. Кеменгерұлы «Жат тілді оқыту әдісі» мақаласында үйлестіру (синтез), талдау (анализ), аудару, көрнекілік, жаратылыс әдістерін түрлерін сөз етеді [3, 174-178]. Сол кезде, XX ғасыр басында ең жақсы әдіс туралы мәселенің дұрыс шешілмегендігін айтады. Ғалым «Мектеп қай тілде болу керек?» деген мақаласында: «Қазақ мектебіндегі балалардың орыс тіліне шалағайлықтары, орыс тілінің қазақ балаларына орыстарға арналған әдіспен оқытылуынан» [18, 119] – дейді. Әдіскер өзі жауропалықтарға (орыстарға) қазақ тілін оқытуда тіл үйренушінің өзге ұлт өкілі екенін үнемі назарда ұстап отырған.

Қ. Кеменгерұлы материалды ана тілінде, яғни аударма арқылы түсіндірмей, ол «дерексізді деректімен түсіндіру», мысалдар келтіру, «дауыс екпінімен», «ыммен», «бет-пішінді құбылту» әдістерімен түсіндірудің пайдасы бар екенін де айтады. Қазақ тілін оқытуда тіл үйренушінің ауызекі сөзге түсіне білуін, ең кемі жат тілдегі кітапты оқып жат тілден үйретілген сөздердің мәнісін түсінуін, тіл құрамының ережелерін ұғынуын, оқу, аудару, ана тілдің тіл құралындағы, сөйлем жүйесіндегі ережелермен жат тілдікін салыстыруын мақсат еткен.

Қ. Кеменгерұлының «Жауропалықтарға оқу құралы» қазіргі кездегідей, кешенді оқулық түрінде шығарылған: оқулық, оның дидактикалық материалы, әдістемелік құралы, сөздігі бар. Ғалым-әдіскердің тілді оқытуға ұсынған жобалары қазір де өзінің өзектілігін жойған жоқ және оқыту әдістемесінде жиі көрініс табатыны байқалады. «Жауропалықтарға арналған оқу құралын» зерделей отырып, оның қазақ тілін үйретуде әртүрлі әдіс-тәсілдерді өз заманына лайықтап қолданғанын көруге болады. Ғалым-әдіскер жауропалықтарға (орыстарға) қазақ тілін оқытуда өтілетін сабақтың мазмұнына, мақсатына байланысты әңгіме әдісін, сұрақ-

жауап әдісін, берілетін білім көзі деңгейіне сәйкес түсіндіру әдісін, салыстыру әдісін, жаттықтыру әдісін, көрнекілік әдістерін шебер пайдаланған. Қазіргі әдістемедің әңгімелесу әдісін кейде сұрақ-жауап әдісі деп те атайды. Бұл осы әдістің ішкі мазмұнына байланысты [3, 66]. Алайда екеуінің (қазіргі оқыту мен Қ. Кемеңгерұлының оқытуы) арасында сәл формалық айырмашылық бар. Қазіргі оқытуда сұрақ қою сұхбат (диалог) негізінде жүзеге асса, Қ.Кемеңгерұлының оқытуында сұраулы сөйлемдері мәтіннен соң беріледі. Берілген сұрақтар күрделі, сөйлем ретімен берілмейді, сұраққа жауап беру үшін, тіл үйренушінің ойлануын талап етеді, логикалық ойлауға жетелеу үшін берілген. Мәселен, «Таң атты ма? Күн шықты ма?» сұрақтарына алғашқы сөйлемдер жауап бермейді. Ол сұрақтың жауабын табу үшін, тіл үйренуші барлық мәтінді оқып шығуы керек.

Мәтін үлгісі төмендегідей: Бүгін бозғырау түсті. Кеше шық қалың болды. Күн батты, кеш болды. Ай туды. Жұлдыз туды. Таң атты, күн шықты. Бүгін күн ашық, бұлт жоқ. Кеше түн қараңғы болды. Алдыңғы түн жарық болды.

Биыл жаңбыр аз, күн ыссы, күн тымық, күн күркіремеді. Найзағай жалтылдамады. Бүгін күн тынық, кеше жел болды. Алдыңғы күн қатты дауыл болды. Биыл қалың шық жоқ. Түнде бозғырау түсті ме? Бозғырау қалың түсті. Кеше күндіз де, түнде де қар жауды. Таңертең тұман қалың түсті. Жазғытұры сағым көп болады. Биыл қыс ауыр болды, былтыр қыс жеңіл болды. Жаз күн ұзақ, түн қысқа. Күн батады, кеш болады, ай туады, жұлдыз шығады, таң атады, күн шығады. Түн қараңғы, күн жарық. Кеше кешке қатты дауыл болды. Күн ашық па? Күн ашық емес, бұлт. Түс болды.

Сұраулар: Таң атты ма? Күн шықты ма? Түн қашан ұзақ болады? Биыл жаз бұршақ болды ма? Ай қашан туады? Сағым қашан болады? Биыл жаңбыр көп пе? Аз ба? Қар қалың ба? Жұқа ма? Таңертең күн ашық болды ма? Бұлт болды ма? Түн қараңғы ма? Жарық па? Күн жылы ма? Суық па? Күн жел ме? Тынық па? Бозғырау ерте түсті ме? Күн түс болды ма? Қыс жеңіл болды ма? Ауыр болды ма? Күн күркіреді ме? Найзағай жалтылдады ма? Шық қалың ба? Жаңбыр жауды ма? Қар жауа ма? [3, 57].

Қ. Кемеңгерұлы алдымен қатысым үшін қажетті материалды (табиғат құбылысына арналған мәтінді) беріп, кейін сол мәтінді пайдалана отырып, тіл үйренушінің өз бетінше сұрақтарға жауап беруіне, сөйлем құрауына мүмкіндік береді. Мәтінді негізге ала отырып, тіл үйренуші нақты жағдаятқа байланысты сөйлем құрайды, өз ойын жеткізеді. Бұл тіл дамыту үшін де өте маңызды болып табылады.

Қ. Кемеңгерұлы: «Алғашқы жетілер сабақтың негізі сөйлесу болады. Алғашқы жетілер оқушылардың тілін жаттықтыру мен құлағын үйретумен өткізіледі» [3, 48]– дейді. Қ. Кемеңгерұлының тіл үйренушінің ойын сауатты және емін-еркін жеткізуге дағдыландырудың бірден-бір тиімді жолы әңгіме әдісі деп таниды. Әңгіме әдісі арқылы тіл үйренушінің сөйлеу үдерісінде қандай грамматикалық тұлғаларды пайдалана алмайтынын анықтауға болады, әрі оның сөздік қорын айқындауға болады. Қ. Кемеңгерұлы алғашқы сабақтарында әңгімелесу әдісін түрлі жолдар арқылы іске асырған: сұрақ қою, жауап ретінде баяндау, оқушының назарын пәнге аудару т.б. Әңгіме әдісі оқытуда кең қолданылатын әдістер қатарына жатады. Әңгіме әдісі оқу материалының мазмұнының ашылуына, оқушының түсіну дәрежесінің айқындалуына үлкен сеп. Бұған қоса тіл үйренуші еркін сөйлеуге қатыстыру арқылы тіл байлығын жетілдіру мақсаты да жүзеге асырылады. Бұл ретте сұрақ қоя білу ерекше рөл атқарады. Қ. Кемеңгерұлы сауалдың қысқа да түсінікті, сөйлеу тіліне жақын болуына ерекше мән берген. Өйткені қазақ тілін енді меңгере бастаған шәкіртке қиындық келтірмеуді мақсат еткен. Сұрақ-жауап әдісі негізінде тіл үйренуші байланыстырып сөйлеуге дағдыланады.

Жалпы оқулықта ұсынылған материалдар мазмұны мен оқыту әдісінің арасында белгілі бір дәрежеде өзара байланыс болуы – оқыту, сауат ашу ісінің тиімді болуының бір шарты. Тек оқытушы оқулықта берілген материалдарды мазмұнына, сипатына қарай меңгерудің қолайлы әдістерін белгілеуі тиіс. Білімді саналы түрде меңгерудің қолайлысы көрнекілік деп түсінген Қ. Кемеңгерұлы оқу үрдісінде фонетиканы, грамматиканы оқыту үшін

көрнекіліктің бір түрі – грамматикалық кестелерді мәселен, септік жалғауларының әрқайсысын, жай септеу мен тәуелді септеу үлгісін, есімдіктердің септелу үлгісін, етістіктің шақ, рай категориясын оқытуда қолданған. Жаңа сөз тудыру негіздерін түсіндіргенде оның ішінде сөздің морфологиялық белгілерін, сөз таптарын өтуде әрқайсысының жұрнақтарын, оның мағыналық қызметі мен айырмасын тіл үйренушілерге саналы меңгерту үшін көрнекілік әдісін көбірек пайдаланған. Оқулық басындағы дәйектемеде өзі айтқандай, нақты мысалдарды кестемен көрсетіп талдату арқылы оқушының өзіне ереже шығартып, ережені мұғалім өзі қорытуы көзделген [3, 49].

Қазіргі таңда әдістемені кеңінен қолдылып жүрген қатысымдық әдіспен оқытуды Қ. Кеменгерұлы да іске асырып отырған. Қ.Кеменгерұлының ұстанымы бойынша, оқыту әрекеті мүлде басқаша құрылуы тиіс, яғни оқыту әрекетінде барлық оқушы толық қатыса алатындай, оқи алатындай болып құрылуы керек. Оны әдіскер «сөйлеу жолы» деп атаған. Осындай әдіспен үйрету барысында әдіскер төмендегі жобаларды ұсынады:

- жат тілді оқытқанда, аса қиын жерлерді ғана ана тілімен түсіндіру керек;
- жат тілді оқыту әдісі ана тіліндегідей болмауы керек;
- сыртқы тұлғасы қиын орындарда жат тілден ғана тілге аудару керек;
- тіл құралының ережелерін сабақта түсіндіріп отыру керек;
- сыныпта кітап оқыту сабақтың негізі болу керек;
- жат тілдің әдебиет тарихын толық оқытудың керегі жоқ;
- жат тілде өлең-тақпақ айтуға үйрету керек;
- кейінгі жылдарда жазуға жаттықтыру керек.

Өзге тілді аудиторияға қазақ тілін оқытушы ұстаз өзге ұлт өкілдерінің сөйлеу тілдерін қазақшаға бейімдеу үшін, кітап оқыту және өлең-тақпақ жаттаттыру тәсілдерін жиі қолданады. Мұндай талаптарды орындатқызу қазақ тілінің ерекше дыбыстарын дұрыс айтып үйренуге, оқушылардың артикуляциялық базасының қазақ тіліне біршама тез бейімделуіне септігін тигізетіні анық. Өзге ұлт өкілдеріне тіл үйретуде жиі қолданылатын әдіс түрі – жаттықтыру әдісі. Қ. Кеменгерұлының тілдің теориясын оқытқанда жаттықтыру әдісін жиі қолданғаны байқалады. Бұл әдісті ғалым жаттығуларды орындатқызу барысында жүзеге асырған. Мәселен, тіл үйренушілерге № 27 мәтін тапсырмасын орындатуда жаттықтыру әдісін қолданады. Әдіскер «Етістік түбірлеріне өткен шақтың бар түрлерін жалғандар» деп шақыр, демал, кірле, терле, киін, қал, жет, сат, домбыра, тарт» етістіктерін береді. Қ. Кеменгерұлы бірыңғай тапсырмалар арқылы жаттықтыру тіл үйренушілерді жалықтырып жіберетінін ескеріп, жаттығулардың тапсырмаларын түрлендіріп отырған: тіл үйренушілерге оқылған, тексерілген мақаланы көшірту, сөйлем құрастырту, жаңылтпаш айтқызыдырып тілді жаттықтыру сияқты жұмыстар арқылы іске асырған.

Қ. Кеменгерұлының жоғарыдағы ұстанған жобаларының ішіндегі аударма тілін сирек қолдану әдісі де бүгінгі оқытудың ең басты әдістерінің бірі болып табылады. «Жат тілді оқыту әдісі ана тіліндегідей болмау керек» деген жобасы да Қ. Кеменгерұлының екі түрлі аудитория (қазақ тілін қазақ мектептерде оқыту және қазақ тілін орыс мектептерінде оқыту) әдістемесін жетік білетіндігінің айғағы.

Талқылау мен бақылау. Қ. Кеменгерұлының «Жат тілді оқыту әдісі» мақаласында талдаған шетел әдіскерлері: Фриденберг, Ганчина, Кестернелердің тиімді әдістерін өзі де тіл оқытуда қолданып отырғандығы байқалады. Мәселен, Фриденбергінің «Еңбек мектебіндегі әдісіндегі» жат тілді үйреткенде көз, құлақ, қозғалыс әдістерін қолдану керек деген пікірін қуаттаған. Сондай-ақ, Мамунаның «Алғашқы жылдарда оқыту әдісі және программ» еңбегіндегі: «Көз, құлақ сезімдерін, қозғалыс орындарын күшейту үшін әр түрлі нәрселер, суреттер, ойындар, өлеңдермен пайдалану керек. Әуелі класқа, одан кейін үйге, қораға, бақшаға, көшеге, қалаға, ауылға, мемлекетке, жер жүзіне тиісті нәрселер болуы керек.

Суреттер сол жат елдің тұрмыстарын айқын көрсетерліктей болу керек. Өлеңдер ырғақты болғандықтан, әр сөзді дұрыс айтуға жаттықтырады. Өлеңнің арқасында оқушының құлағы жат елдердің тіліне, дыбысына жаттығады. Өртүрлі ойынды ойнағанда, ойнаушылар

жаңадан сөз қосады», – деген пікірлерін басшылыққа алып отырған [3, 177]. Бұны психолінгвистикада «оқушының сезім мүшелеріне әсер ете отырып оқыту әдісіне» жатқызады. Қазіргі оқытуда бұл әдіс біршама жақсы нәтижелер беретін әдістердің қатарына жатады. Әсіресе, тілді жедел түрде үйренгісі келетіндер үшін пайдалы. Бұл әдіс арқылы тілді үйрету барысында сөздерді, сөйлем үлгілерін, грамматикалық материалдарды оқушылардың естеріне тез сақтатуға болады. Демек, Қ.Кемеңгерұлы тілді оқытуда шетел әдіскерлерінің көзқарастарына сүйеніп, дәстүрлі емес әдістерді де сабақ барысында қолданып отырған.

Қ. Кемеңгерұлы қазақ тілін өзге ұлт өкілдеріне оқыту әдістемесінде жоғарыда айтылған белсенді оқыту әдісін тура осылайша атамаса да, оқушылардың өз бетінше жұмыс істеулеріне ерекше көңіл бөлген. Мысалы, ол оқушыларға мақаланы (мәтін) үйлерінен дайындап әкелуге, тілмаштарға (сөздік) қарап өз беттерімен түсінуге мүмкіндік туғызатын тапсырмалар береді. Әрі қарай мақалалық тілмашта кездескен сөздерден әліппелі тілмаш жасатып отырады. Содан соң оқыған мақалаға желі жасату, меңзес (синонимдер) сөздерді, түрлі мағынада келетін сөздерді (омонимдер) жинатқызу, сөйлем құрастыру [3, 138] сияқты оқушылардың белсенділігін арттыратын, өз беттерінше белгілі бір білім жүйесімен танысатын шығармашылық тапсырмаларды орындатқызып отырған. Қ.Кемеңгерұлы оқыту әдісінің тиімділігі мынада:

- өзге ұлт өкілінің меңгерілетін материалға деген қызығушылығы артады;
- тіл үйренушінің материалды меңгеру деңгейі жоғарылайды;
- тіл үйренушінің ауызша сөйлеу қабілеті дами бастайды;
- тіл үйренушінің жұмыс жасау іскерлігі дамиды;
- тіл үйренушінің қатысымдық іскерлігі мен дағдысы шыңдала түседі;
- өз ойын еркін жеткізуге ұмтылады;
- өзіне-өзі бақылау жасайды.

Нәтижелер. Қ. Кемеңгерұлы «Оқу құралының» алғы сөзінде: «Алғашқы жылы сабақтың негізі сөйлесу болады. Содан кейін ғана тақтаға толық сөйлем жазып, оқыту жағына кірісіледі. Сөйлесуде, жазып оқытуда осы кітаптағы бірінші баптан басталады. Екінші семестрде кітаптың өзін оқуға кірісу керек. Әр мақаладағы сөздердің мағынасы күн бұрын оқушыларға таныс болу керек. Сөздің мағынасын білдіру үшін сүгіретті, шендестіруді (параллелизм), меңзесті (синонимы) әліптемені (описание), айқындауды (определение) қолдану керек, дерексізді деректімен түсіндіру керек, мысалдар келтіру керек, дауыс екпінімен (интонация), ыммен, бет-пішінді құбылтумен түсіндіру керек. Осы айтылғандардың біріне де болмайтын сөздердің ғана орысшасын айту керек» [3, 49]. – дейді. «Жабропалықтарға арналған оқу құралын» зерделей отырып, қазіргі кезде шет тілдерін оқытуда тиімді деп танылып жүрген «тілді аралық тілсіз үйрету» технологиясының бастауы Қ. Кемеңгерұлының еңбектерінде жатқанын көруге болады.

Қ. Кемеңгерұлы әдістемесінің тағы бір ерекшелігі – сөздік түзуінде. Екі кітаптан құралған ««Жабропалықтарға арналған оқу құралында»» ғалым екі түрлі сөздік берген. Бірінші кітапта – «әліпбилі тілмаш», екінші кітапта – «мақалалы тілмаш» ұсынған. Мақалалы тілмаштың екі түрі бар. Алғашқысы – грамматикалық тақырыптарды қамтитын сөздік, екіншісі – мәтін ішіндегі қиын қолданыстар сөздігі.

Мәселен, әдіскер-ғалым сын есімдердің қолданысына қатысты: сұр қағаз – серая бумага; сұр қарындаш – серый карандаш; сұр қаламұш – серое перо; көсемшені оқытуға байланысты: бара – идя; келе – придя; қарай – смотря; жей – кушая, немесе тұйық етістікті оқытуда: оқу – учение, учиться; жазу – писание, писать; есік жабулы – дверь закрыта; жабулы есік – закрытая дверь қолданыстарының қазақша-орысша баламаларын беріп отырады. Осы жүйені сақтай отырып кез-келген грамматикаға негізделген қолданыстардың орысша нұсқаларын аударып беріп отырған. Сөздің орысша нұсқасын салыстыра отырып түсіндіру оқушылардың есте сақтауына септігі тиеді.

Сөздікпен жұмыс істеу арқылы тілді меңгерту әдісінің маңызы зор. Қ. Кемеңгерұлының әдістемелік мұрасының ерекшелігі оқу құралының құрылымдық ерекшелігінде. Оның

«Жабропалықтарға арналған оқу құралының» бірінші кітабы кешендік құрылымнан: а) практикалық материалдар жүйесі (жаттығулар); ә) әр тақырыпқа (мақала) арналған грамматикалық материалдардың сөздігі; б) әліппелік сөздік; в) ережелер жүйесінен және екінші жылдық оқу құралы: а) алты топқа жүйеленген мәтіндер жинағы; ә) мәтіндер сөздігі (постатейный словарь); б) қосымша грамматикалық мәліметтер; в) әліппелік сөздіктен тұрады. Оқу құралдарының әрқайсысында сөздіктің үш түрі кездеседі. Біріншісі – грамматикалық материалдар сөздігі, екіншісі – әліппелік сөздік, үшіншісі – мәтіндерге арналған сөздік. Сөздіктегі сөздерді игеру – тілді оқып-үйренудің негізі болып табылады. Сөз білмесе, адам сөйлей алмайды: бұл – қарапайым логика. Сондықтан тәжірибелі әдіскер-ғалым Қ. Кемеңгерұлы сөздік құруға ерекше мән берген.

Соңғы жылдары сөздікпен жұмыс жасау, оны тиімді пайдалану жолдары мәселе ретінде көтеріліп жатыр. Бұл жағдай, біріншіден, баланың сөйлеу қабілетін дамыту мен айтылым психологиясы тұрғысынан қарастыратын психолінгвистика, қазіргі психология салаларының жетістіктерінен туындап отыр (А.А. Леонтьев, Н.И. Жинкин, А.К. Маркова), екіншіден, оқу бағдарламаларының мазмұнын түрлендіру және оқушы әрекетінің формаларын, яғни үлкен белсенділіктерге жол ашатын, баланың өз бетінше жұмыс жасауына негіз болатын оқу әрекеттерінің формасын модернизациялау білім беру саласына көптеген жаңа және алуан түрлі оқулықтар мен оқу құралдарын әкелді. Үшіншіден, қазақ тілін оқыту әдістемесінде грамматикалық және қатысымдық бағыттарға баса назар аударылады. Сөздікпен жұмыс жүргізуге үйрету туралы мәселелерді өткен ғасырда ірі әдіскерлер Ф.И. Буслаев, И.И. Срезневский, К.Д. Ушинский, Д.И. Тихомиров көтерген болатын. Ғалымдар сөздікпен жұмыс жүргізу қажеттілігі тек сауатты жазу қабілетін арттыру мақсатында ғана емес, сөздің лексикалық мағынасын түсіну кезінде де маңызды болатынына баса көңіл бөлді.

Сөздікпен жұмыс жасауға бағытталған жұмыстардың барлығы үнемі өзара түйісіп отырады, бір-біріне әсер етіп отырады. Сөздікті жетілдіру және байытудың негізгі көзі – бұл көркем әдебиет туындылары мен оқулықтардағы мәтіндер, мұғалімнің сөйлеген сөзі. Осының барлығы – тілді байытудың педагогикалық тұрғыдан бақыланған, ұйымдасқан көзі. Қ.Кемеңгерұлы еңбектерінде жаңа сөздердің мағынасын анықтау бойынша жұмыс жасаудың түрлі тәсілдері қарастырылған. Барлық тәсілдерді қолдану жұмыстың алуан түрлілігін қамтамасыз етеді. Олардың негізгі түрі, даму әлеуетіне қарай орналасу деңгейі біздің тануымыз бойынша төмендегідей:

- сөздердің бір-біріне айырмашылығын анықтау үшін сөздер өзара салыстырылады;
- сөзжасамдық талдау: мұнда негізінде сөз мағынасы (немесе мағына реңкі) анықталады. Сөзді осындай тәсілмен түсіндіру сөздікпен жұмыс жасау тәжірибесін дұрыс жаза білу тәжірибесімен байланыстырып, бірін-бірі толықтыруға мүмкіндік жасайды;
- контекст арқылы сөз мағынасын түсіндіру: мәтін үзіндісін оқи отырып, ондағы сөздің қолданымдық мағынасын анықтау, тіл үйренушілер ол сөздің тура мағынасын біліп қана қоймай, сол мәтінде қолданылу мақсатын, тіркесімдегі мағынасын оңай анықтай алатын болады;
- тіл үйренушілердің өздері құрастырған мәтінге жаңа сөздер енгізу. Бұл тіл үйренушілердің белсенділігін арттыратын амал, бірақ қиындық туған жағдайда жаңа сөздерден мәтін құрастыруға оқытушының көмегі қажет;
- жаңа сөздердің мағынасын сөздік бойынша анықтау;
- заттарды немесе іс-қимылдарды тіл үйренушілердің танымдық белсенділігін арттырушы құрал ретінде көрсету, өз бетінше түсіндіріп, әңгімелеп беру деңгейіне қатысты жүргізіледі;
- синонимдерді іріктеу тәсілі – өте жиі қолданылатын амалдардың бірі.
- антонимдік жұпты таңдау (іріктеу) амалы: *старт – финиш, жақсы – жаман, бай – кедей*;

сөздер тобынан немесе бірнеше сөйлемдерден құралған мәтіннің сипаттамасын, мәнін ашу. Бұл амал сөз мағынасын түсіндіру, талдау ерекшелігімен құнды, себебі ол сұхбаттасу

кезіндегі ойдың, идеяның бұзылмай, сақталуына мүмкіндік туғызады;

- логикалық тұрғыдан анықтау тәсілі көп жағдайда сөз мағынасын тереңінен ашуға аса көмектесе қоймайды, себебі, оның амалдары, яғни туыстас сөздермен салыстыру, түрлі белгілерін анықтау сияқты талдау амалдары жеткіліксіз болып жатады: крейсер – военный корабль.

Сөз мағынасын түсіндіруде, анықтауда қолданылатын амалдардың алуан түрлілігі және оқушылардың оған деген белсенділігін арттыру – сөздікпен жұмыс жасаудың маңызды міндеті деп саналады [19, 37]. Сөздік мазмұнын нақтылауға қатысты жұмыстардың көлемі барынша үлкен, кең. Олардың қатарына синонимдер мен антонимдерді терең меңгеруді көздейтін сан қырлы тапсырмалар енеді. Синонимдермен жұмыс жасау – бұл сөздікпен жұмыс жасаудың ең маңызды саласының бірі. Тілдің лексикалық байлығы белгілі бір дәрежеде оның синонимикасымен өлшенеді.

Сөздікті қолдануда Қ.Кемеңгерұлы мынадай мақсат көздейді: 1. Бір, немесе бірнеше амалдардың көмегімен сөздерді талдау, түсіндіру: (синоним немесе антонимді іріктеп таңдау); 2. Сөзді оқу және жазу (орфоэпиямен және орфография). 3. Сөз қолдану үлгілерімен жұмыс жасау (дайын сөз тіркестері немесе сөйлемдер). Оқытушы тіл үйренушілерді меңгерілетін сөз қолданылған дайын сөз тіркестерімен, сөйлемдерімен таныстырады. 4. Сөздердің семантикалық байланысы бойынша жұмыс жасау.

Қ. Кемеңгерұлының өзге ұлттарға тіл үйрету ерекшелігін жүйелесек:

- Бастапқы кезеңде қазақ тілі сабағында үйренушінің тілін жаттықтыру, құлағын үйрету жағына баса назар аударылуы керек. Берілетін материалдың бәрінде де тыңдаушы позициясы, яғни тіл үйренушінің деңгейі ескеріліп отыруы керек.

- Грамматикалық ережелерді, оның ішінде таза ғылыми негіздегі грамматика ережелерін шамадан тыс көп берудің қажеті жоқ. Қазақ тілінде өзіндік ерекшелік тудыратын тұстарына назар аудару керек. Грамматикалық жаттығулар қажетіне қарай, жиілігіне қарай және күрделілігіне қарай біртіндеп берілуі керек.

- Тіл үйренушілерге берілетін сөздіктің де өзіндік ерекшеліктері болуы керек. Бастапқы кезеңде алфавитті сөздік («алфавитный словарь»), кейінгі кезеңде мақалалы сөздік («постатейный словарь» тұтас сөз тіркестері мен сөйленімдердің (выражение) сөздігі) берілуі керек.

Қорытынды. Қ. Кемеңгерұлының «жабропалықтар» үшін грамматикалық ережелерді үйретуінде де өзіндік ерекшеліктер байқалады. Мұнда тыңдарман үшін қазақ тілінің қай заңдылықтары қиындық келтіретіні, қайсысы жеңіл, түсінікті болатыны жан-жақты ескерілген. Сондықтан қазақ тіліне қатысты материалдар толығымен беріле бермей, өзге тіл өкілдері үшін ерекше болатын тұстарына мән берілген. Осы тұрғыдан алғанда, Қ. Кемеңгерұлын отандық әдістемеде тыңдарман грамматикасының негізін қалаушылардың бірі деп айтуымызға болады.

Қазақ тілі әдістемесінің қалыптасуы мен даму тарихына, әдістеме ғылымының танымдық-теориялық жағына үлес қосқан Қ.Кемеңгерұлының әдістемелік пікірлері, тіл үйретуде қолданған әдіс-тәсілдері, кешенді жұмыс түрлері мемлекеттік тілді оқыту әдістемесін теориялық және тұжырымдамалық жағынан жетілдіруге мүмкіндік береді. Мемлекеттік тілді оқытуда алаш қайраткері ұсынған әдіс-тәсілдерді қазіргі жаңа технологиялардың элементтері негізінде түрлендіріп, жаңартып, жақсы нәтижелерге жетуге болады.

Қ. Кемеңгерұлының өзге ұлт өкілдеріне қазақ тілін оқыту мәселесі бойынша айтқан ой-тұжырымдары мен пікір-көзқарасы, оның оқыту әдістемесінде қолданған әдіс-тәсілдері өзінің маңыздылығын жойған жоқ, керісінше, әдіскердің өзге ұлт өкілдеріне қазақ тілін үйретуде қолданған әдіс-тәсілдері бүгінгі әдістемеде жалғасымын тапты.

Әдебиеттер

1. Аймауытұлы Ж. Бес томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Ғылым, 1998. 4 т. – 448 б.
2. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы (қазақ тілі мен оқу-ағартуға қатысты еңбектері). – Алматы: Ана тілі, 1992. – 448 б.
3. Кемеңгерұлы Қ. Үш томдық шығармалар жинағы. Оқу құралы. 2т. – Алматы: Алаш, 2005. – 336 б.
4. Кемеңгерұлы Қ. Үш томдық шығармалар жинағы. Оқулық, сөздік. 3т. – Алматы: Алаш, 2006. – 240 б.
5. Қасым Б. Қ. Кемеңгерұлы рухы биік алаштың азаматы // Қ.Кемеңгеров тағылымы: халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары.– Павлодар: С.Торайғыров атындағы ПМУ, 2006. – 364 б.
6. Чошанов М.А. Гибкая технология проблемно-модульного обучения. – М: Народное образования, 1996. – 160 с.
7. Педагогические технологии в высшей школе // Тезисы докладов межвузовской конференции. – Рязань: РГПУ, 1995. – 160 с.
8. Беспалько В.П. Слагаемые педагогической технологии. – М.:Педагогика, 1989. – 192 с.
9. ҚР Орталық Мемлекеттік мұрағат. 81-қор, 1-тізім, 1313-іс, 106-п.
10. ҚР Орталық Мемлекеттік мұрағат. 81-қор, 1-тізім, 1313-іс, 107-п.
11. ҚР Орталық Мемлекеттік мұрағат. 81-қор, 1-тізім, 1314-іс, 6-п.
12. ҚР Орталық Мемлекеттік мұрағат. 81-қор, 1-тізім, 1313-іс, 91-п.
13. ҚР Орталық Мемлекеттік мұрағат. 81-қор, 1-тізім, 1313-іс, 108-п.
14. ҚР Орталық Мемлекеттік мұрағат 81-қор, 1-тізім, 2118-іс, 81-п.
15. ҚР Орталық Мемлекеттік мұрағат 81-қор, 1-тізім, 2118-іс, 87, 88-п.
16. Грамматика казахского языка. Составил Г.В.Архангельский. Под редакцией Кемеңгерова. – Ташкент, 1927. – 62 с.
17. Жұбанұлы Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1999. – 217 б.
18. Кемеңгерұлы Қ. Үш томдық шығармалар жинағы. 1т. – Алматы: Алаш, 2005. – 320 б.
19. Выготский Л. С. Мышление и речь // Выготский Л.С. Избранные психологические исследования. – М.: 1956. – 392с.

А.Б. ШОРМАКОВА

Евразийский гуманитарный институт, Нур-Султан, Казахстан

МЕТОД ОБУЧЕНИЯ «ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ» КОШКЕ КЕМЕНГЕРУЛЫ

Аннотация. В статье рассматривается анализ методических трудов ученого-методиста К. Кемеңгерұлы, внесшего вклад в историю становления и развития науки методики преподавания казахского языка в 20-30-е годы XX века. Изучаются значение научно-методических трудов и размышлений К. Кемеңгерұлы в развитии методической науки, процесс преемственности с современными направлениями.

«Учебное пособие для европейцев» относится к числу первых учебников, которые обучают казахскому языку представителей других национальностей. Учебное пособие отличается по содержательно-структурному признаку от ранее написанных учебников, представляет собой учебник, в котором собраны комплексные формы работы, основанные на научных принципах. Методы и приемы, используемые в преподавании языка, комплексные формы работы, позволяющие теоретически и концептуально усовершенствовать методику преподавания казахского языка, рассматриваются в сочетании с различными научно-методическими работами. Анализируются выводы ученого-методиста по вопросам

преподавания казахского языка, его методологические особенности в обучении казахскому языку, основные принципы владения языком, методы преподавания.

Ключевые слова: ученый-методист, метод, методика, технология, методика преподавания «иностранного языка», «Учебное пособие для европейцев», изучающие язык, составление словаря

A. SHORMAKOVA

The Eurasian Humanitarian Institute, Nur-Sultan, Kazakhstan

THE METHOD OF TEACHING A «FOREIGN LANGUAGE» BY KOSHKE KEMENGERULY

Annotation. The author of the article analyzes the methodological works of the correspondent-methodologist Koshke Kemengerovich, who made a contribution to the history of the formation and development of the science of methods of teaching the Kazakh language in the 20s-30s years of the XXth century. The essence and significance of the scientific and methodological works and ideas of K.Kemengeruly in the development of methodological science, the process of continuity with modern trends are studied.

K. Kemengeruly's «textbook for Zhabrop residents» is one of the first textbooks for teaching the Kazakh language to representatives of other nationalities. It was discussed at the meeting of the scientific and methodological Council and proved that the highly appreciated textbook at that time was the main textbook for language learners, differed in content and structure from the previously written textbooks, collected a complex of informative forms of work based on the scientific principles of didactics. Methodological opinions of the scientist, methods and methods of teaching the Kazakh language, which allow us to improve the theoretical and conceptual aspects of teaching the Kazakh language, complex types of work are considered in conjunction with scientific and methodological works before, before and after him. The author also analyzes the views of the correspondent-methodologist on the problem of teaching the Kazakh language, its characteristic methodological features in teaching the Kazakh language, the main principles of language acquisition, and methods of teaching.

Keywords: methodologist-scientist, method, methodology, technology, method of teaching a foreign language», textbook for Zhabrop residents, language learners, dictionary formation.

References

1. Aimauytuly Zh. Imp tomdyk shygarmalar zhinagi. – Almaty: Gylym, 1998. 4 t. – 448 p.
2. Baitursynov A. Til tagylymy (kazak tili men oku-agartuga katysty enbekteri). – Almaty: Ana tili, 1992. – 448 p
3. Kemengeruly K. Ush tomdyk shygarmalar zhinagi. Oku kuraly. – Almaty: Alash, 2005. 2 t. – 336 p.
4. Kemengeruly K. Ush tomdyk shygarmalar zhinagi. Okulyk, sozdik. – Almaty: Alash, 2006. 3 t. – 240 p.
5. Kasym B. K. Kemengeruly rukhy biik alashtyn azamaty // K.Kemengerov tagylymy: halykaralyk gylym-praktikalyk conference materialdary. – Pavlodar: S.Toraigyrov atyndagy PMU, 2006. – 364 p.
6. Choshanov M.A. Flexible technology of problem-modular training. - M: National education, 1996. – 160 p.
7. Pedagogical technologies in higher education // Abstracts of reports of the interuniversity conference. – Ryazan: RSPU, 1995. – 160 p.
8. Bospalko V.P. The components of pedagogical technology. – M.: Pedagogiy, 1989. – 192 p.
9. KR Ortalyk Memlekettik muragat. 81-kor' 1-tizim' 1313-ic' 106-p.

10. KR Ortalyk Memlekettik muragat. 81-kor' 1-tizim' 1313-ic' 107-p.
11. KR Ortalyk Memlekettik muragat. 81-kor' 1-tizim' 1314-is' 6-p
12. KR Ortalyk Memlekettik muragat. 81-kor' 1-tizim' 1313-is' 91-p.
13. KR Ortalyk Memlekettik muragat. 81-kor' 1-tizim' 1313-ic' 108-p.
14. KR Ortalyk Memlekettik muragat 81-kor' 1-tizim' 2118-ic' 81-p.
15. KR Ortalyk Memlekettik muragat 81-kor' 1-tizim' 2118-ic' 87' 88-p.
16. Grammar of the Kazakh language. Compiled by G.V. Arkhangelsky. Edited by Kemengerov. – Tashkent' 1927. – 62 p.
17. Zhubanuly K. Kazak tili zhonindegi zertteuler. – Almaty: Gylym' 1999. – 217 b.
18. Kemengeruly K. Ush tomdyk shygarmalar zhinagi. – Almaty: Alash, 2005. 1 t. – 320 p.
19. Vygotsky L. S. Thinking and speech // Vygotsky L. S. Selected psychological studies. – M., 1956. – 392 p.

Автор жайлы мәлімет:

Шормакова Айжан Ботанқызы – педагогика ғылымдарының кандидаты, Еуразия гуманитарлық институты, қазақ және орыс филологиясы кафедрасының доценті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Шормакова Айжан Ботановна – кандидат педагогических наук, доцент кафедры казахской и русской филологии Евразийского гуманитарного института, Нур-Султан, Казахстан.

Shormakova Aizhan Botanovna – Candidate of Pedagogical Sciences, docent of the Department of Kazakh and Russian Philology, Eurasian Humanities Institute, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Техникалық редакторлар: **М. Аманғазықызы, А.Т. Жұмсақбаев**
Компьютерде беттеген: **А.С. Сыздыкова**

Еуразия гуманитарлық институтының ХАБАРШЫСЫ.
2022. – 2. – Нұр-Сұлтан: ЕАГИ. 109 б.

Жарияланған материалдар автордың көзқарасын білдіреді, олар журналдың редакциялық алқасының пікірімен сәйкес келмеуі мүмкін. Жарияланымдардағы деректер мен мәліметтердің дұрыстығына автор жауап береді.